

О. К. Струкевич

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

Київ
«Грамота»
2009

УДК 373.5:94(477)+94(477)(075.3)
ББК 63.3(Укр)я721
С87

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 02.02.2009 р.)*

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено

Незалежні експерти:

Б. М. Янишин — науковий співробітник
Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук; *Т. І. Мацейків* —
старший науковий співробітник Інституту педагогіки АПН України, кандидат педагогічних
наук; *Л. І. Валентій* — заступник директора ЗОШ № 52 м. Херсон.

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Р. І. Євтушенко — головний спеціаліст МОН України; *О. В. Галєгова* — методист
вищої категорії Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Застосовуємо золотий запас знань

Працюємо над історичними поняттями,
термінами, датами і мапами

Поміркуємо разом

Працюємо творчо

Струкевич О. К.

С87 Історія України: Підручн. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. —
К.: Грамота, 2009. — 288 с.: іл.

ISBN 978-966-349-193-6

Підручник містить навчальний матеріал з історії нашої Батьківщини кінця
XVIII–XIX ст.

Основний навчальний матеріал поданий згідно з чинною програмою «Історія
України» Міністерства освіти і науки України. Він супроводжується рубриками
«Історичний факт», «Історичне джерело», «На думку вчених», у яких наведені
додаткові дані з відповідних тем. Глибше осягнути багатовікову історію нашої держави
допоможуть уривки з історичних документів, численні ілюстрації, мапи.

Запитання та завдання зорієнтовані на вікові особливості дев'ятикласників, а отже,
сприятимуть ґрунтовному засвоєнню навчального матеріалу.

ББК 63.3(Укр)я721

ISBN 978-966-349-193-6

© Струкевич О. К., 2009
© Видавництво «Грамота», 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	6
-------------	---

ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ.

ТЕОРІЯ та СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ в першій половині XIX ст.

§ 1. Витоки формування української нації	12
§ 2. Особливості розвитку української нації	16
<i>Узагальнення теми «Формування модерної української нації. Теорія та суспільні виклики в першій половині XIX ст.»</i>	<i>24</i>

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в складі РОСІЙСЬКОЇ та АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.

§ 3. Українські землі в складі Російської імперії	26
§ 4. Західноукраїнські землі в складі Австрійської імперії наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.	35
§ 5. Вплив міжнародних відносин на становище України в першій третині XIX ст.	42
§ 6. Початок національного відродження в Східній Україні	50
§ 7. Пробудження національного життя в Західній Україні	57
§ 8. Розгортання масонського, декабристського та польського повстанського рухів на теренах України	64
<i>Узагальнення теми «Українські землі в складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.»</i>	<i>72</i>

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ НАРОДУ та УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ у першій половині XIX ст.

§ 9. Сільське господарство й аграрні відносини в українських землях у першій половині XIX ст.	74
§ 10. Промисловий розвиток України в першій половині XIX ст.	81
§ 11. Українські міста і торгівля в першій половині XIX ст.	88
§ 12. Соціально-економічне становище українців у першій половині XIX ст. під владою Російської та Австрійської імперій	95
§ 13. Соціальні рухи та виступи селянства в першій половині XIX ст.	103
§ 14. Кирило-Мефодіївське братство	110
§ 15. Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії	118
<i>Узагальнення теми «Соціально-економічне життя народу та український національний рух у першій половині XIX ст.»</i>	<i>126</i>

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ в УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

§ 16. Освіта і наука України в першій половині XIX ст.	128
§ 17. Нова українська література і театр	134
§ 18. Архітектура, образотворче мистецтво, музика, народний побут	142
<i>Узагальнення теми «Культурне життя в українських землях наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.»</i>	<i>154</i>

МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА в середині — у другій половині XIX ст.

§ 19. Економіка Західної України в другій половині XIX ст.	156
§ 20. Селянська реформа 1861 р. в Наддніпрянській Україні	165
§ 21. Розвиток української промисловості	173
§ 22. Демократичні реформи 60–70-х років XIX ст.	183
§ 23. Модернізація повсякденного життя в Україні	191
<i>Узагальнення теми «Модернізація українського суспільства в середині — у другій половині XIX ст.»</i>	198

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ в другій половині XIX ст. УКРАЇНОФІЛЬСЬКИЙ, КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ ЕТАПИ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

§ 24. Україна в геополітичних планах Німеччини, Росії, Австро-Угорщини	200
§ 25. Наслідки перебування українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій	202
§ 26. Виразники української національної ідеї в другій половині XIX ст.	207
<i>Узагальнення теми «Національна ідея в другій половині XIX ст. Українофільський, культурницький і політичний етапи визвольного руху»</i>	212

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ в УКРАЇНІ в другій половині XIX ст.

§ 27–28. Початок громадського руху в Наддніпрянщині. Суспільно-політичний рух у 50–60-х роках XIX ст. на західноукраїнських землях	214
§ 29–30. Громадсько-політичний рух у Наддніпрянській Україні в 70–90-х роках XIX ст. Відродження громадського руху	230
§ 31. Суспільно-політичний рух у Західній Україні протягом 70–90-х років XIX ст.	239
<i>Узагальнення теми «Суспільно-політичний рух в Україні в другій половині XIX ст.»</i>	248

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ в другій половині XIX ст.

§ 32. Освіта в другій половині XIX ст.	250
§ 33. Українська наука та література в другій половині XIX ст.	257
§ 34. Українське мистецтво та архітектура в другій половині XIX ст.	264
§ 35. Народне мистецтво. Повсякденне життя українців у другій половині XIX ст.	275
<i>Узагальнення теми «Культурне життя України в другій половині XIX ст.»</i>	282

Наш край наприкінці XVIII — у XIX ст.	283
Перед тим, як вирушити далі... ..	284
Словник термінів	285

Шановні дев'ятикласники!

Чи замислювалися ви над тим, для чого пишеться історія? Члени «Руської трійці» пояснювали важливість вивчення цієї науки так: «Узриш, як твої отці, твої діди жили, що діяли, що їх веселило, радувало, а що печалило, яке сонце між ними сіяло; як думали, яким духом обнімали природу, охресності, світ цілий... що їх надіяло до сильного діяння, а що їм силу віднімало, яка їхня мова, яка бесіда, яка їхня душа, яке серце...»

Отже, шановні дев'ятикласники, цього року продовжимо вивчати нову історію України XIX ст. Ми побачимо, як український народ, позбавлений шаблі, мушкета й політичних проводирів, своєю працею протягом XIX ст. створив умови для національного відродження України.

Щоб усвідомити, як це відбувалося, треба досягнути соціальні, економічні, духовно-культурні та національно-політичні процеси, які визначали зміст історичного поступу нашого народу протягом XIX ст.

Структура нашого курсу традиційно визначатиметься хронологічною послідовністю та тематичною організованістю вивчення історичного матеріалу. Насамперед зверніть увагу на теми «Формування модерної української нації. Теорія та суспільні виклики в першій половині XIX ст.» і «Національна ідея в другій половині XIX ст. Українофільський, культурницький і політичний етапи визвольного руху». Вони містять переважно теоретичний матеріал, який дасть вам змогу глибше зрозуміти закономірності творення модерної української нації, його засоби, етапи, усвідомити зміст національної ідеї та інші вагомі теоретичні питання націотворення. Радимо повертатися до них і при вивченні інших тем. Далі проаналізуємо становище українських земель у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII — протягом першої третини XIX ст. Наступним кроком стане вивчення соціально-економічного життя українського народу в першій половині XIX ст. Паралельно аналізуватимемо процес національного відродження від його витоків до таких яскравих проявів, як діяльність Кирило-Мефодіївського братства, участь українців у загальноєвропейській революції 1848–1849 рр., напружена робота громадівців і народовців протягом другої половини XIX ст.

Значну увагу звернемо на процеси модернізації (оновлення), які охоплювали всі сторони українського життя в другій половині XIX ст. Надзвичайно вагомим для розуміння причин успіхів і невдач національного відродження української нації стане вивчення теми «Суспільно-політичний рух в Україні в другій половині XIX ст.».

До структури цього річного курсу належать і теми, присвячені духовному життю нашого народу, його культурним надбанням протягом XIX ст. Програмою також передбачено вивчення історії вашого рідного краю, визначення його ролі й місця в загальноукраїнських подіях. Отже, із підручника ви зможете детально дізнатися про визначальні риси й напрями українського історичного поступу в XIX ст.

Бажаю успіхів!

Стародавній світ до середини V ст.	6 клас
Середньовічна Україна V–XV ст.	7 клас
Україна за Нових часів XVI – друга половина XVIII ст.	8 клас
кінець XVIII – XIX ст.	9 клас
Новітня історія України 1900–1921 рр.	10 клас
1921–початок 1950-х рр.	11 клас
1953 – початок XXI ст.	12 клас

Розподіл території України на Східну та Західну між Російською й Австрійською імперіями. Після Андрусівського договору між Річчю Посполитою та Московією територія України до кінця XVIII ст. залишалася розділеною по Дніпру на Лівобережжя з Києвом (під владою Російської імперії) і Правобережжя (у складі Речі Посполитої). Проте польсько-литовська держава протягом XVIII ст. перетворилася на арену боротьби за владу різних магнатсько-шляхетських угруповань.

ПОДІЛИ ТЕРИТОРІЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Це призвело колись могутню країну до розорення й занепаду і, зрештою, до політичної катастрофи. Зміцнілі сусіди — Росія, Пруссія, Австрія — у 1772, 1793 та 1795 рр. поділили територію Речі Посполитої. Унаслідок цих поділів землі Правобережної України були розділені між Російською та Австрійською імперіями.

Під час першого поділу Австрія приєднала Галичину. До того ж у 1774 р. до її складу увійшла Буковина як винагорода за дипломатичну підтримку ослабленої Османської імперії проти Росії. Закарпаття ж потрапило під владу Габсбургів ще наприкінці XVII ст. Наслідком другого поділу Речі Посполитої стало приєднання значної частини території Правобережної України (Подільського, до річки Збруч, Брацлавського, Київського та східної частини Волинського воєводств) до Російської імперії. Під час третього поділу Речі Посполитої Романовим дісталася й західна частина Волинського воєводства.

Австрійська імперія зосередила у своїх руках Західну Україну, яка становила 20 % українських територій, де проживало 3,5 млн мешканців. Російська імперія заволоділа 80 % території і 8,2 млн мешканців.

Унаслідок цих подій українці Правобережжя не отримали жаданої свободи. До старих соціальних і національних гнобителів долучилися ще й нові.

Україна в умовах загальноєвропейської кризи аграрно-ремісничої цивілізації. Обидві частини України увійшли до складу країн Європи, які протягом XIX ст., особливо першої його половини, переживали кризу. До скасування панщини у 1848 р. на заході та селянської реформи 1861 р. на сході в Україні панувала феодально-кріпосницька система. Вона базувалася на натуральному веденні господарства, власності поміщиків на землю та особистій залежності селян.

Ці основні риси феодально-кріпосницької системи стали вирішальними причинами кризи. Адже така система не сприяла виникненню в селянина — основного виробника — будь-якої зацікавленості результатами своєї праці, оскільки він працював не з власної ініціативи, а лише з примусу. Ця система спричинила також деградацію поміщицької верстви. Велике земельне володіння та використання дармової праці кріпаків аж ніяк не спонукало їх бути ініціативними та освіченими організаторами сільськогосподарського виробництва.

Порівняно з європейськими країнами, де не було масового кріпацтва, експлуатація українських селян була надзвичайно жорстокою. Це зумовлювалося тим, що феодальними експлуататорами тут дуже часто були поміщики — представники інших народів і релігійних конфесій. Особливо відчутно це проявлялося в Західній Україні та на Правобережжі, де землевласники були за походженням угорцями, австрійцями, поляками католицького віросповідання, а селянство — українським (православним чи уніатським). Тому криза феодально-кріпосницьких відносин супроводжувалася перманентною соціальною боротьбою селянства з поміщиками.

Переважаання натурального виробництва перешкоджало розвитку ремесла, яке не мало змоги вийти за межі дрібнотоварного виробництва. Ремісники не могли продавати свою продукцію тим, хто не мав достатньої суми грошей і задовольняв більшість своїх побутових і господарських потреб виробами власних чи кріпацьких рук. Через це ринок ремісничої продукції був надто вузьким.

Розвитку ремесла не сприяли поміщицькі мануфактури. Використовуючи дармову працю кріпаків у виробництві ремісничої продукції, поміщики продавали її дешевше, що призводило до розорення ремісників.

М. Кузнецов. На заробітки

Зародження й утвердження рис індустріального суспільства. Одночасно в надрах феодалізму набирала усе більшої сили капіталістичний лад. Незважаючи на гальмо кріпосництва, товарно-грошові відносини поступово розвивалися. Вирішальне значення в цьому мало освоєння нових земель на Півдні й зростання потреб на сільськогосподарську сировину та продукти харчування в індустріально (промислово) розвинутих країнах Західної Європи. Такі обставини надавали можливість поміщикам і заможним селянам швидко збагачуватися за рахунок продажу продукції на європейські ринки. Виробники все частіше організовувалися заради продажу товарів на ринку й отримання грошей, які не зберігали ніби скарб, а використовували як капітал, укладаючи їх у нове й розширене виробництво заради одержання прибутку.

Сприятливі умови для розвитку індустріального суспільства виникли після реформи 1861 р. Земля й робоча сила стали товаром, який можна було вільно купувати й продавати. Наявність дешевої робочої сили, багатих покладів вугілля й залізної руди, значне розширення внутрішнього ринку вели до прискорення процесу індустріалізації. Україна набувала рис індустріального суспільства, здатного швидко розвиватися.

*Ф. Солнцев.
Вид на Межигірську
фаянсову фабрику
в колишньому січовому
монастирі під Києвом*

Через підтримку царською владою феодално-кріпосницьких відносин процес здійснення промислового перевороту (революції) в Україні розтягнувся на довгі десятиліття. Розпочавшись у 30–40-х роках XIX ст., він ще не завершився і в XIX ст., але був забезпечений перехід від ручного ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва. На нових підприємствах виробництво базувалося на використанні парових двигунів, різних машин і механізмів. Промисловий переворот сприяв розвитку залізничного транспорту, створенню самостійної машинобудівної галузі.

Індустріальний розвиток спричинив глибокі суспільні зміни. Почало швидко втрачати свою значимість земельне дворянство. Його витісняли буржуазія та інтелігенція. Активно формувалася ще одна соціально пригноблена верства — наймані робітники.

Незважаючи на процеси індустріалізації, частка промислового виробництва в Україні була набагато меншою порівняно з аграрним господарством. Через це поміщики утримували сильні позиції в політичному житті. Уособленням влади поміщиків-кріпосників протягом усього XIX ст. залишався царизм.

Заснований на імперських засадах, російський царизм потребував зміцнення своєї військової могутності, а тому був зацікавлений у розвитку промислового виробництва, особливо після поразки в Кримській війні. Разом із тим він продовжував опиратися на дворянство, ігноруючи інтереси суспільних верств, пов'язаних з індустріальним виробництвом.

Українське національне відродження. Національне відродження — це процес відновлення національних, політичних і культурних прав етносу, який перебував у залежності від панівної імперської народності. Він супроводжувався зростанням наукового інтересу до свого минулого, дослідженнями етнографії, фольклору й історії, розвитком літератури на народній мові, заснуванням освітніх і культурних закладів для плекання рідної культури, утворенням національних політичних партій, які виступали за здобуття окремішності від імперських політичних структур. Тому російські та австрійські імперські власті вороже ставилися до будь-яких проявів національного відродження. У всіх європейських незалежних державах національну самосвідомість утверджувала буржуазія. Перемога індустріального суспільства над феодалним аграрно-ремісничим була забезпечена саме національною буржуазією —

*Відкриття
пам'ятника Богданові
Хмельницькому
в Києві в липні
1888 р.*

організатором і натхненником національних рухів. В Україні національне відродження мало іншу долю та дещо інших рушіїв.

Імперські сили всіляко стримували розвиток української національної буржуазії. Тому виразником національних ідей, рушієм національного відродження виступили представники української інтелігенції. Спочатку вони збирали й вивчали народні традиції, звичаї, фольклор — народну культуру. Натхненні її глибокою мудрістю й багатством, українські інтелігенти ставали творцями талановитих мистецьких творів. Так вони допомагали українському народові усвідомити себе й перейнятися почуттям гідності й самоповаги за свою звитягу та здобутки, висміяти в собі низьке й негідне. Чим краще інтелігенція розвивала культуру, зміцнюючи національну самосвідомість народу, тим чіткіше вона усвідомлювала необхідність переходу від культурницького до політичного етапу національного розвитку. Тому вона почала створювати громадські та громадсько-політичні організації.

Імперська влада, насамперед російський царизм, рішуче розправлялася з найменшими спробами громадсько-політичної роботи, через що українське національне відродження тривалий час перебувало на культурницькому етапі. Після перших яскравих спалахів політичної активності Кирило-Мефодіївського братства на Наддніпрянщині та діяльності Головної руської ради в Галичині українська національна інтелігенція змушена була повернутися до культурно-просвітницької роботи. Лише наприкінці століття, насамперед у Західній Україні, українство почало шукати можливості захисту своїх національних інтересів, створивши перші політичні організації та партії, узявши участь у парламентській боротьбі.

У справі національного відродження Захід і Схід України ніби передавали один одному естафету національного лідерства. Це зумовлювалося посиленням наступу на національну українську культуру то Російською, то Австрійською імперіями. І лише взаємодопомога давала можливість українцям поступово зміцнювати свої позиції.

*В. Штернберг. Садиба Тарновських
у с. Качанівці на Чернігівщині*

**ФОРМУВАННЯ
МОДЕРНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ.
ТЕОРІЯ та СУСПІЛЬНІ
ВИКЛИКИ
в першій половині
XIX ст.**

§ 1. ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Чому Велику французьку революцію 1789–1794 рр. визначають важливим початком національного етапу в житті європейських народів?

1. Український етнос, народність, нація

Протягом усього свого історичного розвитку народи світу і серед них, звичайно, українці пройшли кілька етапів суспільного об'єднання. Першим етапом і одночасно формою суспільного об'єднання був рід. Наступним стало плем'я, що складалося з кількох споріднених родів. Племена об'єднувались у союзи племен, які вже були протодержавами, тобто первинними державами. Найпотужніші з них (наприклад, союз полян) зуміли створити й відстояти від нападників свою державу — Русь.

Держава об'єднувала в єдине ціле кілька споріднених союзів племен. За її сприяння вони почали перетворюватися на етнос (що в перекладі з давньогрецької мови означає «народ»). Головною силою, що спочатку об'єднувала племена та їхні союзи в єдине ціле, була влада володаря, оперта на військову силу. У такий спосіб сильніші нав'язували слабшим свої вірування, міфи, уподібнювали інші етнокультурні особливості своїм. Майже одночасно держава виступила інструментом формування юридичної єдності. Щоб забезпечити порядок, володарі створювали кодекси законів, які, прийшовши на зміну усним нормам і правилам, єднали людей у рамках новостворених держав, що підпорядковували собі союзи племен.

Ярослав Мудрий

Першим законодавцем Київської Русі був князь Ярослав Мудрий, який в XI ст. запровадив норми державного права у своїй державі. Створений ним збірник законів нині відомий під назвою «Руська правда». Вона складається з «Правди Ярослава», або «Найдавнішої Правди», «Правди Ярославичів», або «Статуту Ярославичів». «Руська правда» мала великий вплив на подальший розвиток законодавства України, Росії, Білорусі, Литви.

Однодумцем і помічником Ярослава Мудрого, який брав участь у створенні «Правди Ярослава», був перший київський митрополит Іларіон — автор «Слова про закон та благодать» (1037).

Одночасно держава, як інструмент захисту від зовнішніх ворогів, згуртовувала людей у бойову спільноту. Захищені військовою силою держави й впорядковані відповідними законами, розвивалися землеробство, ремесло, торгівля. Ці форми трудової діяльності все міцніше об'єднували етнос на широких територіях у стійку спільність, що відрізняла «своїх» від «чужих» за етнокультурними характеристиками та самоназвою.

Сторінки
«Руської правди»

Етноси, що втрачали свою державу, поставали перед загрозою повного зникнення. Адже завойовники всілякими засобами намагалися позбавити підкорені народи їхніх етнокультурних рис, щоб вони забули, хто вони є. Після цього вищі соціальні верстви вливалися і зміцнювали еліту народу-завойовника, а простий люд, утративши свою культуру, освіту, а з ними й гідність, перетворювався на слухняних підданих, наймитів, холопів.

Водночас із державою етнос об'єднували віра і церква. Його продовжувала згуртовувати етнічна культура, насамперед мова. Саме ці підойми після втрати державності дали можливість пригнобленому українському етносу не уподібнюватися поневолювачам, а тривалий час зберігати свою самобутність. Скупність розглянутих характеристик і становлять зміст поняття «**етнос**».

У стані етносу український народ перебував понад тисячу років. Зрозуміло, що на початку і наприкінці тисячоліття це була спільнота з різними уявленнями, навичками, історичним досвідом, рівнем, розумінням навколишнього світу і самого себе. Щодо українського народу за часів зрілого середньовіччя — раннього Нового часу — більшість учених використовували термін «народність». Зрештою, нині поняття «український етнос», «українська народність» — це один синонімічний ряд.

Справжній переворот у житті європейських народів здійснила Велика французька революція наприкінці XVIII ст. Після неї народи Європи стали швидко набувати ознак **нації**. Це означало, що їхнє усвідомлення етнокультурної спільності збагатилося також усвідомленням своєї політичної значущості. Позбавивши влади монархів і землевласницьку верству, народ сам почав приймати політичні рішення і став джерелом влади. Він сам визначав свою власну долю та долю держави. Народ став сувереном, тобто перебрав у свої руки верховне право керувати своєю державою. Іншими словами, нацією може стати той етнос, який, виступивши на арену політичного життя, самостійно визначатиме власні політичну мету, завдання та шляхи їх досягнення. На цій підставі визначається поняття «нація».

2. Українське питання

Тоді, коли багато європейських народів, розпочавши своє перетворення в нації ще з раннього Нового часу під впливом ідей Великої французької революції, 13

Митрополит Ларіон

ЕТНОС — це спільність людей, що сформувалася історично на родоплемінній основі в межах певної території і має спільні, досить сталі особливості мови, культури, психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших, зафіксовану в самоназві.

НАЦІЯ — це політична спільність людей, витворена на етнокультурній основі, що має на меті захист своїх національних інтересів та самобутності.

успішно продовжили його в XIX ст., український народ потрапив у дуже скрутну історичну ситуацію.

Націотворчі процеси, які розпочалися в Україні ще за часів Української козацької держави, створеної гетьманом Богданом Хмельницьким, припинилися через скасування Російською монархією, до складу якої увійшла Україна, автономії Слобожанщини, ліквідацію Гетьманщини та зруйнування Запорозької Січі. Тому, особливо на початку XIX ст., українство перебувало в становищі бездержавного, пригнобленого етносу, приреченого на повну втрату своєї культури, а з нею — своєї власної сутності.

Розділивши українців та їхні землі між собою, Австрійська та Російська імперії відверто нехтували інтересами етносу (народності) з тисячолітньою історією, самобутньою культурою, потребами економічного життя й територіальної єдності. Українські культурні й громадські діячі XIX ст. намагалися протистояти асиміляційній політиці імперії. Так постало *українське питання*, яке кожна з протидіюючих сторін намагалася вирішити на свою користь.

Зміст українського питання полягав у комплексі болючих проблем. На державні посади призначали представників панівної нації та не допускали на них українців. Через це не вирішувалися ані загальносуспільні проблеми, ані проблеми окремих громад, що мусили терпіти свавілля чужої влади, яка чи не розуміла, чи відверто нехтувала їхніми інтересами. До вже згаданого долучалися й питання економічної несправедливості, ігнорування інтересів українських ремісників, промисловців, сільськогосподарських виробників. Україна була позбавлена власної системи освіти. Австрійська та Російська імперії створювали нездоланні перепони для розвитку української культури, збереження традицій, народних звичаїв і побуту. Одним із найжорстокіших проявів нищення духовної сутності українства було насильницьке запровадження великодержавної мови й заборона використання української. Українське питання проявлялося й насильницьким розділенням українського народу між двома імперіями. Нарешті, складовою українського питання стали приниження честі й гідності українців представниками панівних націй.

Сутність будь-якого національного питання, у тому числі й українського, полягає не лише в утиках, яких зазнає народ, а й у тому, як він (а особливо його еліта) чинить опір несправедливості.

3. Староукраїнство

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. представники старого українства — нащадки козацької старшини першими поставили українське питання на порядок денний суспільно-політичного життя. Утративши гетьманську державу, вони постали перед загрозою втрати свого провідного становища в суспільстві. Щоб зберегти його, представники української еліти змушені були домагатися прав на російське дворянство. Аби довести законність своїх домагань, вони зверталися до історичних джерел. Так розпочався період активної діяльності «любителів малоросійської старовини». Водночас із пошуком доказів свого шляхетного походження староукраїнці зібрали дуже багато документів про славне історичне минуле своїх предків — козацьку старшину.

Наступною підоймою українського національно-го відродження стало утвердження у свідомості провідних верств ідеї народності. Зацікавленість нею постала в Західній Європі в другій половині XVIII ст. Першими зі слов'ян ідею народності висловили чехи і хорвати. Наприкінці століття вона знайшла відгук і в серцях українців. Сутність цієї ідеї виявляється в інтересі до історії свого народу, до його життя і побуту, народної мови й поезії, історичної минувшини.

На думку істориків, систематичні **етнографічні** дослідження життя й побуту українців започаткував український етнограф Григорій Калиновський, який народився в м. Кролевець (нині Сумська обл.). У 1777 р. він опублікував у Санкт-Петербурзі книжку про українські народні звичаї «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России... сочиненное Григорьем Калиновским, армейских пехотных полков, состоящим в Украинской дивизии прапорщиком». Ця праця — перша унікальна друкована пам'ятка української **фольклористики** XVIII ст.

Збирач і дослідник «малоросійської старовини», який походив із багатой старшинської родини, Яків Маркевич у 1798 р. опублікував «Записки про Малоросію, її жителів та виробництва» — коротку енциклопедію про історію, трудову діяльність, мову й культуру українського народу.

Зрештою, нащадки козацької старшини отримали права на російське дворянство й почали переймати російські звичаї, культуру, манери, побут. Із відреченням від української культури цим українцям здавалося, що разом з їхньою смертю помре й Україна. Кращі зі староукраїнців бачили своє патріотичне завдання лише в тому, щоб за допомогою своїх історичних праць зберегти пам'ять в історії про Україну, що вже зникає. Свої історичні твори вони вважали пам'ятником славному минулому України-Гетьманщини.

ЕТНОГРАФІЯ

(від грец. *ethnos* — народ і *grafio* — пишу) — галузь історичної науки, яка вивчає культуру і побут народу.

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

(від англ. *folk-lore* — народна мудрість) — наука про фольклор — усну народну творчість (казки, прислів'я, пісні, обряди тощо).

Перевірте свої знання

1. Назвіть етапи і форми етнонаціонального об'єднання, які проходять народи за час свого розвитку.
2. Назвіть наслідки втрати народом етнокультурних рис.
3. Дайте загальну характеристику староукраїнству. У чому вбачали сутність українського питання староукраїнці?
4. Визначте й охарактеризуйте ті чинники, які формують і підтримують єдність етносу.
5. Визначте риси, за допомогою яких можна відрізнити етнос, народність, націю.
6. Чи можна називати народом певну людську спільноту після втрати нею етнокультурних рис?
7. Як виникло українське питання? Визначте його сутність.
8. Якими засобами вирішували староукраїнці українське питання?

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Назвіть риси, що вирізняли українців серед інших народів.

1. Нове українство

На зміну староукраїнству прийшло нове українство. Це були люди інтелектуальної праці: письменники, художники, лікарі, учителі, агрономи, техніки, інженери та ін. Вийшовши з дрібного поміщицтва, духівництва, заможних міщан і селян, тобто з виру народного життя, вони зовсім не вважали, що на Україну очікує сумний кінець.

Нові українці були добре освіченими людьми, знали стан справ не лише в Україні та Росії, а й в Європі. Вони проймалися ідеями Великої французької революції — ідеями «нації», «прав народу». Нові українці не розглядали уряд і державу як «божественне право королів». Вони вважали себе представниками нації, котра сама має вирішувати, яке їй потрібне урядування.

Як людей з народу, представників нового українства глибоко обурювали всі ті несправедливості, які чинили панівні держави стосовно українського народу. Вони чітко усвідомлювали, що їх, як представників українства, чим більше вони його захищатимуть, тим енергійніше панівні верстви обох імперій будуть виштовхувати на периферію життя, переслідувати, цькувати. Проте нове українство цього не злякалося, а розпочало активну діяльність, спрямовану на розвиток української нації.

2. Український проект

Саме нове українство стало творцем українського проекту — плану перетворення українського етносу в націю, а Малоросії та Галицької Руси в Україну. Його творці виходили з того, що українська нація вже існувала, маючи державу за часів Київської Русі, Великого князівства Литовського, доби Гетьманщини. Тому вони розглядали свій план як проект «національного пробудження», *національного відродження*.

На думку відомого чеського вченого Мирослава Гроха, національний проект утілюється в життя в три етапи. На першому — академічному — головними його учасниками є вчені. Вони збирають матеріал, який відображає минуле і сучасне життя нації. Після академічного настає культурницький етап, головними

ДУМКА ВЧЕНОГО

Відомий український учений Роман Шпорлюк вважає, що «національний проект» пригнобленої нації є політичним від самого початку. Навіть якщо його творці й учасники «заперечують будь-які політичні наміри або задуми, наполягаючи на тому, що вони піклуються тільки про народну культуру, фольклор або місцеву історію. Однак реальне значення цієї діяльності рівнозначне заявам: «Ми — відмінний від інших народ», «Ми маємо свою землю», «У нас є особисте минуле, особиста історія». І в епоху націоналізму кожний, хто це робить, може піти далі, ще на один крок до безумовного висновку: «І все це доводить, що ми достатньо відмінні від ВАШОГО народу, вашої країни і вашої історії, щоб заслуговувати на право користуватися всіма привілеями батьківщини».

учасниками якого є митці, діячі освіти і культури. Вони популяризують думки окремих учених серед широких народних мас. Заключний (третій) етап — політичний. Його головні діячі — це політики, які ведуть широкий загал до політичної боротьби за національні права. Завершальним акордом цього етапу має бути проголошення державної незалежності нації.

Академічний (науковий) етап українського визвольного руху. Даний етап є початком визвольного руху для європейських народів, які втратили державність, проте не бажали змиритися з пригнобленим становищем і розпочали боротьбу за незалежність. Спочатку нащадки козацької старшини та «любителі малоросійської старовини» збирали історичні та етнографічні матеріали про життя українського народу. Вирішальною силою академічного етапу стали вчені й аматори, які вивчали історичне минуле, збирали знання про традиції народу, його звичаї, народну творчість та побут. Розпочавшись наприкінці XVIII ст., академічний етап не припинявся протягом усього XIX ст. Усе нові й нові вчені все глибше і глибше вивчали сутнісні особливості українського народу, спільне та відмінне порівняно з іншими народами Європи.

Пошук науково-історичних підвалин української окремішності. Найяскравішою працею початку академічного періоду визвольного руху є «Історія русів». Провідна ідея праці невідомого автора — обґрунтування історичного права українського народу на незалежне державне життя. Він засуджував польську і російську політику щодо України й доводив законність боротьби українського народу проти чужоземного поневолення, як польського, так і російського.

Автор наголошував, що лише Україна є прямою спадкоємницею Київської Русі, що вона має власну, відмінну від Росії, історію. Істотна особливість цієї праці — чітка державницька позиція. І внутрішні, і зовнішньополітичні події автор аналізував з погляду інтересів українського народу та української козацької держави. Отже, автор «Історії русів» започаткував справу відновлення історичної правди, повернення доброго імені українським політичним діячам.

У 1822 р. побачила світ перша узагальнююча праця з історії України Дмитра Бантиша-Каменського «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства». У ній автор обстоював право України на автономне козацьке самоврядування. Наукове обґрунтування вченим самотності України було дуже своєчасним, адже саме тоді вже друкувалися перші томи «Истории государства Российского» М. Карамзіна, написані з великодержавних позицій. Російський історик, ігноруючи історичні джерела, включав історію Руси-України до історії Росії.

Перше видання
«Історії русів».
1846 р.

Обкладинка
«Історії Малої Росії»
Д. Бантиша-Каменського

У 1842–1843 рр. вийшла друком 5-томна «Історія України» Миколи Маркевича. Він широко використав відомості з козацьких літописів XVII–XVIII ст. Ця праця рішуче обстоювала історію України як окрему та незалежну від історії Росії. Саме за це її намагався розкритикувати з імперських позицій російський літературний критик Віссаріон Белінський. Він звинувачував Миколу Маркевича в прагненні «відірвати історію України від історії Росії».

Незважаючи на імперський спротив, праці українських істориків набували в Україні все більшої популярності. Вони допомагали українській інтелігенції усвідомлювати українців як окремих народ зі славною та героїчною історією.

Своїми науковими працями національно свідомі українські історики відокремлювали національну історію від імперської версії «російської» історії, доводили нерозривність політичної традиції між сучасною їм Малоросією та Київською Руссю, Литовською Руссю, Україною-Гетьманщиною. Якщо автори російського проекту наголошували на тому, що Росія була твердиною самодержавства, українські історики переконливо доводили, що історія України — це утвердження Закону, Права, Демократії. Історія України принципово відрізняється від історії Росії.

Історична пам'ять — дуже вагомий компонент духовності етносу. Вона існує у вигляді історичних міфів і легенд, які передаються від покоління до покоління. До її складу входять і спогади старших поколінь — безпосередніх учасників чи свідків давніх подій.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ — пам'ять про історичне минуле народу, найсуттєвіший чинник формування національної свідомості.

МІФ — уявлення людей про знакові події свого минулого.

Загалом історична пам'ять етносу спрямована в минуле і робить наголос на спільності походження, на давньому зв'язку зі своєю землею, з її священними місцями подвигів і трагедій, пов'язаних із героями, мучениками, рятівниками, духовними проводирями.

Історики XIX ст., поширюючи свої історичні твори, публікуючи для народу історичні оповідання, робили надзвичайно важливу справу. По-перше, вони постійно відтворювали й зміцнювали історичну пам'ять народу. По-друге, вивчали історію не лише для знання про минуле, а й для пошуку історичних коренів пекучих проблем їхнього сьогодення, намагалися запозичити досвід минулого, відкривали українцям перспективи майбутнього.

Своїми дослідженнями історики ніби ставили запитання: якщо в минулому народ був самостійним творцем своєї долі, успішно захищався від ворогів, мав свою державу, своїх політичних провідників, власний законний суд, то чому він мусить тепер терпіти поневолення, страждати, замість того щоб повернутися до вільного стану і державності? Так історики перетворювали історичну пам'ять на засіб захисту власних інтересів, уселяли віру в майбутнє свого народу — нащадка славних, незалежних і героїчних предків. Історичні твори відновлювали також національну гідність, учили поважати своїх пращурів, надихали на вчинки, гідні їхньої пам'яті.

Значення фольклору, етнографії та мовознавства. Якщо староукраїнці збирали й публікували зразки української народної творчості, результати своїх перших етнографічних спостережень заради увічнення пам'яті про стару Україну, яка незабаром, на їхню думку, припинить своє існування, то автори українського проекту це робили, щоб утвердити українську націю.

Олександр Потебня

Ізмаїл Срезневський

Михайло Максимович

Засновником української етнографії як науки став перший ректор Київського університету Михайло Максимович. Починаючи з 1827 р., він упорядкував і видав три збірки «Малоросійських пісень...» ліричного змісту.

Свою збірку опублікував також Платон Лукашевич, який уперше надрукував фольклорні записи, зроблені в Східній і Західній Україні. Українські пісні, думи, казки так захопили молодь, що вона побажала самостійно, із перших вуст робити фольклорні й етнографічні записи і знайомити з ними широку громадськість.

Поступово дослідники переходили від простого записування до все глибшого наукового аналізу народних творів і все більше переконувалися в його праві на вільне і гідне життя.

Від свого початку фольклорні та етнографічні дослідження мали політичний зміст. Вони доводили, що українці — це не якесь спотворене відгалуження слов'янства, а повноцінний народ. На політичну справу перетворювалося навіть, на перший погляд, безневинне збирання та популяризація народних пісень. Адже їхній зміст свідчив про те, що ідеалом українця є свобода, тоді як офіційна російська ідеологія проголошувала ідеалом самодержавство.

Протягом першої половини ХІХ ст. в окрему науку сформувалося мовознавство. Найкращі представники української інтелігенції, проявляючи громадянську мужність і наукову переконаність, взяли за одну з найважливіших і одночасно найважчих у тодішніх імперських умовах справу — перетворити народну розмовну мову на основний засіб спілкування всіх верств українського суспільства. Українські інтелігенти захищали нашу мову від нападок реакціонерів і невігласів, демонстративно спілкувалися нею в повсякденному житті.

Глибоке враження на суспільство справила стаття Ізмаїла Срезневського «Взгляд на памятники украинской народной словесности» (1834). У ній визначний дослідник слов'янських мов виступив на захист української мови. Він доводив, що вона є самостійною слов'янською мовою, а не діалектом російської, як це

*Обкладинка збірки
«Малоросійські пісні»*

проголошували імперські офіційні кола, і переконував, що українська мова матиме велике літературне майбутнє.

Активним послідовником наукового вивчення народної творчості й захисником української мови був видатний мовознавець Олександр Потебня — автор багатьох творів із фольклору та етнографії («Пояснення малоруських історичних пісень» у 2 томах та ін.).

3. Ментальні риси українців

Зібраний українськими фольклористами, етнографами та мовознавцями матеріал про життя українського народу дав можливість науковцям визначати ті риси, що відрізняли вдачу українців від сусідніх народів.

Незважаючи на тривале пригноблене життя українців в умовах приниження й переслідування, вони не втратили своїх природних рис демократизму й волелюбності. Насамперед українці зберегли схильність до індивідуальної свободи. Коли ж демократичні вибори були заборонені водночас із ліквідацією держави, вони продовжували демократичне вирішення справ громад.

Безкраї українські простори сприяли формуванню мрійливості українців. Геополітичне розташування України між Заходом і Сходом, з одного боку, розвивало відкритість, іноді навіть відчайдушний авантюризм, лицарство, а з іншого — постійна близькість небезпечних ворогів формувала замкнутість, життєву філософію «моя хата скраю».

Зосередженість на власній родині, місцевій громаді сформували такі риси української вдачі, як м'якість, лагідність, романтичну емоційність. Українці завжди уникали деспотичної влади й самі не бажали її проявляти. Порівнюючи їх із поляками та росіянами, Володимир Антонович дійшов висновку, що внаслідок різного історичного минулого викристалізувалися й головні політичні ідеї трьох народів: демократизм українців, аристократизм поляків і монархізм росіян. Український принцип, на думку історика, був найважчим для втілення в життя. Адже для цього недостатньо було волі одного монарха чи навіть політичної верхівки — аристократії. Тут потрібно було об'єднати єдиною волею, метою, усвідомленням весь народ.

4. Російська панславістська, польська федеративна й українська слов'янофільська теорії

Українська слов'янофільська теорія була відповіддю українських інтелектуалів на російську панславістську та польську федеративну теорії.

Панславістська теорія виникла в громадських і культурних колах західного й південного слов'янства у зв'язку з посиленням ідей пангерманізму та постійної загрози турецького поневолення.

Термін «панславізм» уперше вжив словак Й. Геркель у 1826 р. в «Граматичі всеслов'янської мови». На ґрунті культурної та мовної спорідненості перші панславісти мріяли про політичне об'єднання слов'ян під проводом Росії. На їхню думку, це забезпечило б рівновагу сил між групами європейських народів.

Такі ідеї висловлювали тоді словак Я. Коллар, хорват Л. Гай, серб В. Караджич, чех П. Шафарик. Водночас зі своїми і російським народами, вони виокремлювали й «малоросіян». У перші десятиріччя поширення панславізм посприяв швидкому виникненню центрів слов'янознавства в Празі, Загребі, Москві, Харкові та інших містах.

У 30–40-х роках XIX ст. ідеї панславізму використали російські діячі М. Погодін, Т. Аксаков, Ф. Тютчев, перетворивши його на російський імперський панславізм. Його сутність зводилася до створення єдиної слов'яно-руської держави на противагу «ворожій Європі». Для цього вони використали ідеї російських слов'янофілів, які, захищаючи «святую Русь», виступали проти впливів «гнилої», «хворої», «зматеріалізованої» та «безвірної» Європи. Імперські панславісти не брали до уваги існування українського народу й зовсім не помічали його потреб і прагнень.

Те, що українці раніше входили до складу Великого князівства Литовського і Руського, Речі Посполитої, і навіть створили свою Українську козацьку державу — Гетьманщину, і за цей час виробили власні культурні, релігійні та політичні традиції, сприймалося російськими теоретиками як прикра обставина, зумовлена примусовим відокремленням «південно-західних українців» від «материнської основи».

Загарбані Російською імперією, польські громадсько-політичні діячі не сприймали ідеї панславізму з провідною роллю Росії. На відносини між європейськими народами вони дивилися крізь призму теорії федералізму. Намагаючись здобути незалежність, польські інтелектуали хотіли заручитися підтримкою українського населення. Вони висунули твердження про існування республіканського ладу в старій Польщі, де українці, білоруси і литовці нібито мали рівні права з поляками. Спершу вона сформувалася в рамках консервативної аристократичної течії емігрантів, очоленої князем А. Чарторийським. Серед поляків, які мешкали на Правобережній Україні, сформувався «український гурток» поляків-українофілів, які походили з України, захоплювалися її козацьким минулим і розвивали ідеї спільної долі й національних інтересів поляків та українців. Лідер цієї групи, М. Чайковський, за дорученням А. Чарторийського в 30-х роках XIX ст. формував у Туреччині загони козаків для розпалювання в Україні повстанського руху проти імперської влади.

Члени українського гуртка прихильників теорії федералізму уявляли майбутнє України в складі відбудованої федеративної Речі Посполитої і намагалися використати паростки українського національного руху в інтересах відновлення Польської держави.

Ідею федерації європейських республік запропонувала також емігрантська шляхетсько-демократична організація «Молода Польща». Проте вона замовчувала питання «української республіки», більше наголошуючи на питаннях боротьби за нову демократичну Польщу, утворену рівноправними і вільними громадянами, а також населенням польських «кресів» — окраїн.

Зрештою, усі провідні польські мислителі не припускали навіть думки про відміну кордонів 1772 р. Польська нація їм уявлялася такою, що неодмінно включала б русинів (українців), литовців і білорусів.

Українських інтелектуалів не влаштовувала і польська федеративна теорія. Ні російські, ані польські інтелектуали не визнавали права українського народу на самостійне існування. Тому на противагу їм члени Кирило-Мефодіївського братства запропонували слов'янофільську теорію. Вона базувалася на ідеї створення федерації рівноправних народів. Про її зміст ви детальніше довідаєтеся з параграфа про Кирило-Мефодіївське братство.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Польський історик М. Мохнацький у 1834 р. видав двохтомну історію «Повстання польської нації в 1830 і 1831р.». Там він категорично стверджував: «Польща була республікою коронних, литовських і руських земель. В іншій формі її не розуміємо й сьогодні! Здобути, тобто повернути Литву, Русь, передбачає кожне повстання над Віслою».

5. Шляхи мобілізації української нації

Академічні праці першого етапу визвольного руху, створені зусиллями вчених, були дуже важливими, але вони не задіявали, не відмобілізували, не згуртовували український народ навколо духовних провідників ідей та завдань визвольного руху.

Культурницький етап українського визвольного руху. Питання мобілізації народу й поступового перетворення його в націю стали розв'язуватися на другому — культурницькому — етапі визвольного руху.

На основі зібраного матеріалу, особистих вражень і досвіду українські митці та громадські діячі — головні представники другого етапу — за допомогою художніх образів почали творити узагальнений образ України та української людини.

Так, шляхом мобілізації українського народу стало мистецтво в усіх його про- явах: театральних виставах, музичних, живописних творах, створенні професій- них і аматорських театральних труп, музичних і хорових колективів, організації концертів, тематичних вечорів, ювілеїв та інших культурно-мистецьких заходів.

Справі мобілізації народу надзвичайно посприяло витворення української літературної мови зусиллями всіх українських літераторів — від І. Котляревського до І. Франка. Твори письменників і поетів і передусім Т. Шевченка, «Руської трійці», О. Федьковича і О. Духновича перетворилися на її могутні засоби впливу на народ.

Безпосереднім учасником національного відродження й визвольного руху був і сам народ, залишаючись носієм народної (етнічної) культури.

22 У результаті спільних зусиль учених і митців на перших двох етапах визволь- ного руху почали формуватися *культурні основи нації*. Вона вже усвідомлює свою

особливість, самотність, має власну гідність, об'єднується навколо своєї культурної еліти, визначає свої інтереси, але ще не здатна захистити себе, оскільки безсила перед чужою державою. Така нація існує з ласки свого поневолювача — імперії — і постійно зазнає утисків, спрямованих на її повне розчинення в панівній нації.

Нація живе повноцінним життям, коли здатна захистити себе політично — за допомогою держави, її органів. Проте перша спроба Кирило-Мефодіївського братства перейти до політичних засобів і розпочати політичний етап мобілізації української нації була жорстоко придушена російським царизмом.

6. Ідея соборності українських земель

Спільність етнографічних рис, помічених ученими, і спільність історичного минулого всіх українських земель привела представників визвольного національного руху на всіх його етапах до ідеї **соборності** — згуртування, відновлення єдності розмежованого сусідніми державами українського народу та його земель.

Ідея соборності вже чітко прослідковується за Княжої доби, за часів Української козацької держави. Нового дихання вона набула в середині XIX ст. Її провідниками стали члени «Руської трійці», Кирило-Мефодіївського братства, Т. Шевченко, М. Драгоманов, В. Антонович, І. Франко, М. Грушевський. Вони передали естафету соборності новим поколінням українського визвольного руху.

Ідея соборності мала величезне націотворче значення і логічно завершувала український проект. Вона спрямувала увагу народу на власну землю, доводила йому, що він має територію, на якій можна створити власну державу. Про конкретні думки й спроби її втілення в життя ви прочитаєте в наступних параграфах.

СОБОРНІСТЬ —
відновлення єдності
розмежованого сусідніми
державами, державами
народу та його земель.

Перевірте свої знання

1. Назвіть головні риси нового українства.
2. Охарактеризуйте сутність українського проекту.
3. Як українські фольклористи, етнографи і мовознавці працювали над здійсненням українського проекту?
4. Визначте шляхи мобілізації української нації.
5. Які етапи визначив М. Грох у ході втілення в життя національного проекту?
6. Поясніть, як історична наука та історична пам'ять народу причетні до визвольного руху пригнобленої нації.
7. Які причини зумовили виникнення панславізму?
8. Чим вирізнявся російський імперський панславізм?
9. Чому в польському суспільно-політичному середовищі утвердилася федералістська теорія? Чому вона не сприяла покращенню тодішніх стосунків між українськими і польськими громадсько-політичними діячами?
10. Чому створення нації культурної не є достатнім для повноцінного національного життя?
11. Чому українську суспільно-політичну думку віками супроводжувала ідея соборності? Визначте загальний зміст цієї ідеї.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ТЕМИ

«ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ.

ТЕОРІЯ ТА СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ в першій половині XIX ст.»

У ході історичної еволюції український народ пройшов такі етапи суспільного об'єднання, як рід, плем'я, союз племен, етнос, а на початку XIX ст. розпочав своє перетворення в націю. На етапі етносу українців об'єднували в суспільне ціле етнічна культура, віра й церква, самоназва, держава, спільність законів (юридична єдність), економічні зв'язки. Перетворення в націю означало, що народ водночас з усвідомленням себе на рівні етнічної культури (мови, звичаїв, одягу, побуту і т. п.) поступово виявляв прояви усвідомлення на політичному рівні. Перетворюючись у націю, він ставав спроможним визначити власну політичну мету, шляхи її досягнення, знайти засоби захисту своїх політичних інтересів. В Україні на початку XIX ст. це розуміли лише кращі представники нового українства.

До формування модерної української нації нове українство спонукало *українське питання*. Його виникнення було зумовлене політикою Австрійської та Російської імперій щодо поступової асиміляції українців та поглинення їхніх етнічних територій. Першими в процесі історичного поступу українське питання порушили староукраїнці. Припинення існування Української козацької держави поставило їх перед загрозою втрати провідного становища в суспільстві. У ході тривалих змагань за право на російське дворянство вони активізували збір історичного матеріалу, посилили інтерес до життя українського народу та його історії.

На зміну староукраїнцям прийшло нове українство — люди інтелектуальної праці, які вийшли з родин дрібного поміщицтва, духівництва, заможних міщан і селян. Саме його представники стали авторами українського проекту перетворення українського етносу в націю, а Малоросії та Галицької Русі в Україну.

Утілення цього проекту в життя розпочалося з академічного (наукового) етапу українського визвольного руху. У рамках цього етапу історики, зокрема невідомий автор «Історії русів», М. Максимович, Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, довели, що історія України та Росії — це принципово різні історії. Своїми дослідженнями українські етнографи та історики вселяли віру в краще майбутнє народу, переконували його в праві мати власну державу.

Складовими академічного етапу були й дослідження фольклору, етнографії та мови. Вони доводили, що українці — повноцінний народ, який має свої характерні риси «народного духу» — ментальності, володіє самостійною слов'янською мовою. Представники академічного етапу розпочали захист української нації й на рівні теоретичних змагань. Російському імперському панславізму, польській федеративній теорії, польським теоретикам традиційного напрямку українські інтелектуали протиставили слов'янофільську теорію, яка обґрунтовувала ідею створення федерації рівноправних слов'янських народів.

Надзвичайно важливе значення для формування українського проекту мала ідея соборності. Вона ніби перебирала естафету з рук попередніх борців за об'єднання українського народу та його земель в єдиній державі. Разом із тим ідея соборності доводила до логічного завершення український проект.

За академічним етапом (і навіть одночасно з ним) розпочався культурницький етап. Своїми зусиллями митці об'єднували вчених і народ у націю, що свідомо своєї культурної спільності, ще дуже вразливу, позбавлену політичних засобів захисту.

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
в складі
РОСІЙСЬКОЇ
та АВСТРІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЙ
наприкінці XVIII —
у першій третині
XIX ст.**

§ 3. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в складі РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1. Пригадайте, від якого латинського поняття походить термін «імперія».
2. Якими ознаками характеризувалися провінції Риму, Візантії, імперії Карла Великого чи Османської імперії?

1. Включення українських земель до складу Російської імперії

В останні десятиріччя XVIII ст. в Україні відбулися надзвичайно глибокі хоча й зовні непомітні зміни. Та ж сама земля, ті ж самі люди, але принципово інше становище. Якщо раніше Українська козацька держава з певними обмеженнями визначала зміст свого внутрішнього життя, то після її ліквідації Україна перетворилася на губернії Російської імперії, які жили за указами та розпорядженнями з Петербурга.

Перемоги над Туреччиною, ліквідація автономії Слобожанщини і Гетьманщини, розорення Запорозької Січі, поділи Речі Посполитої дали змогу Російській імперії зміцнитися за рахунок включення українських територій до свого складу та їх експлуатації. Наприкінці XVIII ст. під владою Романових сконцентровано 4/5 території нашої Батьківщини, де проживало 8,2 млн мешканців.

2. Адміністративно-територіальний устрій

Щоб скористатися багатствами України і насамперед її людськими ресурсами, назавжди приєднати українські території до складу Російської імперії, необхідно було замкнути українців у міцні лещата російського адміністративно-територіального устрою. Із цією метою на зламі XVIII–XIX ст. підросійську Україну було поділено на 9 губерній.

Адміністрування, тобто управління в них здійснювалося за імперськими зразками. Колишні козацькі полки Слобожанщини було перетворено на Слобідсько-Українську губернію. На території колишньої Гетьманщини створено Чернігівську та Полтавську губернії. Правобережжя поділено на Волинську, Київську та Подільську губернії. Південні землі включено до складу імперії як Катеринославську (колишні землі запорозьких козаків), Херсонську (землі Османської імперії від гирла Дніпра до гирла Дністра) і Таврійську губернії (землі колишнього Кримського ханства). З невеликими змінами даний адміністративно-територіальний поділ зберігався до часів української революції 1917–1921 рр.

Історичний факт. Імперський уряд не враховував географію розселення українського народу. Значна частина земель, заселених переважно українцями, була по-живому відрізана від українських губерній і приєднана до сусідніх із Україною російських. Так, поза межами 9 українських губерній залишилися великі райони Кубані, Війська Донського, Воронежської, Курської, Гродненської, Могильовської губерній і частина Бессарабії та Холмщина.

М. Пимоненко.
Жнива в Україні

Управління губерніями здійснювали генерал-губернатори, призначені царем. Вони зосереджували у своїх руках усю повноту адміністративної влади й вирішували питання громадського життя. Водночас пильно наглядали за загальним станом справ і політичними настроями в українських губерніях, уважно стежили за зовнішньополітичною ситуацією.

На початку XIX ст. було створене Малоросійське генерал-губернаторство, до складу якого увійшли дві лівобережні губернії. Після завершення російсько-турецької війни південні губернії та Бессарабська область увійшли до складу Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства.

У 1830–1831 рр. правобережні губернії стали складовими Київського генерал-губернаторства. Генерал-губернатори мали майже необмежену владу й насамперед займалися військовими справами та попереджали будь-які прояви опозиційності, стежачи за «состоянием умов», як формулювалося в царській інструкції.

Губернії склалися з повітів, управління в яких здійснювали царські справники. Повіти поділялися на стани, очолювані поліцейськими приставами. У містах замість магістратів, що керувалися магдебурзьким правом самоврядування, було запроваджено міські думи, які працювали за російськими законами. У 1835 р. позбавлене магдебурзького права останнє самоврядне місто України — Київ.

Історичний факт. У всіх ланках губернської адміністрації процвітали казнокрадство й хабарництво. Коли Микола I захотів дізнатися, хто з його губернаторів не бере хабарів, то в Україні таким виявився лише київський губернатор Іван Фундуклей. «Не бере, бо дуже багатий» — так пояснив цар його поведінку.

3. Регіональний поділ

Протягом першої половини XIX ст. територія України залишалася роз'єднаною на окремі **регіони**, тобто землі, що характеризувалися комплексом властивих їм ознак.

Тодішня підросійська Україна складалася з чотирьох великих регіонів: Правобережна Україна,

РЕГІОН

(від латин. *regio* — область, округ) — територія, яка характеризується комплексом властивих їй ознак.

Слобожанщина, Лівобережна та Південна (Степова) Україна. Заселення українцями Північного Кавказу зумовило формування Кубанської України.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Описана політика імперського уряду стала причиною неприязного ставлення українців до росіян. Це визнавали самі ж російські подорожні: «Я мушу сказати про ненависть українців до великоросіян. Ти легко можеш у тому переконатися, бо часто почувеш, як вони говорять: добрий чоловік, а москаль» (Левшин, 1816); «Наскільки я помітив, придивляючись і прислухаючись, Україна не відчуває себе щасливою, незважаючи на всі благодаті природи... Вона змучена, терпить різні тягарі й відчуває повністю втрачену свободу колишніх віків. Нарікання глухе, але майже загальне» (І. Долгорукий, 1817).

4. Національне становище українського населення

Знищення козацької державності, запровадження російських державних установ, зросійщення переважної частини козацької старшини вивели Україну з осередку європейських націй. Російський уряд намагався перетворити українців на етнічну масу без своїх провідників та історичної пам'яті, нездатну захистити свою культуру, а тим більше примножувати й розвивати її.

Офіційний Петербург прагнув зробити якнайбільше українців «справжніми росіянами». Із цією метою їх позбавляли права на освіту рідною мовою, прищеплювали переконання про «неісторичність», «недолугість» українців, одночасно насаджуючи ідею вишості «російського народного духу». З офіційного вжитку була вилучена назва «Україна».

Щоб у свідомості наших предків Вітчизна не сприймалася як щось цілісне й окреме від Росії, колишні українські регіони отримали назви: «Західна Росія», «Південно-Західна Росія», «Південна Росія», або «Новоросія».

5. Соціальне становище українського населення

Для здійснення характеристики національного та соціального становища українського населення першої третини XIX ст. необхідно враховувати тодішній регіональний поділ.

С. Васильківський.
Вітряки

М. Беркас. Влітку

На схід від Дніпра розкинулася **Лівобережна Україна** — колишня Гетьманщина, основною частиною населення якої були селяни. У 1783 р. значна їхня частина була закріпачена: у губерніях Лівобережжя кріпаки становили 40–45 % місцевого населення.

Того ж року припинив своє існування стан козацтва. Козацьке військо було реорганізоване в регулярні частини російської армії, а решта козаків отримали статус державних селян. Вони сплачували державі податок, який становив четверту частину їхніх прибутків.

На відміну від кріпаків, державні селяни проживали на хуторах. Вони мали право продавати, купувати, дарувати, заповідати свою землю. Державні селяни користувалися й окремими привілеями в господарській діяльності. Частка державних селян (колишніх козаків) з кінця XVIII ст. аж до середини XIX ст. становила майже третину місцевого населення.

Через два роки після цих соціальних змін імперський уряд надав колишній козацькій старшині вищих рангів (козацьким командирам та адміністраторам Гетьманщини) привілеї російських дворян. Це дало їм змогу зберегти своє провідне соціальне становище в краї. Дворянство Лівобережжя — нащадки козацької старшини — ще деякий час зберігало свої національні риси. Навіть наприкінці XIX ст. певна частина дворян Лівобережжя спілкувалася рідною українською мовою.

Дворяни Чернігівської та Полтавської губерній були здебільшого дрібнопомісними землевласниками, через що не могли добре забезпечити матеріально всіх своїх дітей. Це спонукало батьків спрямовувати молодших синів на державну службу в імперські установи чи в армію. Потрапивши в російськомовне середовище більшість із них зросійщувалася. Проте траплялися випадки, коли українські дворяни, вийшовши у відставку і повернувшись на Лівобережжя, перетворювали свої маєтки на вогнища української культури й просвітництва.

Національний склад Лівобережжя був найодноріднішим. На зламі століть українці становили понад 98 % мешканців краю. В основному це були селяни й поміщики. У містах після скасування автономії з'являлося все більше прибульців, які витісняли місцевих жителів насамперед зі сфери торгівлі та ремесел:

на середину XIX ст. українці залишилися в меншості серед купецтва. Провідні позиції тут посіли єврейські та російські купці.

Найчисельнішою національною меншиною на Лівобережжі протягом першої третини XIX ст. були євреї. Вони прийшли сюди з польськими шляхтичами ще наприкінці XVI — на початку XVII ст. Відтоді євреї опановували, у першу чергу, купецьку справу та ремісництво.

Після ліквідації Гетьманщини на Лівобережжі збільшилася кількість росіян. Вони переважали серед державних чиновників військових, жандармів, поліцейських. Із кінця XVIII ст. на північ Лівобережжя почали переселятися російські старообрядці та білоруси.

Нечисельні етнічні меншини утворювали також греки, волохи (румуні й молдаване) та болгари, які згуртувалися в Грецьке братство — привілейовану торговельну компанію. Їхнім центром був Ніжин. Загалом протягом першої половини XIX ст. міста Лівобережжя поступово набували ознак багатоетнічних російськомовних осередків.

Правобережна Україна. Населення Правобережжя було представлене передусім трьома станами і народами. На зламі століть 88 % мешканців цього краю становили українці — майже всі вони були кріпаками, важке становище яких визначали дві причини. Перша пов'язана з націленістю магнатських маєтків на товарне виробництво. Завдяки високій родючості землі та близькості до чорноморських портів великі землевласники швидко збагачувалися за рахунок продажу за кордон зерна та іншої сільськогосподарської продукції.

Вирішальною запорукою їхніх великих прибутків стала неоплачувана праця кріпаків. Панщина, замість визначених трьох днів, часто становила шість. Експлуатація селян на Правобережжі сягнула тієї критичної межі, за якою селяни вже не мали змоги утримувати власні господарства.

КСЕНОФОбІЯ

(від грец. *kseinos* — чужий і *fobos* — страх, побоювання) — страх і ненависть, вороже ставлення до всього чужого.

Посиленню експлуатації сприяла й інша причина. Чужі етнічна культура й релігія, **ксенофобські** настрої, поширені серед польських поміщиків щодо українських селян, робили їхнє життя нестерпним.

На зламі століть шляхетська верства становила 7,8 % населення Правобережжя. За національним складом це були польські або ж спольщені магнати й шляхтичі.

Російські власті погоджувалися на соціальне й національно-культурне панування польської шляхти в обмін на те, що вона визнавала адміністративний і військовий контроль Росії над Правобережжям.

Терпиме ставлення російських властей до панівного становища польської шляхти в краї тривало до польського повстання 1830–1831 рр. Після нього офіційний Петербург повів політику зросійщення. До губернських міст Правобережжя і насамперед до Києва цілеспрямовано переселяли російських професорів, студентів, військовиків, купців і ремісників.

Протягом першої половини XIX ст. серед населення Правобережжя швидко зростає кількість євреїв — від 3,5 до 10 % у загальній чисельності населення. Вони стали другою за чисельністю етнічною групою краю, що було результатом запровадження імперським урядом «смуги осілості» для євреїв. Їм заборонялося виселятися поза межі колишньої Речі Посполитої в глиб Російської імперії. Загалом Правобережжя першої половини XIX ст. було регіоном найвищого соціального та національного напруження.

Слобідська Україна. Наприкінці XVIII ст. українці становили 85,9 % місцевого населення в цьому краї. Переважна більшість серед них була державними селянами — нащадками козаків, а поміщики походили з козацької старшини слобідських полків. Утративши автономію ще в 1765 р., вони швидко зросійщувалися протягом першої половини XIX ст.

Другою за чисельністю етнічною групою були росіяни, які проживали переважно на сході Слобожанщини

Глек. XIX ст.

Миска. XIX ст.

Мальована скриня. Наддніпрянщина. XIX ст.

*Рушник вишитий.
Полтавщина. XIX ст.*

та в її губернському центрі — Харкові. Російські чиновники як провідна адміністративна верхівка наглядали за життям краю.

Посиленню російських соціальних і культурних впливів сприяло надання російськими імператорами великих маєтків своїм фаворитам і столичним державним чиновникам.

Несподіваною перешкодою російським впливам стала діяльність викладачів і студентів Харківського університету, які перетворили його на просвітницький центр, що працював на зміцнення української національної культури.

Південна (Степова) Україна. На її соціальному складі позначилися впливи попередніх феодално-кріпосницьких і нових капіталістичних відносин. Російський уряд дозволяв оселятися там вільним селянам, колишнім козакам, відставним солдатам. Одночасно південні землі роздавалися царським улюбленицям, високопосадовцям, військовикам. Щоб зацікавити хліборобів, вони на 20–30 років звільняли переселенців від сплати податків. Одночасно поміщики привозили до своїх маєтків кріпаків з інших регіонів України та частково селян із Росії.

У 1796 р. на Південну Україну було офіційно поширено дію кріпосного права. Проте переважною більшістю населення тут були вільні українські селяни, які проживали в близькому сусідстві з представниками інших народів, оскільки до 20-х років XIX ст. російський уряд активно сприяв заселенню півдня України іноземними колоністами.

Найчисельнішою групою іноземних колоністів стали німці. Вони засновували свої села в степових місцевостях усіх трьох губерній — Катеринославської, Херсонської, Таврійської.

Протягом другої половини XVIII ст. на колишніх землях Запорозжя було засновано дві великі колонії сербів: Новосербію і Слов'яносербію.

На заході Херсонської губернії, між Бугом і Дністром, дозволялося селитися молдованам. Уздовж берегової лінії Чорного моря осідали переважно болгарські й грецькі селяни.

Загалом у національному складі населення Південної України наприкінці XVIII ст. домінували українці. У 1782 р. вони становили 71,5 %. Найбільше було їх у Херсонській губернії (90,6 %), найменше — у Таврійській (24,4 %), до складу якої входили Крим і значна частина Чорноморського та Азовського узбережжя. Найчисельніші меншини Степової України становили росіяни і молдовани — по 9 %, вірмени й цигани — по 3–4 %.

За умов посилення кріпосницького гніту та малоземелля Південна Україна сприймалася українцями як казковий благословенний край, де можна було легко й швидко «розжитися». Тому чисельність мешканців тут швидко зростала за рахунок переселенців. За приростом населення губернії Степової України набагато випереджали інші регіони Російської імперії.

6. Проникнення буржуазних рис життя в побут мешканців міста й села

Буржуазні відносини протягом першої половини XIX ст. спричинили зміни в зовнішньому вигляді міських і сільських жител. Усе частіше мешканці оздоблювали фасади будинків, укривали дахи гонтом або черепицею, ставили шибкові

вікна. Заможніші селяни вкривали дахи жерстю, прикрашали груби кахлями, робили попереднє планування своїх помешкань.

Українці, за свідченням мандрівників, завжди відзначалися схильністю до чистоти й комфорту. Із розвитком буржуазних відносин це проявлялося в активному проникненні декоративно-ужиткового мистецтва в побут селян і міщан. Міські та сільські житла прикрашалися творами народного живопису, які відображали життя й побут українського народу: «Сидить козак під вербою», «Мамай», «Гопак» тощо. Зовнішні стіни хат, господарських приміщень оздоблювали художнім розписом, усередині прикрашали килимами, декоративними тканинами, рушниками, скатерками, ліжниками, ряднами тощо. Кут, де розміщувалися образи, міщани й селяни іноді обклеювали шпалерами.

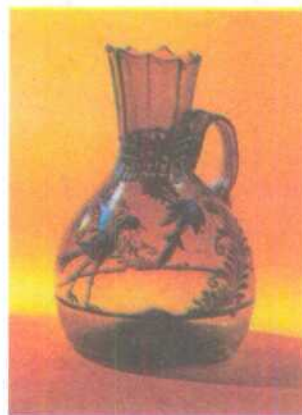
Одяг усе більше оздоблювався вишивкою. Її виготовлення потребувало багато часу, тому кращу вишиванку могли дозволити собі дівчата із заможніших сімей, оскільки мали більше вільного часу. До масового вжитку почала входити білізна — жіночі та чоловічі нижні сорочки й штани, які шили з вибіленого лляного чи конопляного полотна.

Розширилося також використання декоративного посуду. Це були різноманітні розписні керамічні миски, куманці, глечики; вироби з гутного скла, які також оздоблювалися розписом, гравіруванням: келихи, чарки, карафки, штофи, вази. Селяни й міщани охоче купували продукцію фарфоро-фаянсових фабрик: тарілки, миски, філіжанки й блюдця, глечики тощо. Вони, як правило, стояли на видних місцях у мисниках.

Життя великих міст. Буржуазні відносини також позначалися на побутових деталях великих міст України. Там з'являлося все більше цегляних кількоповерхових будівель. Заможніші міщани зводили будинки з ганком або верандою,

Козак Мамай

Карафка. XIX ст.

Львів. XIX ст.

оздоблювали їх різьбою по дереву, у вікна іноді вставляли кольорове скло. Помешкання складалися з кількох кімнат: зали, вітальні, опочивальні, кухні, комори тощо. Кімнати обставляли фабричними меблями, прикрашали дзеркалами, годинниками, картинами й портретами. Зовні будинки часто фарбували. Бідніші мешканці жили в оселях, які мало чим відрізнялися від традиційних селянських.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Олександр Афанасєв-Чужбинський писав: «Жіноче вбрання виготовляється вдома, хоча для цього потрібні більші витрати, якщо взяти до уваги, що в багатьох місцях зазвичай носять сап'янові чоботи.

Стрічки, намиста, візерункові та кольорові запаски, що купляються на ярмарках, хустки, обручки, сережки, які приносять ходибщики (великоросійські селяни, які протягом року бродять по Малоросії), іноді коштують малоросіянці всієї зекономленої суми, яка сама по собі, зрозуміло, дуже невелика.

І чоловіки, особливо парубки, теж не можуть обійтися без витрат: одному хочеться купити міські чоботи, іншому молодецьку шапку, один мріє про добрий пасок та збирає на нього гроші, інший витратить рубль асигнаціями на корінкову люльку в красивій мідній оправі з ланцюжком та мідною протичкою».

• Які ще чинники, окрім буржуазних відносин, спонукали українців до таких покупок?

У містах того періоду зароджувалися й нові форми проведення вільного часу. Міщани отримали можливість дивитися театральні вистави, відвідувати концерти, нерідко влаштовувані на центральних майданах міст і в парках.

- Перечитайте додаткову історичну інформацію, уміщену в параграфі. Про які риси імперської політики щодо українців вона свідчить?

Перевірте свої знання

1. Який політичний статус мала наша Батьківщина в XIX ст.?
2. Опишіть запроваджену в Україні адміністративно-територіальну систему. Визначте головну мету її функціонування.
3. Поясніть, чому Російська імперія скасувала старий політико-адміністративний устрій.
4. Охарактеризуйте національну політику російського уряду та реакцію на неї українського народу.
5. Порівняйте соціальну та національну структури українських регіонів. Чим були зумовлені їхні відмінності?

Складіть таблицю.

Регіон	Особливості соціального складу	Особливості національного складу
--------	--------------------------------	----------------------------------

6. Охарактеризуйте зміни в побуті селян і міщан, які виникли внаслідок розвитку буржуазних відносин у першій третині XIX ст.
7. Покажіть на мапі регіони тодішньої України.
8. З якою метою в Україні створювалися генерал-губернаторства?

§ 4. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в складі АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.

1. Пригадайте факти з історії людства, коли знання чи благородні ідеї спонукали могутніх правителів до прогресивних змін.
2. Пригадайте, чим характеризувався освічений абсолютизм.

1. Включення західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії

Наприкінці XVIII ст. 20 % українських земель перебували в складі Австрійської імперії. Це була територія площею 70 тис. кв. км із 3,5 млн мешканців.

Першим українським придбанням Австрійської імперії стало Закарпаття. Унаслідок переможних воєн з Туреччиною воно було приєднане до володінь Габсбургів у складі Угорського королівства двома етапами: у XVI ст. та наприкінці XVII ст. Більшість населення Закарпаття становили українці, решту — угорці, румуни, словаки.

*Собор Святого Юра
у Львові*

*Ангел. Храмова
скульптура. Західна
Україна*

Східна Галичина приєднана до складу Австрії в 1772 р. внаслідок першого поділу Речі Посполитої. Дві третини (66 %) її населення становили українці. Майже 20 % — поляки й приблизно 10 % — євреї. У містах Східної Галичини здавна мешкали також вірмени й німці.

У 1774 р. Австрія відібрала в ослабленої Османської імперії Буковину. Три чверті (75 %) населення Північної Буковини становили українці. Національні меншини представляли румуни, євреї та німці. У Південній Буковині українців проживало майже 40 % від загальної кількості жителів.

Включаючи західноукраїнські землі до імперської адміністративно-територіальної системи, віденський уряд аж ніяк не переймався проблемами етнічного складу населення.

2. Адміністративно-територіальний устрій і регіональний поділ

З отриманих унаслідок поділу Речі Посполитої земель Австрійська імперія утворила Королівство Галиції та Льодомерії (Галичини й Володимирщини) із центром у Львові. Гучною назвою австрійська влада хотіла підкреслити своє право спадковості на володіння короля Данила Галицького. Однак за пишною назвою приховувалася звичайна імперська провінція.

Усю владу у своїх руках зосереджував намісник, призначений австрійським імператором. Щоб схилити на свій бік провідні верстви Галичини, Відень дозволив магнатам, шляхті й духовництву обирати становий сейм. Однак цей орган не мав права приймати ухвали. Йому лише дозволялося звертатися з петиціями до імператора. Наступною адміністративною ланкою був округ (дистрикт). Окружні адміністрації очолювали окружні старости — австрійські чиновники. На місцях адміністративну та судово-поліційну владу здійснювали поміщики або їхні управителі (посесори) чи наглядачі (мандатори).

К. Устиянович. Гуцул

Містами керували магістрати в складі бургомістра, віце-бургомістрів і радників, яких призначав австрійський уряд. Отже, управління західноукраїнськими землями здійснювала нова соціальна група — дисципліноване й підпорядковане Відню чиновництво. Воно складалося переважно з німців або німецькомовних чехів. Окремим округом цього «королівства» в 1786 р. була Буковина з центром у м. Чернівцях. Після революції 1848–1849 рр. вона стала окремою провінцією — коронним краєм.

Ізольованим від західноукраїнських земель було Закарпаття, яке знаходилося під владою політично автономного Угорського королівства. Воно стало частиною Братиславського (Пожонського) намісництва й поділялося на 4 жупи (області), які очолювали призначені австрійським імператором місцеві управлінці, котрі мали практично необмежену владу в краї.

3. Політика австрійського уряду щодо українців

Після приєднання Галичини та в часи наполеонівських воєн Австрія вважала західноукраїнські землі тимчасовим придбанням і зоною майбутніх воєнних дій. Тому австрійський уряд прагнув насамперед максимально скористатися людськими і сировинними ресурсами краю. Зрозуміло, що сюди не вкладалися кошти для економічного розвитку, а дороги будувалися для військових потреб.

Політика Відня щодо західноукраїнських земель загалом була колоніальною — вона мала на меті утримання в покорі поневолених українських регіонів, а в майбутньому їхнє злиття з Австрійською імперією. Потрібно зазначити, що такі монархи, як Марія-Терезія та її син Йосиф II, прагнули досягти цього не за допомогою сили, а проводячи політику освіченого абсолютизму.

Під впливом ідей просвітництва ці монархи вбачали гарантією могутності своєї імперії суспільство свідомих громадян, які вчасно й сумлінно сплачують податки. З цією метою Марія-Терезія та Йосиф II здійснили реформи, спрямо-

вані на підвищення освітнього рівня та зрівняння мешканців у правах.

Приєднані до імперії західноукраїнські землі зазнали значного реформаторського впливу. Реформи охопили сільське господарство, церкву й освіту. У 1782 р. Йосиф II скасував особисту залежність селян від поміщиків. Відтоді вони отримали право самостійно одружуватися, вибирати місце проживання, віддавати дітей на навчання. Імператор також чітко визначив максимальні розміри панщини: три дні на тиждень і 156 днів на рік із розрахунку на одне селянське господарство. Декретами наступних років поміщикам заборонялося встановлювати будь-які додаткові повинності, збільшувати свої маєтності за рахунок селянських земель. Вони позбавлялися права судити селян. Цим займався спеціально призначений державний чиновник. Селяни отримали рівні з поміщиками права оскаржувати рішення землевласників у судах.

Сільським громадам поверталось право самоврядування та обрання сільських старост. Був також виданий декрет про вільне право сільських громад користуватися громадськими землями: лісами, пасовищами, ріками, ставами. Селяни нарешті отримали в постійне користування земельні наділи, які вони утримували й обробляли. Проте ці землі не стали повною власністю селян. Вони не мали права їх заповідати, подарувати чи продати без дозволу пана.

Протягом 1774–1776 рр. Марія-Терезія докорінно змінила становище греко-католицької церкви. Саме вона ухвалила новий офіційний термін «греко-католики», який мав підкреслювати рівність між «грецьким» і «римським» віросповіданнями. Імператриця заборонила римо-католицькій церкві змушувати греко-католиків переходити на латинський обряд.

У 1781 р. Йосиф II зрівняв у правах усі церкви імперії. Відтоді всі віруючі отримали однаковий доступ до господарювання, державної служби, освітніх закладів. У 1808 р. після 400-літньої перерви була відновлена Галицька митрополія.

Зрівняння церков спричинило освітні реформи. У 1774 р. у Відні при церкві Святої Варвари засновано греко-католицьку семінарію — Барбареум. Замість закритої єзуїтської академії в 1784 р. відкрито Львівський університет. При ньому протягом 1787–1809 рр. діяв Руський інститут, який мав філософський і богословський факультети.

У 1774 р. була проведена освітня реформа, яка передбачала запровадження шкіл трьох типів. В однокласних парафіяльних школах сільські діти мали можливість навчатися рідною мовою. У трикласних — викладання велось німецькою та польською мовами. Чотирикласні школи готували учнів до продовження освіти в гімназіях, створених на основі колишніх монастирських шкіл, та в університеті.

*Марія-Терезія —
імператриця «Священної
Римської імперії»
з династії Габсбургів*

*Йосиф II Габсбург —
імператор «Священної
Римської імперії»*

КОНФЛІКТ

(від латин. *conflictus* — зіткнення) — зіткнення інтересів, поглядів.

Соціальний конфлікт — загострення суперечностей між суспільними верствами.

Австрійський уряд також заохочував запровадження нових методів обробітку землі, підтримував розвиток ремесла й торгівлі та ін. Реформи, проведені Габсбургами, позитивно позначилися на соціальному та національному становищі українського селянства й духовенства. Надзвичайно вагомим стало юридичне зрівняння селян і поміщиків. Оскільки **соціальний конфлікт** між ними залишився, селяни все частіше зверталися по захист до закону, а не до зброї. До середини XIX ст. в Східній Галичині практично не було села, яке б не судилося зі своїм поміщиком.

Реформи, позначившись на становищі селян і греко-католицького духовництва, спричинили виникнення в їхньому середовищі настроїв наївного монархізму, які зберігалися аж до кінця існування Австрійської імперії. Від часу проведення Габсбургами реформ, спрямованих на зростання освітнього рівня та зрівняння підданих у правах, українське селянство й особливо духовництво утвердилися в новому соціальному становищі й почали виховувати в собі іншу мораль, нове бачення світу і свого місця в ньому.

Історичний факт. Після смерті імператора Йосифа II галицькі селяни ще довго вірили, що імператор не помер, а потрапив до казематів «поганих панів».

Однак наступники освічених монархів відійшли від курсу їхніх реформ. Вони розглядали українські землі лише як джерело сировини і дешевих продуктів харчування для імперії та ринок збуту готових товарів. Східна Галичина в планах австрійського уряду мала стати внутрішньою колонією економічно розвинутих західних австрійських провінцій.

4. Національне та соціальне становище українського населення

Українське населення Західної України насамперед представляло селянство. Хоча воно й було задіяне в головній царині тодішньої економіки, це аж ніяк не означало, що життя селян було забезпеченим і спокійним, оскільки найкращі землі були власністю поміщиків, церкви і держави. Їхнє становище ускладнювалося ще й тим, що панівною верхівкою суспільства були іноземці, не пов'язані із селянами почуттям національної спорідненості.

Спадкоємці трону Йосифа II намагалися максимально відновити старі соціальні порядки. Кількість днів панщини та інші повинності стали такими, як і раніше. Незважаючи на офіційну заборону, поміщики почали застосовувати фізичні покарання селян. Окрім того, протягом кінця XVIII — у першій третині XIX ст. вони відібрали в селян 22,5 % земель.

На повернення старих порядків селяни відповідали соціальними протестами. Вони відмовлялися виконувати збільшені повинності. На спроби силоміць примусити їх до того, селяни відповідали діями, які часто переростали в селянські заворушення. У Карпатах та Підкарпатті діяли опришки. Для приборкування

38 непокірних уряд залучав війська.

Скасування колишніх порядків позначилося й на національному становищі українства.

На початку XIX ст. українські початкові школи були переведені під опіку римо-католицької церкви, скасовано закон про обов'язковість освіти, припинено фінансування початкових шкіл із рідною мовою навчання. Їхнє утримання покладено на збіднілі й обтяжені панським гнобленням сільські громади. Ці «антиреформи» призвели до різкого зменшення кількості дітей у школах, до обмеження навчання рідною та церковнослов'янською мовами.

Щоб зменшити потяг селян до освіти, поміщики Східної Галичини активно поширювали чутки, що письмених забиратимуть до війська. Після закриття Руського інституту церковнослов'янська мова перестала бути мовою вищої освіти.

Зрештою внутрішні суперечності Західної України, її віддаленість від тодішніх центрів культури й промисловості спонукали австрійські власті відмовитися від запровадженого Йосифом II реформування цього краю. Офіційний Відень навіть зіткнувся з небажанням чиновників їхати туди на державну службу.

Тому австрійські власті стали активно залучати до управління представників місцевої польської та мадярської еліт узамін за визнання й підтримку австрійського панування. Зміцнивши в такий спосіб становище в краї, австрійська влада активно продовжувала здійснювати політику **асиміляції** — уподібнення українського народу чужим культурам. Це була цілеспрямована політика спольщення в Галичині, мадяризації в Закарпатті, румунізації в Буковині.

Пониження освітнього рівня народу й піднесення внаслідок освітніх реформ греко-католицького духовенства — єдиного освіченого носія української самосвідомості — призвело до відчуження частини священників від селянства. Поступаючи на навчання й залишаючи батьківську домівку, вони відривалися від рідної мови та культури.

Поступово греко-католицькі священники переходили на мови носіїв інших культур: польську, німецьку, мадярську, тобто на мови соціальних і національних гнобителів українства. Освічені українці схилилися до німецької мови та культури не тільки через адміністративний тиск віденського уряду чи місцевого австрійського чиновництва та спілкування з колоністами. Вони потребували наукових і високохудожніх творів, яких пригноблена українська культура й література за умов бездержавності не мала змоги створити. Тягнучись до високих зразків культури й науки, наші співвітчизники потрапляли під вплив надзвичайно популярних тоді творів Канта, Лессінга, Шелінга, Фіхте, Геге, Шиллера.

І. Засідатель.
Українська селянка

В. Тропінін.
Портрет українця

АСИМІЛЯЦІЯ
(від латин. *assimilatio* — уподібнення) — поступове поглинання однієї культури іншою, панівною.

Селяни Буковини, Львівщини, Полісся, Закарпаття. XIX ст.

5. Зміни в побуті, стилі та традиціях міста і села

Населення Західної України на 80 % було сільськими мешканцями, а решта — міськими. Переважна кількість міст були дрібними. Лише 6 із 56 міст Галичини мали понад 10 тис. мешканців. Це насамперед Львів. Наприкінці 40-х років XIX ст. у ньому проживало 50 тис. чоловік. У Бородах — 28 тис., Самборі та Дрогобичі — по 10 тис.

Промислове життя міст першої третини XIX ст. перебувало ще на стадії розвитку дрібного ремесла й мануфактур. У 41 місті Східної Галичини в 1846 р. діяло лише 50 мануфактур. У Львові їх працювало 34. Отже, переважна більшість міст були аграрними і життя та побут у них майже не відрізнялися від сільського.

У такому ж стані перебувала промисловість Закарпаття. Ще відсталішою вона була в Буковині.

Історичний факт. Промислову відсталість Західної України в складі Австрійської імперії характеризують такі цифри: 183 мануфактури, які функціонували в Східній Галичині, становили лише 3,6 % від їхньої загальної кількості в імперії Габсбургів.

На початку нового століття в житті провідних міст Західної України з'явилися прикметні для нового часу ознаки. Центри міст почали розбудовувати за розробленими архітектурними планами. У західноукраїнських містах уже не будували фортечні споруди.

Так, у Львові в 1816 р. на місці губернаторських валів облаштували бульвар. Навколо середмістя виникло бульварне кільце, до якого приєднувалися вулиці, розплановані за радіальною системою. Центральні вулиці Львова залишилися вузькими. Проте спорудження нових житлових будинків і громадських споруд у стилі ампір додало місту європейського вигляду.

Протягом першої чверті XIX ст. фортечні споруди було ліквідовано і в Станіславі. Центр міста, відповідно до архітектурного плану, почали забудовувати житловими будинками і крамницями.

На зламі століть став активно змінюватися Ужгород. Тут було збудовано міст через р. Уж, упорядковано набережні, зведено нову адміністративну будівлю жупанату, численні житлові будинки, кілька майданів, від яких розходилися дороги до головних населених пунктів Закарпаття. На початку XIX ст. на терасах правого берега р. Пруту почали швидко розбудовуватися Чернівці.

Одночасно погіршилося становище дрібних галицьких міст. Після поділів Речі Посполитої вони були відрізані від традиційних українських ринків і надто повільно налагоджували нові зв'язки.

У галицьких селах панувала бідність. Селяни харчувалися переважно капустою та картоплею. Їхній раціон становив приблизно половину того, що споживали сільські мешканці Європи. Часто траплялися голодні роки. Протягом 30–50-х років XIX ст. смертність у Галичині нерідко перевищувала народжуваність.

Потворною рисою побуту західноукраїнського селянина було й надмірне споживання алкоголю. Користуючись **монополією** на виробництво горілки, польські пани навіть установлювали для своїх кріпаків обов'язкові обсяги закупівлі алкоголю, аби розширити його збут.

МОНОПІЛІЯ

(від грец. *monos* — один, єдиний і *poleo* — продаю) — зосередження будь-чого в руках однієї верстви, організації, особи тощо.

Працюємо з джерелами

Німецький учений Й. Коль, який вивчав географію розселення народів, після подорожі від Харкова до Одеси й Перемишля висловлював упевненість, що Україна обов'язково звільниться з-під чужоземного поневолення: «Час цей наближається поволі, але неухильно. Україна — нація з власними мовою, культурою та історичною традицією. Поки що Україна роздерта між сусідами. Але матеріал для будівництва Української держави готовий: не сьогодні-завтра з'явиться будівничий, який збудує з тих матеріалів велику й незалежну Українську державу».

- Які чинники брав до уваги вчений? Аргументуйте свою думку.

Перевірте свої знання

1. Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою окремих регіонів Західної України.
2. Охарактеризуйте становище українського селянства після скасування реформ Йосифа II.
3. Назвіть позитивні та негативні прояви в житті міст і сіл Західної України наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.
4. Назвіть роки та події, унаслідок яких Західна Україна була включена до складу Австрійської імперії.
5. Покажіть на мапі західноукраїнські регіони. Охарактеризуйте соціальне та національно-культурне становище в них українців.
6. Як мінялася політика Габсбургів щодо Східної Галичини? Якою була її кінцева мета?
7. Проаналізуйте зміст реформ Марії-Терезії та Йосифа II. Як позначилися їхні реформи на різних станах суспільства Східної Галичини?
8. Визначте позитивні та негативні наслідки впливу реформ періоду освіченого абсолютизму на греко-католицьке духовництво.
9. Чому Габсбурги погодилися розділити владу в Західній Україні з польською та мадярською елітами?

§ 5. ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН на СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ в першій третині XIX ст.

1. Назвіть приклади зі світової історії, коли перемогу над ворогами забезпечувала не армія, а народне ополчення, національна гвардія та подібні формування.
2. Пригадайте з вивченого у 8 класі, хто такі автономісти.

1. Україна в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр.

На початку XIX ст. Російська імперія взяла активну участь у військовій коаліції європейських держав проти Франції. Цим скористалася Туреччина. Тоді вона ще сподівалася повернути собі контроль над українським Причорномор'ям. Війни з Оттоманською Портою прагнула й Росія. Її керівники усвідомлювали неминучість вирішальної сутички з Францією, тому й намагалися заздалегідь розгромити її можливого союзника, убезпечивши себе від загрози війни на два фронти.

Історичний факт. Згідно зі стратегічними планами турецького командування та французького генерального штабу на випадок війни між Францією та Росією, 100-тисячний турецький корпус мав розпочати наступ через Волощину та Молдову й приєднатися до армії Наполеона. Інша частина турецьких військ мала наступати на Київ. Водночас у Криму та Одесі планували висадити турецький десант.

Початок війни з Туреччиною означав перетворення України на близький тил і базу постачання російської армії. Їй удалося заволодіти наступальною ініціативою і перенести бойові дії на територію Балкан, однак війна набула затяжного характеру. Окрім того, Росія розпочала війни з Іраном та Швецією. Військові витрати зростали. Тому Російська імперія постаралася максимально задіяти українські ресурси для ведення російсько-турецької війни.

У шести українських губерніях провели набір земського ополчення: по кілька тисяч «ополченців» із кожної. Селян зобов'язали постачати для армії фураж і провіант, волів, коней, вози. Їх же відмобілізували в район бойових дій як погоничів.

Війна також прокотилася територією Південної Бессарабії, заселеної переважно українцями. Особливо жорстокі бої розгорілися за фортецю Ізмаїл, яку російські війська здобули штурмом у 1809 р.

У 1811 р. російська армія під командуванням М. Кутузова розгромила основні сили турків під Русуком на Дунаї, що змусило Туреччину підписати Бухарестський мирний договір 1812 р. За його умовами Росія отримала частину Молдови в межах річки Дністра і Пруту (Бессарабію). До імперії відійшли й землі, заселені українцями: Хотинський, Ізмаїльський і Акерманський повіти. Використовуючи Україну як воєнно-стратегічну базу, Росія переможно завершила війну з Туреччиною, вивільнила Дунайську армію та убезпечила від нападу південний фланг російської армії в розпочатій війні з

2. Україна в планах Наполеона I Бонапарта

Плануючи війну проти Росії, генеральний штаб Наполеона зібрав ґрунтовну інформацію з історії козацької нації, її сучасного політичного та економічного становища. Були зібрані досє на тодішніх російських політичних діячів українського походження: Трощинського, Розумовських, Кочубеїв та ін.

У 1805 р., під час війни Франції з австро-російською коаліцією, французький посол у Константинополі мав таємні перемовини з кошем Задунайської Січі. Від імені Наполеона він пообіцяв козакам після розгрому Росії відродити «стародавні вольності» козацтва та головне їхнє право на відновлення української держави — козацької республіки. Щоправда, ці перемовини не продовжувалися в подальшому.

За півроку до початку війни з Росією імператор Наполеон I наказав архіваріусу міністерства закордонних справ Франції скласти детальний список документів і наукових праць про Україну. Однак ці знання, як виявилось, були потрібні імператору-завойовнику не для відродження незалежної й соборної української держави, а для залучення на свій бік потенціальних союзників для спільних воєнних дій проти Москви. Після успішного завершення війни Наполеон пообіцяв передати Австрії й Туреччині частку українських земель.

На решті українських земель французький імператор планував створити дві васальні держави — Наполеоніди, очолювані його родичами чи маршалами. Їх призначенням мало б стати постачання французькій армії людських і матеріальних ресурсів для наступних наполеонівських завоювань.

Суспільно-політичні настрої напередодні та на початку війни з Наполеоном. Напередодні війни українські суспільні настрої відображали позиції українського дворянства: автономістів та їхніх опонентів. Перші — нащадки козацьких старшин — вважали Наполеона руйнівником імперського деспотизму. Зі збройним походом його армії на Російську імперію автономісти пов'язували запровадження в Україні європейського законодавства, повернення їй автономного і навіть незалежного державного статусу.

Ж. Енгр. Наполеон I на імператорському троні

Історичний факт. Документи донесли до нас лише окремі прояви настроїв автономістів. Дворянин Могучовський з Полтавщини висловлював радість із приводу успіхів Наполеона і бажав, щоб «Бонапарт зруйнував Росію»; у Переяславському повіті дворянин Лукашевич на бенкеті підняв келих «за здоров'я Наполеона»; у Пирятинському повіті прилюдно виголошувалися тости «за республіку».

Таке ставлення автономістів ґрунтувалося не лише на спогадах про колишні «козацькі вольності» — воно мало глибоку економічну основу. Адже економічна

політика російського уряду все більше суперечила інтересам України як хліборобського краю. Своєю фінансовою політикою і, зокрема, митними зборами російський царизм гальмував розвиток сільського господарства України, а високі податки призводили селян до зубожіння.

Однак більша частина тодішнього українського дворянства була охоплена почуттями імперського патріотизму. До того ж він пов'язувався з їхніми поміщицькими інтересами. Саме на них і наголошував тогочасний міністр внутрішніх справ імперії та великий землевласник В. Кочубей. Він наполегливо поширював серед своїх полтавських земляків думку, що Наполеон має наміри ліквідувати дворянство, знищити його поміщицькі права на догоду черні і, опираючись на її підтримку, утвердити на завойованій території свою необмежену владу. Число «імперських патріотів» зростало й через побоювання, що Наполеон включить Правобережжя до складу відновленої Польщі. Ці обставини та настрої зрештою спонукали українське дворянство до активної участі у формуванні козацького та земського ополчення для допомоги російській армії.

Передбачаючи неминучість зіткнення імперій, малоросійські генерал-губернатори намагалися не погіршувати соціального становища державних селян — колишнього козацтва. Вони дозволяли їм продавати свої земельні наділи, переселятися на вільні землі, навіть надавали грошові субсидії для господарювання на новому місці.

3. Україна у французько-російській війні 1812 р.

Російський імперський уряд розраховував на сподівання українців захистити Батьківщину своєю участю у воєнних діях і здобути право на відновлення автономної козацької держави — Гетьманщини, відродження стану козацтва та ліквідацію кріпацтва, рекрутчини й податків. Розрахунок був правильним, і коли в українських губерніях оголосили царський маніфест про формування ополчення для поповнення армії, українці активно на нього відгукнулися. А після того, як в Україні було оприлюднено урядовий документ, у якому вказувалося, що після закінчення війни всі учасники козацького ополчення із сім'ями зможуть назавжди залишитися вільними і будуть наділені землею, розпочався масовий народний рух. До козацького війська, за вимогами часів Гетьманщини, міг записатися лише той, хто прибував на коні та озброєний. Однак більшість охочих не могла забезпечити себе всім необхідним. Тому, сподіваючись на відновлення української автономії, спорядження козацьких з'єднань часто брали на себе селянські й міщанські громади, зібрання шляхетства.

Долаючи опір малоросійського генерал-губернатора, українські шляхтичі домоглися, щоб у сформованих з'єднаннях офіцерські звання нагадували давні старшинські ранги (обозний, осавул, сотник тощо). Водночас із козацьким формувалося й земське ополчення. До нього могли вступати всі охочі вільних станів, а також, за згодою поміщиків, кріпаки. Останні, сподіваючись на звільнення, масово записувалися до ополчення. Стурбований масштабами народного руху, царський уряд обмежив набір ополченців територією колишньої Гетьманщини — Чернігівською та Полтавською губерніями. Було сформовано 15 козацьких полків на Лівобережжі та 4 на Правобережжі, по 1200 вояків у кожному. У формуванні козацького війська для відсічі нашествия Наполеона брав активну участь

*В. Бакало.
Майор
І. Котляревський
формує 5-й козачий
полк у містечку
Горошин
на Полтавщині*

Іван Котляревський — автор поеми «Енеїда», драми «Наталка Полтавка» та водевілью «Москаль-чарівник». Він також виїздив з дорученнями до Дрездена і Санкт-Петербурга. Різнобічна діяльність І. Котляревського була високо оцінена малоросійським генерал-губернатором і князем М. Рєпніним.

Історичний факт. Озброєнням пішого козака-ополченця були шабля й рушниця, кінного — шабля, спис і пістоль. Виготовлення зброї, необхідної ополченню, налагодив київський завод «Арсенал». Шостківський завод на Сумщині збільшив виробництво пороху.

Разом із земським ополченням Україна виставила майже 70 тис. бійців. Українські козацькі полки завжди самостійно забезпечували себе не лише зброєю, а й продовольством, фуражем, возами, кіньми, волами. На військові потреби українці добровільно зібрали 10 млн крб — імперській казні козацьке ополчення не коштувало нічого. Крім того, Україна постачала продовольство, фураж, коней, волів і російській регулярній армії.

Участь українських з'єднань у бойових діях. Головний удар французької армії через Білорусь і Смоленськ був спрямований, як відомо, на Москву. Австрійському та польсько-саксонському корпусам в Україні вдалося окупувати лише західні повіти Волині, установивши там жорстокий режим контрибуцій. Це спричинило формування дружин самозахисту українським населенням. Так, жителі с. Нікольського Ковельського повіту понад добу мужньо боронилися від роти австрійців. Коли ж зрозуміли, що добре озброєних окупантів подолати не вдасться, разом із родинами відступили в ліс.

40-тисячне з'єднання українського ополчення прикривало південний фланг російської армії по лінії Житомир—Новоград-Волинський—Острог—Замостя, захищаючи Батьківщину від дрібних загонів ворожої кінноти, які намагалися просочитися на територію Чернігівщини та Київщини. Високу боєздатність у бойових операціях проти наполеонівських військ в умовах лісної місцевості проявили «лісові козаки», сформовані з мешканців Полісся. Велике з'єднання українських і донських козаків пройшло звідси тилами наполеонівської армії аж до Варшави. У ході рейду вони знищили кілька військових гарнізонів

П. Гесс. Бородинська битва. 26 серпня 1812 р.

і регулярних частин, захопили десятки гармат, узяли в полон кілька тисяч наполеонівських офіцерів і солдатів.

Історичний факт. Українські полки були також задіяні в боях на теренах Росії. Вони брали участь у Бородинській битві. Особливо прославилися тоді Малоросійський, Полтавський, Харківський, Сумський, Ізюмський, Охтирський, Глухівський, Чугуївський, Катеринославський, Єлизаветградський, Новоросійський, Волинський та інші піхотні й кінні полки.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Із доповіді російського генерала Рота про участь українського ополчення в боях у січні 1813 р. за фортецю Замостя: «Усе малоросійське ополчення показало під стінами Замостя мужність і безстрашність більші, ніж можна було чекати від людей, незвичканих поводитися зі зброєю. Чотири тижні перед цим вони відбивали щоденні ворожі напади найкращих полків польських військ, із яких складався гарнізон фортеці Замостя. Святим обов'язком вважаю віддати щирю похвалу, заслужену всіма офіцерами, а особливо начальниками полків».

- У чому генерал Рот проявив непослідовність? Чим, на ваш погляд, була зумовлена звитяга українських ополченців?

Під час відступу наполеонівських військ із Росії в бойових діях брали безпосередню участь два Бузькі, два Полтавські й три Київські козацькі полки. Ескадрон херсонських козаків під командуванням В. Скаржинського здійснив успішний триденний партизанський рейд територіями Білорусі та Литви.

Полки ополченців і козаків були учасниками зарубіжного походу російської армії. Вісім українських козацьких полків узяли участь у «битві народів» восени 1813 р. під Лейпцигом. У березні 1814 р. шість українських козацьких полків у складі російської армії вступили до столиці Франції. Після завершення бойових дій українським козакам і ополченням довелося ще кілька місяців нести гарнізонну службу в населених пунктах Франції, Німеччини та Польщі.

*Вступ союзних військ до Парижа в 1814 р.
Кольорова гравюра того часу*

Проте їхні зусилля, жертви та сподівання були марними. Наприкінці 1814 р. з'єднання земських ополченців розформували, не надавши їм ніяких пільг. Кріпаків повернули їхнім власникам. Єдиною винагородою віддалих стали жалюгідні 2 крб за більш як дворічну добровільну службу. Так само невдячно царський уряд учинив із козацькими полками. У 1816 р. в козаків відібрали всі надані привілеї, повернувши їх до стану державних селян. Використавши козаків, російський уряд навіть не відшкодував їм витрати на озброєння, обмундирування, провіант і харчування. Як визнавали російські міністри, своєю політикою вони остаточно «зруйнували козаків».

Чимало козацьких ополченців, які брали участь у французько-російській війні 1812 р., перебралися на Кубань і протягом 1820–1825 рр. улилися до лав Чорноморського козацтва.

*Йосип Личенко — герой
французько-російської
війни 1812 р.*

*Іван Галченко — герой
французько-російської
війни 1812 р.*

4. Задунайська Січ у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр.

Показовим прикладом імперського ставлення до козацтва стала й російсько-турецька війна 1828–1829 рр. Хоча вона й велася поза межами України, однак її матеріальні та людські ресурси використовувалися якнайширше. На вістрі боротьби двох імперій опинилося останнє вогнище самобутньої української політичної організації — Задунайська Січ.

На початку російсько-турецької війни 1500 козаків на чолі з кошовим отаманом Задунайської Січі Йосипом Гладким перейшли на бік російської армії під Ізмаїлом, захопивши із собою військову канцелярію та скарбницю. Заможна верхівка козацтва — «дуки» та «срібляники» — уже давно мріяла повернутися на Батьківщину. Вони сподівалися скористатися обіцяними царським урядом правами й привілеями, отримати маєтки, укласти в них свої скарби й хазайнувати

В. Дзюбановський.
Гусари Ізюмського
та Єлизаветградського полків

Йосип Гладкий перевозить
російського імператора Миколу I
через Дунай. Літографія. XIX ст.

на широку ногу. За ними пішло й кілька сотень старих козаків-бурлаків і «голокінної сіроми». Вони насамперед не бажали, щоб турецькі власті використовували задунайське козацтво для придушення національно-визвольної боротьби греків — таких же, як і вони, православних віруючих. Так само козаки не бажали брати участь у війні з одновірними росіянами. Сформований із задунайських козаків Дунайський полк у складі російської армії найбільше відзначився при здобутті фортеці Ісакча.

Козаків, які залишилися в Задунайській Січі, турки вирізали, укріплення зруйнували, а січову церкву спалили. Ті, кому пощастило врятуватися, поселилися в різних містах і селах Добруджі. Майже 2 тис. задунайців, разом із наказним кошовим отаманом І. Баланом, які діяли далеко від Січі, заарештували й кинули до стамбульської в'язниці. Згодом їх звільнили й дозволили знову поселитися в дельті Дунаю, але про відновлення Задунайської Січі вже навіть не згадувалося.

Важко однозначно оцінити підсумки російсько-турецької війни 1828–1829 рр. для України. Загалом вона характеризувалася традиційним залученням українських ресурсів для вирішення завдань Російської імперії. Разом із тим чергове зіткнення двох імперій перемолотило на своїх жорнах ще одне живе зерно з коліс повного колоса Війська Запорозького. З іншого боку, військові перемоги Російської імперії зменшили небезпеку турецького вторгнення на українські землі, створили українцям сприятливі умови для освоєння Північного Причорномор'я.

5. Азовське козацьке військо

Після завершення війни колишні задунайці сподівалися на часткове повернення «прав і вольностей» та земель колишнього Війська Запорозького Низового. Однак не тільки Туреччина, а й Російська імперія не могла цього допустити. Протягом п'яти років так зване Окреме Запорозьке Військо залишалося без визначеного місця поселення, військових обов'язків і **статусу**. Зрештою, «турецьким запорожцям» запропонували поселитися на узбережжі Азовського моря, на землях між Бердянськом і Маріуполем, і назватися Азовським козацьким

СТАТУС

(від латин. *status* — становище) — становище особи або соціальної верстви щодо інших осіб чи верств у суспільстві.

військом. За три з половиною десятки років свого існування чисельність Азовського війська, разом із сім'ями, досягла майже 11 тис. осіб.

До обов'язків війська входила охорона переправи на р. Берді та патрульна морська служба на баркасах уздовж північно-східного узбережжя Чорного моря — від Керчі до Поті (Грузія). Насамперед їм доводилося протистояти турецьким **контрабандистам**, які шукали зв'язків із гірськими народами Кавказу. За несення військової служби козаків звільняли від повинностей і податків. Окрім виконання військових обов'язків, вони господарювали на землі.

КОНТРАБАНДА

(від італ. *contra* — проти і *bando* — урядовий указ) — незаконне перевезення товарів або інших цінностей через державний кордон; самі ці товари, цінності.

Історичний факт. Азовське козацьке військо досягло помітних успіхів у хліборобстві. Це визнавало Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії. На Лондонській всесвітній виставці виробів сільського господарства та промисловості в 1851 р. кубанські хлібороби одержали нагороди.

Однак протягом 1862–1864 рр. частину козаків силоміць переселили на Кубань і Північний Кавказ. Незадоволені такими діями царського уряду, вони повстали, але були розбиті російськими регулярними військами. У жовтні 1864 р. царським указом Азовське козацьке військо було ліквідоване, а тих козаків, які залишилися на освоєних землях, перевели в стан державних селян. Так Російська імперія розправилася ще з одним українським козацьким утворенням.

Перевірте свої знання

1. Якими причинами можна пояснити активну участь українських станів суспільства у війні проти наполеонівської навали?
2. На які два табори поділилося українське дворянство напередодні війни з Францією?
3. Чому серед українського дворянства в ставленні до Наполеона перемогли почуття російського «імперського патріотизму»?
4. У чому полягала участь України в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр.? Визначте наслідки цієї війни для України.
5. Яке місце посідала Україна в планах Наполеона?
6. Визначте масштаби участі українського суспільства у війні проти армії Наполеона.
7. Визначте позитивні й негативні наслідки російсько-турецької війни 1828–1829 рр. для України.
8. Поясніть причини створення та ліквідації Азовського козацького війська.
9. Яким було ставлення російського уряду до козацтва напередодні, у ході та після війни з Наполеоном?
10. Опишіть участь українських з'єднань у бойових діях проти армії Наполеона.

§ 6. ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ в СХІДНІЙ УКРАЇНІ

1. Пригадайте, коли в Європі почали формуватися національні держави.
2. Подумайте, чому в Європі слово «націоналіст» є синонімом слова «патріот», а в Україні його сприймали з внутрішнім напруженням та недовірою.

1. Умови зародження української національної самосвідомості

На зламі XVIII і XIX ст. європейські народи поволі проймалися думками про вагомість таких питань, як «народність», «нація», «права народу», ідучи кожний до їх усвідомлення своїм тернистим шляхом. Незважаючи на лиху долю, українці осягали ці поняття нарівні з тими народами, які визначали напрям розвитку європейської цивілізації.

Українське національне відродження розпочалося наприкінці XVIII ст. в надзвичайно важких умовах. Воно не могло опертися на власну державу та буржуазію, які в Європі були головними захисниками національних інтересів.

Найкращі умови для утвердження національної самосвідомості склалися на Лівобережжі, де збереглися ті економічні й соціальні корені, які живили українську історичну традицію.

Російська імперія ліквідувала політичну автономію, закріпачила селянство й скасувала козацьке військо. Цим було завдано могутнього, страшного, та все ж не нищівного удару по основах української національної справи. Козацьке військо було ліквідоване, але державні селяни — нащадки козаків — залишилися вільним станом. Отже, третина сільського населення Лівобережжя не зазнала кріпацтва та пов'язаного з ним духовного спустошення.

На зміну судам Гетьманщини прийшли суди загальноімперського зразка, але закони, якими вони керувалися, залишилися українськими. У новоствореній адміністративній мережі, починаючи від губернатора й закінчуючи канцеляристами, заміщали посади місцеві чиновники. І найголовніше, на Лівобережжі збереглася провідна верства українського суспільства — колишня козацька старшина, а тепер українське дворянство.

Національні почуття живила міцно утверджена за часів політичної автономії національна культура та усна народна творчість. За таких обставин пробудження національних почуттів розпочалося насамперед на Лівобережжі.

2. Початки національного відродження

Потужним стимулом відновлення почуття патріотизму, національної гідності в Україні стала боротьба за визнання прав на дворянство за нащадками української козацької старшини. Одразу після скасування Гетьманщини та козацького війська російський уряд визнав, що колишня українська військова та цивільна служби дають право на російське дворянство, однак не поспішав із наданням відповідних документів. Коли ж на Лівобережжі був скасований старий становий поділ і запро-

Селяни Київщини, Полтавщини, Харківщини, Поділля. XIX ст.

ваджене кріпацтво, у всьому суспільстві виник обґрунтований страх бути записаними в кріпаки. Побояючись цього, дворянство намагалися отримати не тільки колишні козацькі старшини, військові канцеляристи та їхні нащадки, а й представники духівництва, учорашнього простого козацтва, купці, міщани, панські та казенні селяни. Тоді «Герольдія» (імперська установа, що вирішувала питання про надання дворянства) скоротила списки претендентів на дворянство майже вдвічі. До числа включених потрапили колишні старшини і канцеляристи нижчих рангів.

Це викликало глибоке обурення серед усієї української шляхти. На території колишньої Гетьманщини розпочався рух невдоволених. Його учасники розглядали свою діяльність як патріотичний обов'язок перед Батьківщиною, черпаючи з неї високі натхнення. Боротьба за визнання прав на дворянство за нащадками козацьких старшин завершилася зрештою успішно аж у 1835 р.

Разом із тим ця, на перший погляд, вузькостанова боротьба оживила в колишній Гетьманщині українську історичну традицію. Вона відродила інтерес до «рідної минувшини», спонукала до дослідження та навіть ідеалізації свого минулого, надихнула українську громадськість на високі патріотичні почуття.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Які почуття мали учасники цього руху, свідчить лист Василя Полетики до свого однодумця Адріана Чепи: «Як приємно працювати для слави і добра Батьківщини! Наші власні почування, свідомість, що ми були небайдужі до справ Батьківщини, служать нам нагородою... Щасливі будемо, як побачимо нових людей, що з таким самим запалом будуть захищати права, вольності та свободи своєї Батьківщини. І навпаки, ми повинні відвернути з огидою свій погляд від погубоносних зрадників Батьківщини, шкідливих егоїстів».

Ідея народності. Наступною підоймою українського національного відродження стало утвердження у свідомості провідних верств **ідеї народності**. Вона виникла в Західній Європі в другій половині XVIII ст. Першими зі слов'ян її опанували чехи. Наприкінці століття ідея народності знайшла відгук у серцях українців, що проявлялося в інтересі до народних традицій і звичаїв, народної мови й поезії, релігії, історичної минувшини.

ІДЕЯ НАРÓДНОСТІ — ідея відстоювання становища (статусу) та гідності народу — його культури, історичних надбань.

Ескізи обкладинок до поеми «Енеїда» І. Котляревського

Справжніми віхами національного відродження та втілення ідеї народності в літературі стали публікації славнозвісної поеми «Енеїда» Івана Котляревського, яка дала початок новій українській літературі, і його п'єс — «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», які започаткували новий український театр.

3. Національна ідея в суспільно-політичному русі України

Ідея народності стала важливим кроком у суспільно-політичному поступі України. Провідні верстви українського суспільства пройнялися повагою до українства. Його мова, життя, побут і творчість уже не сприймалися освіченим українським дворянством як «занадто прості й грубі». Ідея народності допомогла їм усвідомити свою єдність, подивитися на себе як на самобутній народ із героїчним минулим, високою культурою, вишуканою мовою й загальнолюдськими ідеалами. Під впливом ідеї народності кращі представники провідних верств українства усвідомили, що народом є не тільки вони, а й простий люд.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ — це доповнення культурних прав народу політичними, ідея відновлення власної держави для захисту господарських інтересів та культурної самобутності народу.

Українське шляхетство почало вкладати нове розуміння і в поняття «батьківщина». Тепер воно означало: усі землі, заселені нашим народом. А тим часом у Європі стали поширюватися ідеї Великої французької революції і, зокрема, ідея «прав народу» — культурних і політичних. Під її впливом українські патріоти дуже швидко усвідомили, що ці права нероздільні, а всією повнотою культурних прав можна скористатися, лише здобувши права політичні.

Усвідомивши потребу доповнити культурні права українського народу політичними, тодішнє українське громадянство перейшло від ідеї народності до **національної ідеї**. Її центральним питанням стало відродження власної держави як головного політичного права кожного народу, а також головного політичного знаряддя захисту всіх своїх прав та інтересів.

4. «Історія русів»

Найвизначнішим твором, пройнятим українською національною ідеєю, стала «Історія русів». Припускають, що автором цієї праці був член новгород-сіверського гуртка українських автономістів. Час написання — 1760–1820 рр.

У зв'язку з боротьбою за дворянські права історичні дослідження на Лівобережній Україні набули надзвичайної популярності.

Невідомий нам автор виклав «Історію русів» не як замилюваний минувшиною «любитель малоросійської старовини», не як стурбований небезпекою покріпачення шукач дворянства. Він постав перед нами як політик, один із перших поборників української національної ідеї.

Усі події часів Київської Русі та Гетьманщини невідомий автор оцінював із погляду державної самостійності. Особливо підкреслював, що Україна протягом усієї своєї історії була незалежною державою, мала зв'язки з іншими країнами на засадах рівності. За руських князів вона була могутньою державою, але силу України підірвали монголо-татари. Щоб протистояти їхньому наступу, вона об'єдналася з Литвою, а потім з Польщею. Однак це не спричинило залежності України. Наш народ вступав у добровільні об'єднання із сусідами як вільний і рівноправний. Коли ж його права порушила Польща, Б. Хмельницький розірвав із нею союз і поєднався з Москвою знову ж таки на засадах рівності та свободи. Коли ж і царі почали гнобити Україну, вона піднялася на свій захист, очолена І. Мазепою. Захисником прав української держави автор «Історії русів» вважав також І. Виговського, Ю. Хмельницького, Д. Многогрішного, П. Полуботка.

Цей твір поширювався в рукописних зразках і здобув велику популярність, сіючи зерна національної ідеї серед широкого загалу українства.

5. Українська автономістська ідея

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. найбільшу суспільну ініціативу проявляло українське дворянство — нащадки колишніх православних шляхтичів і козацьких старшин. На підставі «Жалуваної грамоти про вольності дворянства» 1785 р. вони звільнялися від обов'язкової державної служби, користувалися соціальними та економічними привілеями. Отримали також право збиратися на дворянські повітові й губернські зібрання.

Ці зібрання нагадували колишні з'їзди старшин і надихали учасників на мрії про відновлення української автономії. Найяскравішими були заходи, спрямовані на захист дворянських прав українських старшин заперечуваних рішенням «Герольдії». Дворянські зібрання Чернігівської та Полтавської губерній звернулися до царя з петиціями, підкріпивши свої претензії історичними доказами. Вони посилялися на грамоти польських королів, на договори українських гетьманів із Московією, доводили, що козацькі старшини ще наприкінці XVI ст. здобули всі права польської шляхти.

ДУМКА ВЧЕНОГО

Історик українського дворянства Д. Міллер писав: «Серед дворянства висуваються постаті Чепи, Чарниша, Полетики, Милорадовича, Калинського, Марковича як добрих патріотів і завзятих оборонців дворянських інтересів. Усе це люди, які виховали свій патріотизм на вивченні історії України, збирали літописи й різні документи з історії краю. Свої заняття дворянським питанням вони вважають подвигом, розпочатим задля слави Батьківщини».

ЛОЯЛЬНИЙ

(від. фр. *loyal* — вірний, чесний) — той, хто тримається в рамках законності, виконує вимоги й розпорядження влади.

Підкреслимо, що всі названі Д. Міллером особистості були «безсумнівними дворянами» і відстоювали ущемлені «Герольдією» історичні права козацьких старшин і військових канцеляристів не з огляду на економічні приватно-власницькі вигоди, а з моральних і патріотичних переконань. Зрештою, дворяни зуміли захистити свої привілеї і вмілими заходами подолати протистояння імперської «Герольдії».

Цим, власне, обмежується протистояння представників українського дворянства політиці російського уряду. Втілення своїх скромних прагнень вони пов'язували насамперед із **лояльним** ставленням до імперії. Саме в такий спосіб українські дворяни намагалися відновити козацьку армію. Зважаючи на воєнні загрози, що постали перед Російською імперією, українське дворянство допомагало організовувати козацьке ополчення, посідало в ньому офіцерські посади, витрачало на цю справу чималі власні кошти, сподіваючись, що після завершення війни цар дозволить перетворити ополчення на постійну українську армію.

Так, під час походу Наполеона на Москву українське дворянство організувало 23-тисячне козацьке охоче військо. Під час польського повстання 1831 р. дворянство знову взяло участь в організації 8-тисячного війська, забезпечивши його кіньми та іншими засобами. У 1855 р. під час Кримської війни українське дворянство знову брало участь в організації ополчення. Проте жодного разу російський уряд так і не пішов ні на які поступки щодо відновлення хоча б окремих проявів української політичної автономії.

6. Новгород-сіверський гурток

Водночас із лояльно налаштованими дворянами історики виокремлюють опозиційний автономістський рух. Його учасники не хотіли відмовлятися від широкої політичної автономії України. Вони неприязно ставилися до суспільно-політичних змін, які здійснювала в Україні Російська імперія після ліквідації Гетьманщини, і плекали надії на відновлення повноцінної автономії, за якої новоспечені українські дворяни могли б самостійно вирішувати всі внутрішньополітичні питання без участі російських урядовців та імперських установ.

Такі настрої найяскравіше проявлялися в діяльності учасників патріотичного новгород-сіверського гуртка. До нього безпосередньо входили (чи активно спілкувалися з його членами) представники кількох десятків освічених старшинських родин. Найвідомішими серед них були родини Полетик і Капністів. Настрої гуртківців яскраво передав талановитий поет В. Капніст у саркастичній «Оді на рабство».

Місія Василя Капніста в Берліні. У 1787 р. В. Капніст очолив групу автономістів, яка підготувала проект відновлення козацького війська. Проте російський уряд відмовився від його втілення. Петербурзькі урядовці розуміли, що цей проект — перший крок до відновлення української автономії.

Василь Капніст

Берлін. XVIII ст.

Палац Шарлоттенбург у Берліні

Не отримавши дозволу, українські автономісти зважилися на рішучіші дії. Вони вирішили використати у своїх інтересах російсько-турецьку війну й одночасне загострення російсько-пруських відносин. У квітні 1791 р. В. Капніст разом зі своїм братом Петром прибув до Берліна. Там він мав зустріч із державним міністром Пруссії Герцбергом. У розмові з ним він повідомив, що надісланий своїми земляками, які доведені до крайнього розпачу тиранією російського уряду. Тому автономісти хотіли б знати, чи зможуть вони на випадок війни Пруссії з Росією розраховувати на протекцію прусського короля, якщо спробують скинути російське ярмо.

Міністр ухилився від конкретної відповіді, пославшись на те, що питання про війну ще не вирішене, а якщо вона й розпочнеться, то від самих українців залежатиме, яку позицію щодо них займе Пруссія. Однак пруссько-російські відносини незабаром нормалізувалися.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Канцлер О. Безбородько вважав, що відродження козащини означає «збурювати свій власний народ, який пам'ятає часи Хмельницького і схильний до козацтва... Від чого й пішла б нового роду революція, у якій, щонайменше, змушені будемо відновити гетьманство, дозволити багато недолугих свобод і втратити те, чим смирно і тихо навіки володіли б».

7. Українське культурне відродження на Слобожанщині

На початку XIX ст. центром культурного життя України став Харків. За ініціативою місцевого культурного діяча Василя Каразіна на кошти слобідського дворянства, купецтва й міщанства був відкритий Харківський університет. У ньому згуртувалися найкращі культурні сили українського громадянства — видатні мовознавці, літератори, історики та етнографи. Ректором університету тривалий час був відомий український поет Петро Гулак-Артемовський.

У Харкові виходили друком журнали «Український вісник», «Український журнал», «Запорозька старовина» та інші, які вже своїми назвами визначали наукову й громадську спрямованість цих видань. Літературний рух у Харкові очолював творець української прози — Григорій Квітка-Основ'яненко. Саме тут опублікував три збірки українських народних пісень перший ректор Київського

університету М. Максимович. У Харкові розпочали свою наукову творчість такі вчені, як мовознавець І. Срезневський, історик М. Костомаров та багато інших.

Учені й літератори перетворили Харківський університет не лише на новий центр української культури, а й на новий осередок дослідження культури слов'ян. Вони розпочали вивчення сербської, польської, чеської мов і літератур, зав'язали безпосередні зв'язки з Празьким університетом — потужним осередком слов'янського руху.

Свою частку в національне відродження вносили й студенти. У 20–40-х роках XIX ст. О. Метлинський, П. Боровиковський, А. Корсун та інші створили гурток «харківських романтиків». У своїх поезіях вони оспівували подвиги запорожців, козацький суспільний лад, убачаючи в ньому зразок соціальної справедливості.

Працюємо з джерелами

Прочитайте уривок із «Історії русів», у якому Б. Хмельницький закликав українців піднятися на боротьбу проти гнобителів: «Усі народи, що живуть у світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини... звірина, худоба і птаство боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги; і природа з волі Творця всіх і Господа дала їм різне для того знаряддя в самих членах їх».

Опершись на природне право українців, Б. Хмельницький закликав піднятися на боротьбу проти поляків, які «уже все забрали в нас: честь, права, власність і саму свободу розмови і віросповідання нашого; залишається при нас саме життя, але й те ненадійне і нестерпне самим нам».

- Поміркуйте, чому обґрунтування природного права українців середини XVII ст. боротися проти польського поневолення, висловлене Б. Хмельницьким, і в XIX ст. лякало російські власті.

Перевірте свої знання

1. Укажіть на спільні та відмінні особливості в процесах національного самоусвідомлення в Україні та Європі.
2. Які соціальні процеси наприкінці XVIII — на початку XIX ст. посприяли відновленню національних почуттів і настроїв в Україні?
3. Яке місце займає «Історія русів» у процесі національного відродження?
4. Порівняйте ідеї та дії лояльного до російського уряду дворянства й автономістів.
5. Визначте зміст ідеї народності. Що зумовило її утвердження в Україні?
6. У чому полягає сутність національної ідеї?
7. Як ви оцінюєте умови відродження української національної свідомості на Правобережжі та Лівобережжі?
8. Хто і як відзначився при утвердженні ідеї народності?
9. Про що свідчить місія В. Капніста до Берліна?
10. Чому Харківський університет на початку XIX ст. став центром українського національного відродження? Назвіть його чільників.

§ 7. ПРОБУДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ в ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

1. Народ — це живий організм, у якому всі верстви доповнюють одна одну. Назвіть його головні верстви.
2. Пригадайте й поясніть, які історичні події та процеси призвели до того, що українці Східної і Західної України протягом XVI–XVII ст. втратили своїх ідейних і духовних провідників.

1. Формування національної самосвідомості греко-католицьких священиків

Утвердження української національної самосвідомості в Західній Україні було процесом важким і повільним. Західноукраїнське суспільство наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. було аграрне, традиційне й провінційне. У ньому, за винятком духівництва, не було соціальних верств, здатних сприйняти ідею народності, а потім національну ідею. Після того як у XVI–XVII ст. українська шляхта майже цілковито спольщилася й окатоличилася, роль духовного лідера в українському селянському середовищі почало відігравати духівництво. Проте за матеріальним і культурним рівнем, за широтою світогляду український сільський священик мало чим відрізнявся від своїх парафіян. Йому не вистачало ні знань, ні часу, ні духовних сил, щоб замислюватися над становищем свого народу, його історією, сьогоденням і майбутнім.

Так сталося через пригнічене становище греко-католицьких священиків, яких польські шляхтичі примушували відробляти панщину. Хоча громади й виділяли своїм духівникам трохи більше землі, а селяни платили за хрестини, вінчання та похорони, усі ці прибутки зазвичай витрачалися на богословську освіту для синів і посаг для дочок.

Реформи, проведені Габсбургами, створили українському духівництву міцні передумови для соціально-економічного зміцнення та духовно-культурного розвитку. Проте зростання матеріального й підвищення освітнього рівня духівництва віддаляло його від простого селянства.

Особливо це позначалося на нащадках сільських священиків, які здобували освіту в містах. Поки ці діти росли й виховувалися в рідному селі, то поводитися природно, розмовляли рідною мовою. Потрапивши до міста, вони страждали від комплексу меншовартості й переходили з «мови пастухів» на мову «високої культури». Аж до кінця XIX ст. навіть у сім'ях руських патріотів розмовляли польською, німецькою, мадярською мовами. Українською ж спілкувалися тільки зі своїми неосвіченими парафіянами. І все-таки зв'язки з народом зробили свою справу. Частина духівництва усвідомлювала, що своїм кращим становищем зрештою завдячує пригніченому, нужденному народу. У священиків формувалася моральний обов'язок перед селянами, з якими вони росли, спілкувалися, знали їхню душу. Молоді священики намагалися покращити нужденне становище народу, вирвати його з пільми неосвіченості, захистити гідність, високо оцінити почуття й думки, висловлені рідною мовою, звеличити українську культуру. На освічених українців мали вплив приклади культурного розвитку польського й особливо чеського народів.

РОМАНТИЗМ

(від фр. *romantisme*) — ідейно-художній напрям, який висував на передній план індивідуальність, наділяючи її ідеальними рисами й прагненнями; світогляд, якому властива ідеалізація дійсності, мрійливість.

Однією з причин громадського прозріння і визрівання ідеї народності в середовищі українського духівництва стало поширення західноєвропейських ідей, які заклали нові світоглядні підвалини під будівлю української національної ідеї. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. це були ідеї просвітництва. Вони надихали греко-католицьких священиків на просвітницьку діяльність: розбудову шкіл, освіту народу. Ці люди вірили, що знання, які треба давати народу зрозумілою для нього мовою, перетворять світ на засадах добра, справедливості й гуманізму, гармонізують його відносини з владою. Проте українські просвітники

вважали головним рушієм перетворень не народ, а освічених австрійських монархів, які за допомогою імперського чиновництва забезпечать процвітання та порядок у всій імперії, у тому числі в їхньому краї.

На початку XIX ст. в культурному й інтелектуальному житті Європи панував романтизм. Він був виявом духовного спротиву сухості й одноманітності існуючого імперського порядку. Романтизм оспівував емоційність, різноманітність, спонтанність, невимушеність і природність. Східну Європу швидко полонили погляди німецького філософа Й.-Г. Гердера, який закликав відкинути «високу культуру», що забула про живу особистість, залишити одноманітність імперських дворів і аристократії та шукати джерела натхнення в самотній культурі простих людей. Під його впливом східноєвропейська інтелігенція почула в піснях свого народу більше мелодійності, ніж у найвишніших барокових композиціях, побачила в селянських звичаях більше витонченості, ніж у придворних манерах, а в народних прислів'ях більше мудрості, ніж у книжках філософів.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Гердер уважав, що центральне місце в культурі народу та нації належить мові: «Чи має нація щось дорожче, ніж мова її батьків? У мові втілене все: надбання її думки, традиції, історія, релігія, основа її життя, усе її серце й душа».

2. Поширення ідей просвітництва в Західній Україні

Отже, першою до справи національного відродження в Західній Україні долучилася когорта просвітників. У 80-х роках XVIII ст. важливим центром просвітницьких ідей став Львівський університет, де працювали відомі науковці. Серед них П. Лодій — відомий учений-правознавець, який пізніше став першим деканом юридичного факультету Петербурзького університету.

Із відкриттям духовної семінарії, яка згодом стала учительською, у 90-х роках XVIII ст. в Ужгороді також сформувався помітний просвітницький центр. Серед його діячів — І. Базилович — перший історик Закарпаття, М. Лучкай — автор першої в Австрійській імперії граматики української мови.

Багато зробив для національного відродження Закарпаття священик Олександр Духнович, склавши молитовник рідною мовою. А завдяки його навчальній літературі українська мова увійшла до програм шкільної освіти Закарпаття.

Він написав для школи перший український буквар і підручники з граматики та географії, посібник для вчителів.

Найпотужнішим центром західноукраїнського просвітництва на початку XIX ст. став Перемишль — центр греко-католицької єпархії. Тут знаходилася семінарія, багаті бібліотеки, українська друкарня, а головне — проживали найосвіченіші представники українського духовництва. Вони перетворили Перемишль на центр розвитку національної свідомості на Заході України, подібний тому, яким був Харків. Під опікою перемишльського греко-католицького єпископа Михайла Левицького та безпосереднім керівництвом його помічника в шкільних справах Івана Могильницького сформувався гурток патріотично налаштованих греко-католицьких священиків. Серед них такі яскраві постаті, як Йосип Левицький, Йосип Лозинський, Іван Лаврівський. Майже всі вони були пов'язані з віденським інтелектуальним середовищем, яке гуртувалося навколо церкви Святої Варвари. Тому цей гурток називали віденсько-перемишльським.

У 1816 р. в Перемишлі почало діяти освітнє Товариство галицьких греко-католицьких священиків. Воно ставило за мету поширювати серед селян нескладні релігійні тексти, поради щодо ведення господарства, написані українською мовою.

Греко-католицькі священики спрямували свою діяльність насамперед на розширення мережі парафіяльних шкіл і права викладання українською мовою. У 1818 р. товариство заснувало дяківську школу, у якій дяки — тодішні педагоги — навчалися необхідних для викладання знань. Того ж року товариство домоглося ведення навчання рідною мовою в початкових школах. Греко-католицьке церковне керівництво отримало дозвіл наглядати за тими школами, у яких греко-католики становили більшість. Зусиллями членів товариства до 1832 р. було відкрито понад 400 початкових шкіл, видано кілька підручників і молитовників.

Члени віденсько-перемишльського просвітницького гуртка наполягали на тому, що русини — це представники окремого слов'янського народу, який розмовляє тією ж мовою, якою спілкується селянство України. Вони доводили, що їхня мова не є діалектами польської чи російської, ані їхньою сумішшю. Разом із тим гуртківці вважали її мовою простолюдинів, якою треба писати тільки для селян. Навіть свої брошури галицькі просвітяни не наважувалися писати живим галицьким діалектом української мови, а змішували його з книжними церковно-слов'янськими поняттями, використовували мовні звороти, властиві польській

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Олександр Духнович утверджував національну свідомість українців також своїми поезіями. Велику популярність серед закарпатців мав його патріотичний вірш:

Я русин був, есьм і буду,
Я родився русином,
Чесний мій рід не забуду
Останусь його сином.
Русин був мій батько, мати,
Руская вся родина,

Русини сестри і браття,
І широка дружина.
Я світ узрів під Бескидом,
Перший воздух руський ссав,
Я кормився руським хлібом,
Русин мене колилав.

Яків Головацький

мові. Однак «високолітературний» суржик не приваблював галичан, через що видання брошур довелося припинити. Та, незважаючи на невдачі й помилки українських просвітників, їхні освітні заходи значно сприяли підготовці нового покоління діячів національно-культурного руху.

Пробудження національного життя. Маючи змогу вивчати високі зразки німецької й польської філософії та літератури, нове покоління греко-католицьких семінаристів не висловлювало захоплення штучним «язичієм» своїх учителів. Їх не задовольняли й такі особливості діяльності Перемишльського просвітницького гуртка, як консервативність і безмежна відданість династії Габсбургів.

Нове покоління жило й мислило ідеями романтизму. Іншим чинником, який спонукав молодь до активного національного життя, став приклад польського національного руху. Він спонукав молодих семінаристів першої половини XIX ст. до ознайомлення з радикальними західними ідеями та до дієвої участі в революційній діяльності.

Після поразки повстання 1830–1831 рр. у Галичині виникла мережа таємних польських організацій, які готували ґрунт для нового національного виступу. Відновлену Річ Посполиту вони уявляли вільною демократичною республікою, а польську націю — об'єднанням чотирьох народів (польського, українського, білоруського і литовського), яке мало послуговуватися розвинутою польською культурою. Їхня енергія спрямовувалася проти німецького панування, на боротьбу за відновлення національної незалежності Польщі. Ідея національної незалежності України була їм чужа.

Тодішні польські революціонери не звертали уваги на українські національні інтереси та самобутність. Це не влаштовувало українську духовну інтелігенцію. Вона шукала способів та можливостей заявити про «рутенів» (так офіційно називали східнослов'янських мешканців імперії) як про окремий повноправний народ.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Суперечності, які виникли між польськими та руськими членами польських організацій, яскраво описав у листі до брата Яків Головацький — член «Руської трійці»: «Поляки хотять гвалтом, щобиśmy Польщу за своє отечество уважали». Заперечуючи це й підкреслюючи окремішність українського народу, він зазначав: «...На землі руській, з кореня руського під руським небом, руські цвіти і плоди будуть і мусять бути».

«Руська трійця». У 30-х роках XIX ст. центром західноукраїнського національного пробудження став Львів, а його активістами — молоді патріотично й ідеалістично налаштовані, захоплені ідеями народності семінаристи. Їхнім лідером був 21-річний юнак Маркіян Шашкевич, славний літературний талант і глибоке знання й відчуття народної мови якого доповнювалися високою освіченістю й науковим хистом Івана Вагилевича та натхненною енергійністю й організаторськими здібностями Якова Головацького — товаришів по навчанню у Львівській семінарії. Оскільки вони спілкувалися тільки українською мовою,

товариші назвали їх «Руською трійцею». У 1832 р. навколо них об'єдналися майже два десятки молодих священиків, семінаристів і світських інтелігентів.

Гурток ставив перед собою чітко визначену мету: перетворити народну мову на мову науки, літератури й вищої школи. За її допомогою народ отримав би вільний доступ до знань і в такий спосіб зміг би покращити свою долю, вирватися зі злиднів, виявити свою, віками пригнічану, самобутність. Проте за цією просвітницькою, культурницькою метою імперські власті побачили політичну загрозу — виникнення в Галичині українського національного руху, спрямованого проти австрійського панування. У 1834 р. «Руській трійці» заборонили видавати літературну збірку «Зоря». Ставлення імперських властей до літературно-просвітницької діяльності «Руської трійці» висловив тодішній начальник львівської поліції: «Ми ледве даємо собі раду з одним народом (поляками), а ці дурні голови хочуть ще розбудити давно мертвий і похований руський народ».

Незважаючи на опір властей і греко-католицьких ієрархів, серед яких були й представники перемишльських просвітників, гурток продовжував свою роботу, збираючи фольклорний матеріал. Найбільше на цій ниві потрудився Я. Головацький, який обійшов майже всю Галичину, Закарпаття та частину Буковини. Ще далі у своїх практичних діях пішов І. Вагилевич. Він виїхав у гірські райони Галичини й не тільки збирав там фольклор, а й вів агітацію. Вагилевич закликав селян підніматися на боротьбу проти національного та соціального гноблення. Невдовзі інформація про це дійшла до властей. Івана Вагилевича заарештували й відконвоювали додому з категоричною вимогою більше не ходити селами і не підбурювати народ. Проте й удома він не припинив свою діяльність. Вагилевич перший в новій українській літературі переклав живою українською мовою «Слово о полку Ігоревім».

«Руська трійця».
Літографія

Іван Вагилевич

Історичний факт. Таке вживане для багатьох поколінь українських учнів слово «читанка» увійшло до нашої мови саме завдяки М. Шашкевичу. Його «Читанку для дівчаток» цензура дозволила надрукувати аж у 1850 р., через сім років після смерті автора.

У 1836 р. М. Шашкевич здійснив сміливий громадянський вчинок. Перед вищим духовництвом і гостями семінарії він виголосив свою доповідь українською мовою, довівши, що вона придатна для наукового вжитку. Під враженням від доповіді окремі семінаристи теж почали розмовляти українською. Окрилені успіхом, члени «Руської трійці» у трьох церквах Львова стали виголошувати релігійно-моральні проповіді українською мовою. Як вважали тодішні

Альманах «Русалка
Дністрова». Титульна
сторінка з автографом
М. Шашкевича

Маркіян Шашкевич

ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ —
політика, спрямована
на позбавлення народу
його власної культури
та національного
самоусвідомлення.

українці-львів'яни, це підносило їхній «руський дух на сто відсотків».

Наприкінці 1836 р. в Будапешті «Руська трійця» за допомогою сербських друзів почала видавати літературно-науковий альманах «Русалка Дністрова». Там друкувалися наукові статті про народну культуру, публікувалися народні пісні, думи, перекази. Автори оспівували національно-визвольну боротьбу українського народу, його національних героїв, цитували історичні документи, що підтверджували правдивість їхніх слів. У своїх статтях вони наголошували на необхідності возз'єднання всіх українських земель, нагадували про єдність могутньої Давньоруської держави, її столицю Київ.

Іван Франко назвав «Руську трійцю» «явищем наскрізь революційним» насамперед тому, що альманах «Русалка Дністрова» сприяв формуванню національної свідомості. Він започаткував у Східній Галичині нову українську літературу, замінивши нею стару літературну церковнослов'янську мову, довівши, що між мовами галицьких русинів і наддніпрянців не існує суттєвих відмінностей, а вони самі є складовими єдиного українського народу.

Розправа над «Руською трійцею». Протест української молоді проти **денаціоналізації** — політики позбавлення народу його власної культури й національного самоусвідомлення, а також заклик до єднання українського народу — не залишилися безкарними. Австрійські власті конфіскували майже весь наклад альманаху — до українського читача дійшли лише 200 примірників. За сприяння церковних ієрархів було проведене розслідування діяльності його авторів і упорядників. Членів «Руської трійці» притягли до відповідальності як державних злочинців. Під час слідства всі вони гідно захищали своє право писати українською мовою.

Після слідства М. Шашкевича перевели служити священиком до однієї з найбідніших парафій. Виснажений працею, хворобою та постійними утисками, він помер у 32 роки.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Один із засновників «Руської трійці», І. Вагилевич, оцінив її значення так: «Вона намела вогонь, що його тільки гробова персть загасити може, спасла народ від загибелі й отворила очі кожному письменному чоловікові, у якого лишилися ще незіпсоване українське серце, показала йому його положення, обов'язки для народу й спосіб, як ті обов'язки треба сповняти».

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Із приводу природного права спілкуватися та писати рідною мовою найвиразніше сформулював свою думку М. Шашкевич: «Я випробував свої сили руською мовою, оскільки це моя рідна мова, яка значно відрізняється від мови церковної і великоросійської (московської), і хотів заложити наріжний камінь для її дальшого розвитку і тим зарадити нестачі руської літератури».

Тривалий час церковні власті зволікали з наданням церковного сану Я. Головацькому. Іван Вагилевич перейшов у протестантство, через цькування представниками влади.

Розправа над першими провісниками українського національного руху призвела до його призупинення, але він утвердився з настанням європейської «весни народів», яка розпочалася революцією 1848–1849 рр.

Працюємо з джерелами

- Яку рису, наполегливо виховувану імперськими властями в українській інтелігенції, засуджував Маркіян Шашкевич у своїх рядках:

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:

Чому ж мова ей немила?
Чом ся не встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?

Перевірте свої знання

1. Представники якої верстви стали провідниками національної ідеї в Західній Україні? Чому саме вони?
2. Через які суперечності самоусвідомлення проходили молоді священики, стаючи носіями ідеї української народності?
3. Які ідеї просвітництва та романтизму допомогли українському духовенству утвердитися в ідеї народності?
4. Назвіть центри просвітництва, що виникли в Західній Україні.
5. Чому І. Франко називав «Руську трійцю» «явищем наскрізь революційним»?
6. Чому австрійські власті притягнули до відповідальності як державних злочинців членів «Руської трійці», які вели національно-культурницьку роботу?
7. Порівняйте ідеї просвітництва і романтизму. Поясніть конфлікт між просвітниками старшого покоління та «Руською трійцею».
8. Охарактеризуйте діяльність віденсько-перемишльського просвітницького гуртка. У чому ви вбачаєте його історичні заслуги та прорахунки?
9. Які чинники спонукали семінаристів 30-х років до активної культурно-національної роботи?
10. Яку мету ставила перед собою «Руська трійця» і що побачили в її діяльності австрійські власті? Визначте напрями діяльності «Руської трійці».

§ 8. РОЗГОРТАННЯ МАСОНСЬКОГО, ДЕКАБРИСТСЬКОГО та ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХІВ на ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

1. Чому гасло свободи збирало й збиратиме під свої знамена значні повстанські сили?
2. Які прояви протесту проти влади ви запам'ятали зі світової історії? Що спонукало їх боротися проти властей?

1. Посилення духу опозиційності проти царизму

Захистивши свою Вітчизну від наполеонівської навали, охоплені патріотичним натхненням російські й українські дворяни-офіцери та селяни-солдати протягом 1813–1814 рр. брали участь у розгромі війська Наполеона в Європі. Перебуваючи в закордонних походах і несучи гарнізонну службу, вони ознайомилися з життям європейських народів і вжахнулися неймовірною відсталістю своєї країни, необмеженою самодержавною владою, диким свавіллям і хабарництвом чиновників, варварським пануванням поміщиків, повною безправністю, страшною злиденністю та неосвіченістю народів Російської імперії.

ОПОЗИЦІЯ

(від латин. *oppositio* – протиставлення) – опір, протидія, протиставлення

одних поглядів, однієї політики іншим поглядам, іншій політиці; угруповання, яке протистойть політиці офіційної влади.

РЕАКЦІЯ

(фр. *reaction*, від латин. *re...* – проти і *actio* – дія). В історії – активний опір суспільному прогресові з боку віджилих або переможених суспільних верств, політичний режим, установлений для збереження та зміцнення старих суспільних порядків і придушення прогресивних сил.

Щоб приборкати «явний дух опозиції», що охопив тоді Україну та інші терени імперії, російський царизм розпочав вести активну **реакційну** політику. За призвищем царського улюбленця – генерала О. Аракчеєва – вона отримала назву «аракчеєвщина». Генерал активно боровся проти просвітницьких і революційних настроїв, які почали виникати у дворянському середовищі, й ще сильніше сприяв пригнобленню селянства.

Царські власті примушували військових поселенців і землю обробляти, і військової вправності набувати. Така подяка своїм підданам за героїчний порятунок Російської імперії ще більше обурювала молоде російське офіцерство, яке вважало себе «дітьми 1812 року».

2. Масонство в Україні

Дворяни та інтелігенти, незадоволені існуванням самодержавства та кріпацтва, почали об'єднуватися в таємні організації. Форма для них була запозичена в західноєвропейських масонів – релігійно-етичного об'єднання, яке зародилося ще в епоху Середньовіччя, а найбільше поширилося в період Великої французької революції наприкінці XVIII ст.

Історичний факт. Термін «масон», або «франкмасон», походить від французького «вільний каменярь», «муляр». Так у давнину називали майстрів будівельної справи, які споруджували храми. За своє досконале вміння вони отримували право безперешкодного пересування по територіях усіх християнських країн Європи.

Ремісничі громади «вільних мулярів», намагаючись підкреслити свою виняткову особливість і значущість, оточували свої зібрання містичною обрядовістю, утаємниченістю. З початком Нових часів у Європі це почали переймати опозиційно налаштовані до влади релігійно-етичні організації. Вони запозичували і назву, і форму організації середньовічних каменярів — цехове об'єднання — ложу, яка мала свій статут, вимагала дотримання суворої дисципліни, активно захищала й підтримувала своїх членів.

До Росії масонство проникло з Англії та Швеції, в Україну — з Польщі та Росії. До масонських організацій вступали переважно представники привілейованої верхівки суспільства. Вони закликали до всесвітнього братерства, рівності й справедливості.

Масони заперечували політику й насильство як засоби суспільних перетворень. Вони наполягали на тому, що їхні цінності можуть бути втілені лише за допомогою самопізнання та морального самовдосконалення.

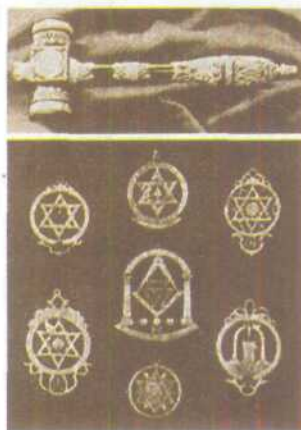
Протягом 1817–1819 рр. масонські організації виникли в Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Крем'янці та ін. До них уходили люди різні за соціальним та етнічним походженням. У ложі об'єднувалися по 20–80 чоловік.

Особливо строкатою була одеська масонська ложа «Понт Евксинський», створена в 1817 р. Її засновником став граф Олександр Лонжерон — впливовий місцевий урядовець, який дослужився до посади генерал-губернатора, був учасником війни за незалежність Сполучених Штатів Америки. До ложі входили також українці, росіяни, поляки, греки, євреї, італійці, німці.

За фахом і характером занять до масонських лож належали урядовці повітових і губернських установ, учителі, лікарі, військовики, а в Одесі ще й купці.

Масонські ложі не мали конкретних програм щодо майбутнього українського суспільства, у їхніх «політичних дебатах», як зазначалося в дописах, не було яскраво вираженого антиурядового змісту. Усі вони діяли в рамках пишномовного масонського гасла про об'єднання всіх народів світу в «розумне суспільство, кожний член якого робить свій внесок, щоб воно було корисним і приємним для всіх».

В Україні масонська ложа «Любов до істини», заснована в 1818 р. в Полтаві, з-поміж інших вирізнялася національним спрямуванням. Її членами були українські поміщики Семен Кочубей, Григорій Тарновський, переяславський предводитель дворянства Василь Лукашевич, автор славнозвісної поеми «Енеїда» Іван Котляревський.

Масонська символіка

Найбільший інтерес у членів ложі викликало історичне минуле України. Чіткої програми щодо її майбутнього вони не розробляли, зосередившись на піднесенні політичної свідомості українського дворянства.

Великого поширення в Україні масонство не набуло. Уже в 1819 р. за наказом Олександра I була ліквідована полтавська ложа «Любов до істини», а 1 серпня 1822 р. цар заборонив усі інші масонські ложі.

Малоросійське товариство. Заборона масонства показала небайдужому українському дворянству, що змінити російське самодержавство і бюрократію за допомогою самоосвіти і високих гуманістичних цінностей не вдасться. Адже чиновники на них просто не зважають і безапеляційно відкидають. До того ж масонство мало зважало на національне гноблення українства. Тому патріотично налаштований член полтавської ложі «Любов до істини» В. Лукашевич — предводитель дворянства Переяславського повіту — у 1819 р. заснував таємне Малоросійське товариство. До нього вступили українські дворяни С. Кочубей, В. Тарновський, П. Капніст (небіж письменника) та ін.

Це вже була громадсько-політична організація. Вона прагнула піднести освітній, культурний і політичний рівні народу, об'єднати його навколо ідеї скасування кріпацтва, обмеження влади царського самодержавства. І головне, товариство ставило за мету будь-що домогтися державної незалежності України. Це зафіксував «Катехізис автономіста», укладений В. Лукашевичем.

Щоб утвердити ідею державності у свідомості народу, члени товариства поширювали знання про славне козацьке минуле, про державницькі традиції українського народу. Під час розслідування виявилось, що Малоросійське товариство мало зв'язки з польським патріотичним товариством і з Південним товариством декабристів. Василя Лукашевича кинули до Петропавлівської фортеці, але згодом звільнили, оскільки Малоросійське товариство не було ви-знане декабристською організацією. Йому дозволили повернутися у свій маєток у Бориспіль, де він перебував під довічним поліцейським наглядом.

Декабристські організації в Україні. Масонство не задовольняло й рішуче налаштованих російських дворян. Тому водночас зі створенням масонських лож, вони організовувалися в таємні політичні товариства, які мали за мету змінити чинний суспільний і політичний лад.

Тереном розгортання політичних таємних товариств декабристів (за російською назвою місяця грудня — «декабрь», у якому вони виступили проти самодержавства, рух отримав назву «декабристський») стала й Україна. Адже тут, поблизу російсько-австрійського кордону, дислокувалася 160-тисячна російська армія.

На початку 20-х років XIX ст. в Україні сформувалися дві таємні декабристські організації. У Києві — Південне товариство, у Новограді-Волинському — Товариство об'єднаних слов'ян. У 1825 р. воно ввійшло до складу Південного товариства. Північне товариство діяло в столиці Росії — Петербурзі.

Російський імператор
Микола I

Засобом заміни суспільно-політичного ладу декабристи вважали захоплення влади внаслідок повстання військових частин, арешту і навіть фізичного знищення царської сім'ї.

Повстання Чернігівського полку. Декабристи Північного і Південного таємних товариств запланували повстання на весну 1826 р. Саме тоді Олександр I мав прибути з інспекційною метою у війська, розміщені в Україні. Проте раптова смерть царя та викриття змови змусили їх діяти негайно.

Керівництво Північного товариства вирішило виступити 14 грудня 1825 р. — у день складання присяги новому цареві Миколі I. Напередодні повстання з Петербурга до Москви й українських міст були відряджені посланці із закликом підтримати повстання. Тим часом у м. Тульчині 13 грудня було заарештовано керівника Південного товариства — Павла Пестеля.

Незабаром надійшла звістка про поразку повстанців у Петербурзі. Однак це не зупинило керівників Васильківської управи: підполковник Сергій Муравйов-Апостол (онук гетьмана Данила Апостола) і підпоручик Михайло Бестужев-Рюмін вирішили підняти повстання в Чернігівському полку. Воно розпочалося 29 грудня в с. Триліси, де стояла одна рота Чернігівського полку. (Полк тоді дислокувався в м. Василькові та навколишніх селах).

Пройняті ненавистю до жорстокого командира полку, солдати підтримали заклик декабристів і незабаром захопили Васильків. Звідти керівництво планувало рухатися на Київ або Житомир. 31 грудня опівдні на честь початку походу у Василькові було влаштовано урочисту церемонію.

Перед вишикуванням полком у складі майже тисячі чоловік, який очолювали 18 офіцерів, була зачитана революційна прокламація «Православний катехізис» — документ, складений у формі коротких запитань і відповідей. На запитання, чому російський народ і армія такі знедолені, декабристи відповідали: «Тому що царі викрали народну волю, а замість виконання волі Божої лише тиранять власний народ».

Катехізис завершувався закликом «ополчитися всім разом проти тиранства», «визволити сімейства свої стражденні та батьківщину», «поновити віру і волю в Росії». На шляху просування полку керівники зачитували його текст українським селянам.

Павло Пестель

*Сергій
Муравйов-Апостол*

*Михайло
Бестужев-Рюмін*

*Будинок у Києві,
де збиралися декабристи*

*Пам'ятний знак у Києві на місці будинку,
де на таємному з'їзді Південного товариства
декабристів було прийнято «Руську правду»*

Історичний факт. Селяни доброзичливо ставилися до повстанців. Як розповідав учасник тих подій офіцер-декабрист Горбачовський, вони добровільно постачали їм припаси, уважаючи їх не постійцями, а захисниками.

Однак повстанцям не вистачало швидкості й оперативності. Замість того, щоб негайно вирушити на Київ чи Житомир, керівники повстання влаштували привал на цілу добу з приводу святкування Нового року. За цей час царські власті встигли відвести з району повстання ненадійні частини, замінити їх іншими полками.

У Києві заарештували кількох солдатів на чолі з офіцером, направлених до Києва, щоб загітувати місцевий гарнізон приєднатися до повстанців.

Довідавшись про це, керівники повстання вирішили спрямувати Чернігівський полк на Волинь, щоб там об'єднати сили з новоград-волинською управою (Товариством об'єднаних слов'ян). Однак 3 січня шлях на захід їм перекрила гусарська дивізія. Повстанці сміливо рушили на гусар, сподіваючись, що ті до них приєднаються. Тим часом дивізійна артилерія відкрила зустрічний вогонь картеччю, через що повстанці відразу зазнали відчутних втрат.

Командир полку Сергій Муравйов-Апостол був важко поранений у голову. Іншим офіцерам не вдалося згуртувати й повести солдатів у наступ — повстанці розгубилися й почали втікати.

Гусарський ескадрон оточив офіцерів, але вони не зрушили з місця. Коли один гусар наблизився до пораненого Іполита Муравйова-Апостола, молодшого 20-річного брата командира Чернігівського полку, той вистрілив собі у скроню. Усього в бою було поранено й убито 50 повстанців. Решту — 895 солдатів і унтер-офіцерів — заарештовано. Так повстання Чернігівського полку, не підтримане іншими декабристськими управами, зазнало поразки.

Керівників повстання С. Муравйова-Апостола і М. Бестужева-Рюміна стратили. Інші декабристи — учасники повстання — були заслані в Сибір на каторгу. Офіцерів, які підтримали повстання, позбавили чинів і дворянства, деякі з них були розжалувані в рядові й відправлені на Кавказ. Полк розформували, багатьох солдатів покарали шпіцрутенами й відправили для участі у військових діях проти гірських народів на Кавказ.

3. Україна в програмних документах декабристів

Історичні документи та події засвідчують, що Україна була широко охоплена декабристським рухом. До числа декабристів належало багато представників українських дворянських родин. Із трьох декабристських організацій дві — Південне товариство й Товариство об'єднаних слов'ян — були створені та діяли в Україні. Історики визнають: порівняно з Північним товариством, вони були більш радикальними й революційними. В Україні був створений головний програмний документ декабристського руху — «Руська правда».

На Київщині відбулося повстання Чернігівського полку. Із п'яти страчених керівників декабристського руху троє були безпосередніми керівниками Південного товариства.

Як свідчили декабристи на слідствах, їхні революційні погляди значною мірою формувалися під впливом надзвичайно жакливого становища українців у царській «тюрмі народів».

Разом із тим у програмних документах декабристів не йшлося про можливість вирішення власне українських питань. Товариство об'єднаних слов'ян своїм завданням вважало визволення всіх слов'янських народів від самодержавства, нещадного економічного гноблення та об'єднання їх у рівноправний федеративний союз від Адріатичного і Чорного до Балтійського та Білого морів. У межах цього союзу керівники товариства планували об'єднати «Сербію, Кроацію й Далмацію, Трансільванію й Угорщину, Богемію й Моравію, Волощину й Молдову, Польщу й Росію».

Отже, про долю України, на землях якої перебувало російське офіцерство, у програмних документах Товариства об'єднаних слов'ян навіть не згадувалося. Так само до української теми ставився й керівник Південного товариства П. Пестель. Складена ним «Руська правда» визнавала рівні права за всіма народами Російської імперії. Разом із тим наголошувалося, що майбутня Російська республіка має бути централізованою державою.

Павло Пестель визнавав право на самовизначення лише за польським народом. Усі інші неросійські племена й народи, у тому числі й українці, мали становити один народ — російський. Інтереси українців «одному з найоригінальніших умів Росії» були настільки байдужі, що він не брав їх до уваги навіть розробляючи новий адміністративний поділ Росії на 10 областей.

Українські терени пропонувалося без урахування національного складу мешканців розділити на три області: Українську, Чорноморську і Вершинну. Водночас із проголошенням вірності республіканським і демократичним ідеалам, П. Пестель стояв на позиціях зросійщення всіх народів імперії за схемою: «Єдина територія, єдина держава, єдина мова, єдині закони».

Отже, декабристський рух був загальноросійським, який охопив Україну як імперську провінцію, у якій дислокувалися значні військові сили імперії. Навіть походючи з українських родин, живучи чи служачи в Україні, декабристи не бачили й не планували вирішення жодного власне українського питання.

Перша сторінка
«Руської правди»

4. Польське повстання 1830–1831 рр. і Україна

Після перемоги над армією Наполеона Росія посилила підпорядкування Польщі. За рішенням Віденського конгресу 1815 р. більша частина її території з Варшавою перейшла під владу Росії. Хоча Польща була проголошена Королівством Польським і отримала свою конституцію та право скликати сейм, великий князь Костянтин — намісник російського царя у Варшаві — управляв нею одноосібно й самочинно.

Польська шляхта, не бажаючи миритися з куцою автономією, 17 листопада 1830 р. підняла у Варшаві повстання. Намісник російського царя змушений був спочатку покинути місто, а потім і зовсім залишити Польщу.

Польський сейм відмовився визнавати Миколу I своїм монархом, створивши Національний уряд на чолі з магнатом Адамом Чарторийським.

Зважаючи на виникнення волелюбних настроїв у свідомості російського дворянства, польські шляхтичі проголосили своє славнозвісне гасло: «За нашу і вашу свободу!» Боротьба поляків за свободу знайшла відгук у серцях солдатів та офіцерів російської армії. Кілька сотень українців, білорусів і росіян добровільно приєдналися до повстанців і зі зброєю в руках боролися разом із ними проти царських військ.

Однак повстання було приречене на поразку. І не лише тому, що Російська імперія була дуже сильною. Причина поразки крилася в планах верхівки повстанців. Польські шляхтичі, особливо магнати, звільнивши Польщу, не збиралися звільняти своїх селян з-під влади феодалів, відмовлялися від своїх привілеїв, а тим більше наділяти селян землею.

Така політика Національного уряду дуже швидко відштовхнула від повстанського керівництва його головну опору — польське селянство й солдатів. Розчарувавшись у своїх провідниках, утративши сподівання на краще майбутнє, вони відмовлялися від активної боротьби за незалежність.

Польське повстання поширилося й на території Литви, Білорусі та Правобережної України. Проте місцеве селянство не підтримало повстанців. Адже Національний уряд Польщі поставив собі за мету відновити Річ Посполиту в кордонах 1772 р. Для українських і білоруських селян це означало продовження національного та соціального гноблення.

У квітні 1831 р. польський уряд надіслав на Волинь 8-тисячний загін для розгортання повстанського руху. Проте, не діставши підтримки волинських селян, у бою під м. Боромлею цей загін зазнав поразки від царських військ. На початку травня під м. Дашевом (Вінницька область) така ж доля спіткала 7-тисячний польський загін, відряджений на Поділля. Сконцентрувавши сили, російська армія під командуванням генерала І. Паскевича у вересні 1831 р. вступила до Варшави й придушила повстання.

Незважаючи на поразку, повстання справило значний вплив на свідомість українців. Вони отримали наочний урок героїзму й пожертви заради відновлення національної держави.

Працюємо з джерелами

У складеному В. Лукашевичем «Катехізисі автономіста» є рядки: «Затитання: Де сходить сонце?

Відповідь: У Чигирині».

- До яких традицій українського народу прагнув спрямувати сучасних йому українців автор?

Прочитайте уривок «Православного катехізису» декабристів.

Запитання: Що значить бути вільним і щасливим?

Відповідь: Без волі немає щастя. Святий апостол Павло говорить: «Ціною крові куплені ви і не будете рабами іншим людям».

Запитання: Чому ж руський народ і руське воїнство нещасні?

Відповідь: Тому що царі викрали в них волю.

Запитання: Отже, царі чинять усяпереч волі Божій?

Відповідь: Так, звичайно. Бог наш сказав: «Вищий за вас нехай буде вам слуга, — а царі тільки тиранять народ».

Запитання: Чи повинні ми підкорятися царям, якщо вони діють усяпереч волі Божій?

Відповідь: Ні! Христос сказав: «Не можете ви Богові робити [одночасно] і мамоні; від того руський народ і все руське страждають, що підкоряються царям».

- Які аргументи використовували декабристи, залучаючи на свій бік селянство?
- Як ви думаєте, чому селяни не сприйняли їхні аргументи?

Перевірте свої знання

1. Охарактеризуйте зміст масонства в Україні.
2. Які особливості мала Полтавська масонська ложа «Любов до істини»?
3. Чому виникла і що означає «аракчєєвщина»?
4. Яке місце відводили декабристи у своїх програмних документах Україні? Про що це свідчить?
5. Як розуміти гасло польських повстанців: «За нашу і вашу свободу!»?
6. Покажіть на мапі місця, пов'язані з діями та планами декабристів.
7. Як французько-російська війна 1812 р. і похід у Європу пов'язані з наростанням опозиційності в середовищі російських дворян?
8. Чому деякі українські дворяни відмовилися від масонства і створили таємне Малоросійське товариство?
9. Чому в Україні поширився російський декабристський рух?
10. Чому селянство не підтримало польське повстання 1830–1831 рр.?
11. Опишіть події, пов'язані з повстанням Чернігівського полку, очима офіцера-декабриста.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ТЕМИ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в складі РОСІЙСЬКОЇ та АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.»

У XIX ст. Україна не мала своєї держави. Її територія була розподілена між Російською та Австрійською імперіями. На Україну поширився імперський адміністративно-територіальний устрій, створений для подолання духу опозиційності, використання українських природних і людських ресурсів для потреб двох імперій.

Події кінця XVIII — першої третини XIX ст. призвели до втрати українським народом тих станів і верств, які були спроможні захищати його культурні, економічні, соціальні й політичні інтереси. Використовуючи це, офіційні Петербург і Відень проводили політику національного та соціального гноблення. Особливим етапом в історії Східної Галичини й Буковини став період освіченого абсолютизму Марії-Терезії та Йосифа II.

На міжнародній арені роль України зводилася до використання її як військово-стратегічної бази для успішного ведення воєн. Особливо яскраво це проявило себе в планах Наполеона щодо України та в політиці Олександра I щодо відродженого заради участі у Вітчизняній війні 1812 р. та закордонному воєнному поході 1813–1814 рр. українського козацтва. Міжнародні події першої третини XIX ст. призвели до ліквідації Задунайської Січі й одночасно створили сприятливі умови для освоєння земель Північного Причорномор'я.

Як складова європейської цивілізації, Україна почала проймається такими ідеями, як «народність», «нація», «права народу». Утративши навіть залишки козацької державності, українська старшина, духовенство, заможні козаки й селяни постали перед загрозою втрати своїх соціальних здобутків. Захищаючи своє провідне соціальне становище, старшина звернулася до української історії, згадавши про спільну з народом боротьбу за визволення, про своє соціальне походження.

Під впливом європейських ідей та зацікавленості власною долею країни представники козацької старшини проиялися ідеєю народності. Вони все ясніше розуміли свою єдність із народом, пишалися народним, тобто і своїм, героїчним минулим, самобутньою культурою, високими ідеалами. Осередком культурного й національного відродження став Харківський університет.

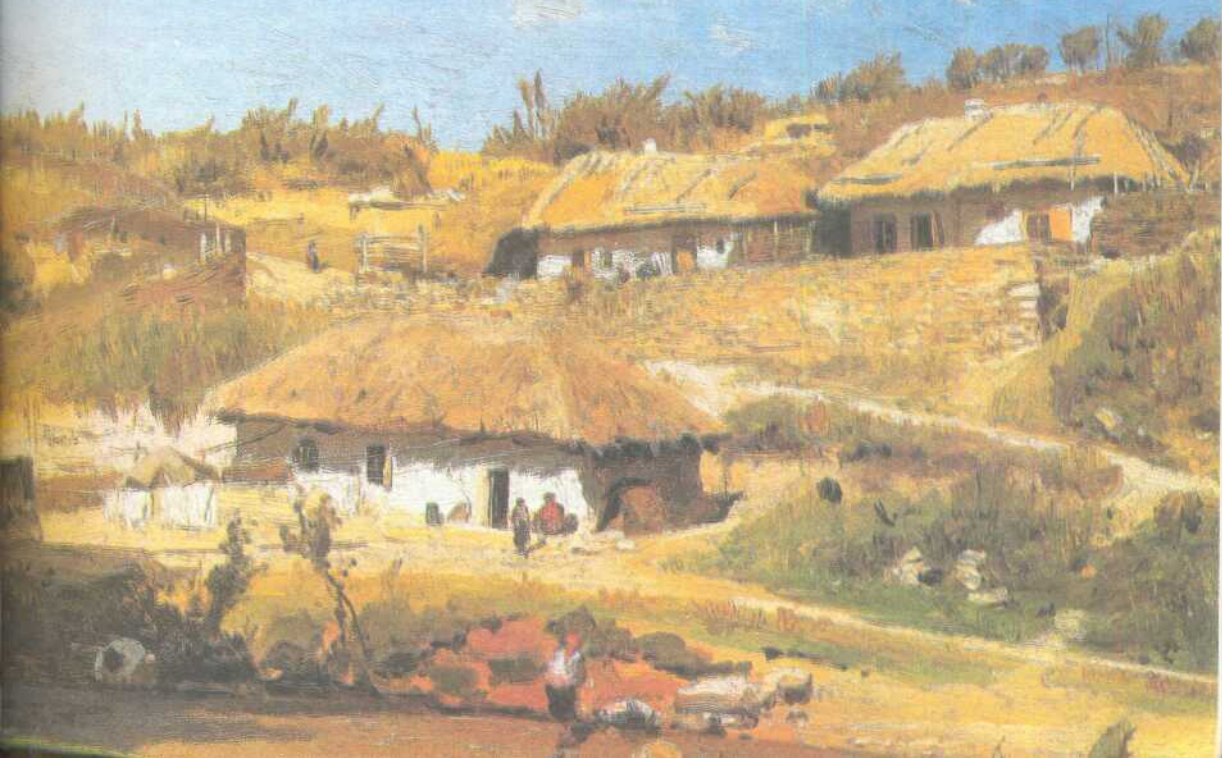
Під впливом ідей Великої французької революції окремі представники українства з опозиційної російській владі групи автономістів усвідомили національну ідею відродження держави як гаранта захисту інтересів народу. Найвидатнішим твором, який утверджував національну ідею в українській суспільно-політичній думці, стала «Історія русів».

Завдяки зусиллям греко-католицького духовництва поступово пробуджувалося національне життя в Західній Україні. Тут греко-католики домоглися запровадження навчальних дисциплін українською мовою в початкових школах, відкрили понад 400 нових шкіл. Найвищим досягненням у Західній Україні стала діяльність гуртка «Руська трійця», який започаткував у Східній Галичині нову українську літературу, виступив проти політики денаціоналізації, закликав до єднання обох частин України.

На першу третину XIX ст. припадало також поширення на теренах України російського декабристського та польського повстанського рухів.

**СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНЕ
ЖИТТЯ НАРОДУ
та УКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
РУХ у першій
половині ХІХ ст.**

§ 9. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО Й АГРАРНІ ВІДНОСИНИ в УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у першій половині XIX ст.

1. Коли й чому було скасоване кріпацтво в Західній Європі?
2. Поміркуйте, хто й чому поширював у XIX ст. думки про лінивість українських селян.

Загальна характеристика сільського господарства України. Протягом першої половини XIX ст. сільське господарство було головною складовою української економіки. Сприятливі кліматичні умови та родючі ґрунти давали можливість вирощувати найрізноманітніші сільськогосподарські культури, однак основною галуззю було зернове землеробство. Найбільше сіяли пшеницю, жито, просо й гречку.

Усі ці культури вирощувалися із застосуванням старих систем і технологій обробітку землі. В Україні панувала застаріла трипільна система зміни посівів. До того ж вона часто використовувалася з неправильним чергуванням озимих та ярих культур, недостатнім угноєнням полів тощо. На південних землях застосовували перелоги або роками не вдавалися до сівозміни.

Традиційними були знаряддя землеробства. І свій наділ, і землю поміщика селяни обробляли власними плугами й бородами, сіяли переважно вручну, урожай збирали серпами й косами, обмолочували ціпами. Відстале сільськогосподарське знаряддя, нестача робочої худоби, несприятливі погодні умови (посухи, зливи, приморозки, град, затяжні дощі тощо) призводили до низької врожайності. У середньому з одного посіяного пуда зерна (16 кг) отримували не більше 4–5 пудів урожаю. Селянські землі виснажувалися й давали все нижчі врожаї.

Історичний факт. Протягом 40–50-х років XIX ст. на Лівому та Правобережжі врожайність знизилася до 2,9 пудів зерна з одного посіяного. Від 1799 до 1856 р. в Україні зафіксовано 28 загальних або часткових неврожаїв.

Розширення товарно-грошових відносин. Історичною закономірністю розвитку сільського господарства першої половини XIX ст. стало все сильніше його втягування в капіталістичні товарно-грошові відносини. Розвиток цих відносин і падіння врожайності в старих районах зернового землеробства спонукали селян до вирощування тих культур, які давали сталі грошові прибутки. Тому в Полтавській і Чернігівській губерніях усе більше вирощували коноплі й тютюн, на Півдні — льон, на Правобережжі — цукрові буряки. На Херсонщині й Катеринославщині найбільше прибутків селяни отримували від продажу соняшнику, динь і кавунів. На Харківщині й Полтавщині найприбутковішим було вирощування груш, яблук, слив і вишень, на Миргородщині — часнику й цибулі. Ці товари продавалися не лише на внутрішньому ринку, а й вивозилися до Росії, Білорусії, на Дон.

Розвиток товарно-грошових відносин позначився й на розширенні сільських промислів, заснованих на переробці рослинної і тваринної продукції. Майже в кожній хаті пряли пряжу й ткали полотняні чи шерстяні тканини. Різні райони

почали навіть спеціалізуватися на виготовленні певної продукції. В одних місцевостях плели рибальські сітки, в інших ткали мішковину, виготовляли килими, високоякісні смушки (хутро ягняти). Поширеним промислом в українському селі стало чумакування — перевезення вантажів на далекі відстані.

Товарно-грошові відносини спричинили нерівномірність розвитку різних сільськогосподарських районів України. Якщо селянські й поміщицькі господарства Центральної України занепадали, а господарство Галичини й Закарпаття вже давно перебувало в стані глибокої кризи, то в південних регіонах України воно починало розвиватися. Тут постійно розширювалися посівні площі. Протягом першої половини XIX ст. вони зросли в 25 разів. Поміщицькі та селянські південні господарства України все більше втягувалися в товарно-грошові відносини і міжнародний, передусім європейський, поділ праці.

Близькість Європи мала вирішальний вплив на розвиток товарно-грошових відносин в Україні. Європейський ринок потребував зерна, вовни, іншої сільськогосподарської продукції, а підприємливі господарі півдня України могли все це запропонувати. Тут стали активно застосовувати поліпшені способи обробітку землі, новітній інвентар: плуги, культиватори, борони і навіть машини. Поміщицькі господарства південних губерній, особливо з 30-х років XIX ст., активно розвивали зернове господарство й перетворювали його на інтенсивну торговельну галузь. У Катеринославській і Херсонській губерніях вирощували технічні культури, насамперед льон.

На другому місці за рівнем товарності сільського господарства були правобережні губернії. Розширення товарно-грошових відносин спонукало селянські й поміщицькі господарства зосередитися на вирощуванні цукрових буряків.

На третє місце перемістилося Лівобережжя. У Полтавській та Чернігівській губерніях провідними товарними культурами стали коноплі й тютюн.

Водночас поміщики розвивали й товарне тваринництво. Вони розводили на продаж дедалі більше коней, великої рогатої худоби, овець тонкорунних порід. Провідне місце у тваринництві посіли південні регіони України.

Аграрні відносини в українських землях. Протягом першої половини XIX ст. вони залишалися переважно феодално-кріпосницькими. Економічну основу цих відносин становила приватна власність поміщиків на землю. У різних регіонах України їм належало 68–75 % земель. Майже вся решта земельних угідь перебувала в руках держави.

Головні виробники продукції — селяни — не були власниками землі. Вони, як і раніше, залишалися власністю поміщиків — їхніми кріпаками. Земля поміщика розподілялася на дві частини. На одній феодал вів власне господарство, а інша частина землі, поділена на окремі наділи, перебувала в користуванні селян. Господарюючи, кріпаки утримували свої родини. За це вони відпрацьовували в поміщицькому господарстві або платили оброк.

Історичний факт. На Правобережжі протягом XIX ст. зберігалися поміщицькі латифундії. Графам Браницьким належало майже 300 тис. десятин (1 десятина — 1,0925 га), князю Лопухіну — 100 тис. Величезні земельні володіння царський уряд роздавав на півдні України. Барон Штігліц отримав 126 тис. десятин, князь Воронцов — 100 тис., графиня Скавронська — 55 тис., князь Кочубей — 47 тис. десятин.

Володіючи великими земельними багатствами, більшість поміщиків не вміли і не хотіли організувати успішне ведення господарства. Його прибутковість була вкрай низькою. До кінця XVIII ст. така ситуація загалом улаштовувала поміщиків. Їхні потреби задовольнялися переважно за рахунок натурального поміщицького господарства. У XIX ст. життя стало вимагати від поміщиків значно більших витрат. Насамперед, щоб забезпечити гідне майбутнє своїм дітям, вони мусили навчати їх у університетах, нерідко за кордоном.

Європейська промисловість пропонувала нечувану кількість товарів і послуг, що значно збільшило витрати поміщиків. Вони хизувалися один перед одним подорожами до європейських столиць, відпочинком на заморських курортах. Їхнє середовище охопила мода на комфорт. Поміщики почали будувати розкішні будинки, обставляти їх сучасними меблями, модно одягалися, купували дорогі музичні інструменти, прикрашали помешкання картинами відомих художників, створювали книгозбірні.

Л. Серяков.
Василь Каразін —
засновник Харківського
університету

Способи поміщицького господарювання. Щоб отримати більші прибутки, поміщики розширювали товарне виробництво, продавали на ринку все більше продукції. Збільшити прибутковість своїх маєтків вони могли лише двома способами: інтенсивним чи екстенсивним. Інтенсивний, або західноєвропейський, спосіб вимагав запровадження нових високоефективних форм господарювання, застосування досконалішої техніки, добрив, а найголовніше — вивільнення господарської ініціативи селянина, його зацікавлення результатами своєї праці.

Однак прихильниками першого способу господарювання ставали лише окремі високоосвічені поміщики. Вони намагалися підняти культуру землеробства селекцією насіння, використанням добрив, виробленням наукових правил сівозміни, удосконаленням реманенту та сільськогосподарської техніки. Прихильників інтенсифікації об'єднав навколо себе засновник Харківського університету Василь Каразін, організувавши Філотехнічне товариство. Його членами стали понад 100 землевласників із різних губерній. За 7 років свого існування товариство розробило багато корисних рекомендацій, здійснило низку винаходів і відкриттів у землеробстві й тваринництві.

Історичний факт. Василь Каразін пропонував створити також товариство «добрих поміщиків», однак цю ідею поміщицьке середовище не підтримало. Сам В. Каразін виділяв кожній сім'ї по 0,5 десятини під будівництво хати, 1 десятину сінокоосу і 7,5 десятин ріллі. Він забезпечував селян паливом, власним коштом ремонтував селянський реманент. Через 10 років В. Каразін надавав селянину право продати свій селянський наділ комусь з односельців.

Однак переважна більшість поміщиків і підросійської, і підавстрійської України вибирала екстенсивний спосіб господарювання. Користуючись повною залежністю селян, поміщики посилювали їхню експлуатацію.

Основною формою феодального привласнення результатів праці селян була **рента** — плата за користування землею. У першій половині XIX ст. поміщики вимагали від селян сплати всіх трьох форм ренти: натуральної, відробіткової та грошової.

РЕНТА
(від латин. *redo* —
сплачую) — плата за
користування землею.

Найпоширенішою формою експлуатації кріпаків була відробіткова рента, або панщина. Відповідно до указу Павла I (1797) поміщики могли вимагати від селянського господарства 3 дні відробітків на тиждень. Проте, обходячи закон, феодали вимагали 4–6 днів відробітків, а на Поділлі селян примушували працювати навіть у неділю та релігійні свята.

Феодально-кріпосницькі аграрні відносини давали можливість поміщикам збільшувати розміри своїх володінь за рахунок «урізання» селянських наділів. Щоб підвищити продуктивність власних господарств при екстенсивному господарюванні, поміщики відбирали в селян їхні кращі землі, віддаючи їм свої гірші й менші ділянки, а то й зовсім позбавляли селян землі.

Спроби царського уряду врегулювати відносини селян і поміщиків. Панщина та інші феодальні повинності не залишали селянам ані сил, ані часу для роботи у власному господарстві. Поступово вони втрачали ініціативу й підприємливість, ставали до всього байдужими. Проте доводячи до занепаду селянські господарства, поміщики тим самим підривали економіку власних маєтків. Адже розорений селянин не мав сили, реманенту й худоби, щоб обробити панські поля і сплатити подушний податок, аби наповнити державну скарбницю.

Петербурзький уряд усвідомлював небезпеку безвихідного становища, яке складалося в аграрній економіці, й шукав виходу. У 1803 р. за ініціативою В. Каразіна був виданий закон про «вільних хліборобів», який дозволяв звільняти селян від кріпацтва із землею та за викуп поодинці або й цілими селами. Однак землевласники не бажали змін: волю кріпакам надавали лише окремі поміщики.

Протягом першої половини XIX ст. було видано кілька царських указів, спрямованих на покращення становища селян. Саме з цією метою працювали 7 таємних комітетів. Проте, намагаючись пом'якшити відносини поміщиків і селянства, царизм завжди був на боці поміщиків. Так, за законом 1822 р. вони отримали право без суду та слідства відправляти своїх кріпаків на заслання в Сибір. Підставою для такого рішення міг стати будь-який прояв «незадовільної поведінки» кріпака.

Поширення фактів жорстокого поводження поміщиків щодо селян змусило царський уряд зобов'язати предводителів дворянства таємно стежити за ставленням панства до своїх кріпаків. Земські справники були зобов'язані повідомляти повітовим предводителям про всі зловживання поміщиків стосовно селян. Із такими кріпосниками предводитель проводив попереджувальну бесіду. Якщо ж вона не давала сподіваних результатів, поведінку поміщика розглядали у вищих інстанціях.

Однак, аби факти знущання поміщиків над кріпаками могли стати відомими, потрібно було надати селянам можливість подавати скарги на своїх панів. А тим часом закон 1845 р. зобов'язував карати 50-ма ударами різок тих кріпаків, які скаржилися на поміщика. Закріпачене селянство було повністю безправним.

С. Світославський. Воли на ниві

Історичний факт. Різка — 10–15 тонких березових прутиків, зв'язаних у жмут, — була знаряддям покарання, яким користувалися поміщики, губернські та повітові адміністратори.

Різки застосовували не лише на панських конюшнях, а й у школах, в'язницях, поліції. Смертну кару могли замінити на 10–20 тисяч ударів різками. Оскільки в Таврійській та Херсонській губерніях не було березових гаїв, тому заготовляли і постачали туди різки з Київської та інших губерній.

На Правобережжі, де поміщицький гніт був найжорстокішим, протягом 1847–1848 рр. царський уряд провів так звану інвентарну реформу. За її вимогами в кожному маєтку запроваджувалася інвентарна книга, до якої записували кількість днів панщини та інші кріпосницькі повинності. Однак у реальному житті селян і після запровадження цієї реформи мало що змінилося, оскільки поміщики постійно та безкарно порушували її норми.

Поступова зміна аграрних відносин. Зростання кількості безземельних селян спричинило зміну аграрних відносин. Кріпаки, які не мали землі, а отже, і засобів для існування, мусили продавати, а поміщики — купувати їхню робочу силу. Щоб одержати прибуток, поміщики центральних губерній, за певну плату, відпускали своїх селян на заробітки, видаючи їм відповідні паспорти. Значна частина селян вирушала на заробітки самовільно. Часто самі поміщики здавали зубожілих селян вербувальникам на промислові підприємства та плантації цукрових буряків, отримуючи за це гроші.

Найбільше використовували найману працю поміщики та багаті колоністи в південних регіонах. Під час жнив у їхніх господарствах наприкінці 50-х років щорічно працювало до 300 тис. наймитів. Так протягом першої половини XIX ст. аграрні відносини поступово перетворювалися з примусових феодално-кріпосницьких на договірні товарно-грошові.

Через нестерпні умови життя та господарювання кількість поміщицьких селян постійно скорочувалася. На 1858 р. вони становили 49,9 % від усього селянства. Найбільше їх було в Правобережній Україні.

Протягом першої половини XIX ст. феодально-кріпосницькі аграрні виробничі відносини між поміщиками та кріпаками все більше загострювалися: вони вже не могли їх задовольнити. Обравши екстенсивний шлях розвитку, поміщики прирекли себе на історичну поразку. Доводячи своїх селян до фізичного виснаження і морального спустошення, вони спричинили занепад своїх господарств.

Частина поміщиків, не бажаючи опікуватися питаннями господарювання, віддавали свої землі в оренду купцям, міщанам і заможним селянам. Орендарі зазвичай починали широко використовувати найману робочу силу, новітній реманент і перетворювали феодальні маєтки на високоприбуткові господарства.

Інша частина поміщиків, не обмежуючи свої надмірні запити і водночас не бажаючи господарювати, позичала гроші під заставу своїх маєтків: на 1856 р. четверта частина їх уже перебувала в заставі. У більшості випадків це лише відстрочувало на деякий час банкрутство їхніх власників. Не зумівши повернути позики, поміщики втрачали свої родинні маєтності, які кредитори, аби повернути гроші, виставляли на публічні торги. Новими власниками ставали поміщики та купці, які вміли господарювати, заможні селяни.

Державні селяни в аграрних відносинах. Частину сільських трударів становили державні селяни, які мали значно ширші права, аніж поміщицькі. Вони насамперед не були особисто залежними. За користування землею державні селяни сплачували державі феодальну грошову ренту. Вона становила майже 40 % селянських прибутків. Для переважної більшості державних селян це була непомірна плата. Тому за селянськими дворами накопичувалися все більші суми несплати («недоїмки»).

Однак державні селяни, користуючись значно ширшими правами, були в кращому становищі. На початку XIX ст. російські власті припинили передачу державних селян у приватну власність, а також приписування їх до державних фабрик і заводів. У 1801 р. уряд дозволив їм купувати землі, що давало можливість підприємливим селянам ставати заможними землевласниками. У 1818 р. їм було дозволено переходити в стан міщан і купців, відкривати власні магазини, фабрики й заводи, займатися відкупом і підрядами.

Протягом першої половини XIX ст. число державних селян зростало і в 1858 р. вже становило 50,1 % від усього селянства.

Працюємо з джерелами

Закон про інвентарну реформу на Правобережжі визначав тривалість робочого дня кріпаків: «Від сходу до заходу сонця, а з 15 травня до 15 серпня — від 5-ї години ранку до заходу сонця».

- Визначте за допомогою календаря тривалість робочого дня кріпака в літню пору.

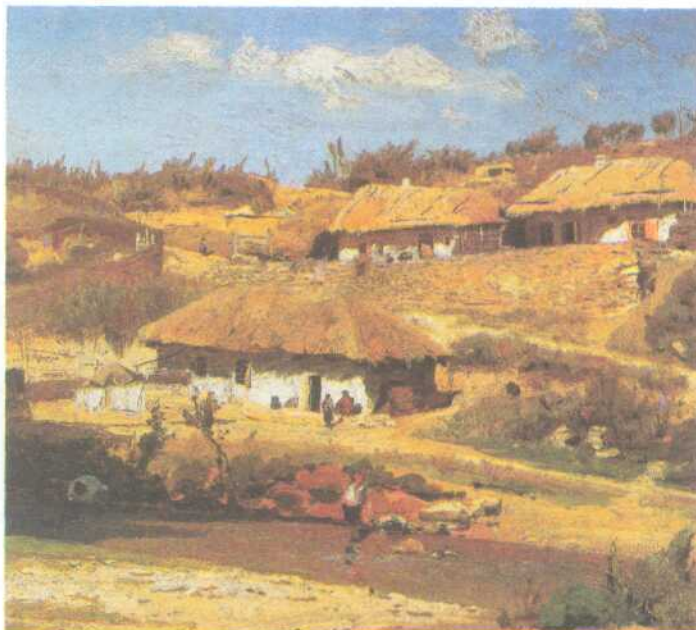
Перевірте свої знання

1. Чим пояснити, що, незважаючи на добрі ґрунтово-кліматичні умови, в Україні протягом 1799–1856 рр. було 28 неурожаїв?

М. Пимоненко.
Жниця

В. Орловський.
Хати в літній день

2. Що спонукало українських селян і поміщиків до вирощування технічних культур? Покажіть на мапі райони, де вирощували ті чи інші технічні культури.
3. Чим пояснити швидкий розвиток сільського господарства в південних регіонах України?
4. Дайте загальну характеристику аграрним відносинам протягом першої половини XIX ст.
5. Як підвищували українські поміщики прибутковість своїх маєтків?
6. Які форми експлуатації кріпаків застосовували українські поміщики?
7. Чому царський уряд був стурбований розоренням українського селянства?
8. Доведіть, що політика царського уряду протягом першої половини XIX ст. була непослідовною і, зрештою, проводилася на користь поміщиків.
9. Поясніть, що спричинило заміну феодально-кріпосницьких відносин договірними товарно-грошовими.
10. Чому державні селяни досягали кращих успіхів у господарюванні порівняно з кріпаками?
11. Доведіть, що поміщики, які обрали екстенсивний шлях господарювання, прирекли себе на розорення й історичну поразку.
12. Складіть таблицю.

Товарно-грошові відносини в регіонах України	
Регіон	Товарна галузь

§ 10. ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ в першій половині XIX ст.

Кому ви довірите складну техніку: людині, залежній і байдужій до результатів праці, чи робітникові, зацікавленому в її результатах?

1. Переддень промислової революції

На початку XIX ст. промисловість в Україні була в основному представлена дрібними ремісничими майстернями. Одночасно з ними діяли нечисленні мануфактури. Проте ці підприємства не можна ставити в один ряд із тодішніми мануфактурами Західної Європи. Перші українські мануфактури відрізнялися від них примітивною технікою, а головне, робочою силою в них були не вільнонаймані робітники, а залежні селяни, які відробляли панщину.

Дослідники економічної історії називають такі мануфактури «монстрами». Адже за формою ці підприємства були ніби капіталістичними, але за своїм внутрішнім змістом — феодальними, кріпосницькими. Такі мануфактури слугували поміщикам для підтримки їхнього панівного становища. Своєю діяльністю вони перешкоджали утвердитися новій суспільній верстві — буржуазії, зацікавленій у розвитку промислового виробництва. Вони перетворювали кріпака на дармовий додаток, живе устаткування на мануфактурі.

Історичний факт. Особливості кріпосницьких виробничих відносин на таких феодальних мануфактурах яскраво передає епізод із життя молодого приписного кріпака-коваля Степана Кузьмина. У 1813 р. його засудили за втечу з Київської державної арсенальної майстерні. Військовий суд ухвалив середньовічний вирок: «Бити батогами, вирвати ніздрі й заслати на довічну роботу на галери». Демонструючи «милосердя», начальник Київського арсеналу попросив суд пом'якшити покарання. Він звернув увагу на те, що «Кузьмин ще літ молодих, а тому подає надію на виправлення». Колишній начальник ковалівтікача вважав за достатнє покарати коваля шпівцрутенами прогоном через тисячу чоловік п'ять разів, а потім заслати «на службу в далекі гарнізони».

З початком нового століття в промисловість поступово почав проникати купецький капітал. Купці вкладали кошти в будівництво підприємств із таким розрахунком, щоб, виробляючи й продаючи готову продукцію, не лише повернути, а й примножити їх. Кошти, якікладаються в промислово-торговельну справу заради отримання прибутку, називаються **капіталом**.

Засновані купцями підприємства набули виразного буржуазного характеру, а їхні власники виступали вже справжніми підприємцями — капіталістами. Саме їм і належала вирішальна роль у руйнуванні

КАПІТАЛ

(від латин. *capitalis* — головний) — головне майно, головна сума; у XIX ст. — багатство (власність, гроші), що використовується для створення ще більшого багатства.

старих феодальних і утвердженні нових буржуазних відносин у промисловості. Потужний купецький капітал на початку XIX ст. спрямовувався в такі галузі промисловості, як цукроваріння, сукнарство, і завойовував там усе важливіші позиції. Капітал дрібних торговців і заможних міщан тим часом швидко підпорядковував собі ті галузі, які не становили особливого інтересу для поміщиків. Відсутність конкуренції, наявність незначних капіталів давали змогу дрібним промисловцям засновувати різні майстерні: вовномийні, чинбарні, цегельні, олійні, салотопні, миловарні, свічкові тощо. Поступово вони перетворювалися на мануфактури з використанням вільнонайманої робочої сили.

З одного боку, мануфактура, так само як її попередниця — ремісничка майстерня, використовувала ті ж самі ремісничі інструменти й технології. А з іншого — між ними існувала й принципова різниця. У роботі мануфактури застосовувався чіткий поділ праці — кожен робітник зосереджувався на одній-єдиній операції. Він доводив її до автоматизму й досконалості. Результатом розподілу праці в мануфактурі стало багатократне підвищення її продуктивності.

2. Промислова революція (промисловий переворот)

Розподіл праці в мануфактурі передував наступному етапу розвитку промисловості — застосуванню машин. Адже просту й одноманітну операцію на виробництві замість людини могла виконувати й машина. При цьому виробничу операцію вона виконувала швидше й точніше. Із появою та застосуванням машин почали виникати капіталістичні фабрики — великі підприємства, на яких продукція вироблялася за допомогою системи машин, які керувалися й обслуговувалися найманими робітниками.

**ПРОМИСЛОВИЙ
ПЕРЕВОРІТ,
або ПРОМИСЛОВА
РЕВОЛЮЦІЯ, —
перехід від мануфактури
до великого машинного
виробництва,
що супроводжувався
формуванням суспільних
верств підприємців
і найманих промислових
робітників.**

Перші механічні робочі машини з водяним або кінним приводами почали застосовуватися на українських підприємствах ще наприкінці XVIII ст. Проте **промисловий переворот** в Україні розпочався лише із застосуванням парових двигунів, які приводили в рух різноманітні робочі машини. Через панування феодальних відносин у суспільстві, він відбувався повільніше, аніж у розвинених західноєвропейських країнах. Через це виникли певні труднощі з визначенням початку промислового перевороту. У Західній Європі його яскравим проявом стало використання парових машин. В Україні перші такі факти зафіксовано у 20-х роках XIX ст. Проте вони застосовувалися ще поодинокі, а головне, на цих машинах працювали не вільнонаймані робітники, а кріпаки.

Тому промисловий переворот в Україні розпочався наприкінці 30-х — на початку 40-х років XIX ст., коли вже збільшилася кількість підприємств, які належали купцям, багатим ремісникам і селянам, а виробництво на них базувалося на машинній техніці та вільнонайманій праці.

Отже, розпочавшись на зламі 30–40-х років XIX ст., перший етап промислового перевороту в Україні тривав аж до ліквідації кріпосництва в 1861 р.

Історичний факт. Промисловий переворот в Англії відбувся протягом останньої третини XVIII ст. — першої половини XIX ст.; у Франції він тривав з початку XIX — до кінця 60-х років XIX ст.; у Німеччині він здійснювався протягом 30–70-х років XIX ст.; у США (північні штати) протягом 90-х років XVIII — середини XIX ст.

3. Формування фабрично-заводської промисловості

Протягом першої половини XIX ст. українська промисловість розвивалася стрімкими темпами. Так, якщо наприкінці XVIII ст. в Україні налічувалося 200 промислових підприємств (без урахування гуралень), то в 1860 р. — 2330, тобто в 11,5 рази більше. Унаслідок промислової революції в 1860 р. 15 % промислових підприємств України (без урахування гуралень) були вже підприємствами фабрично-заводського типу.

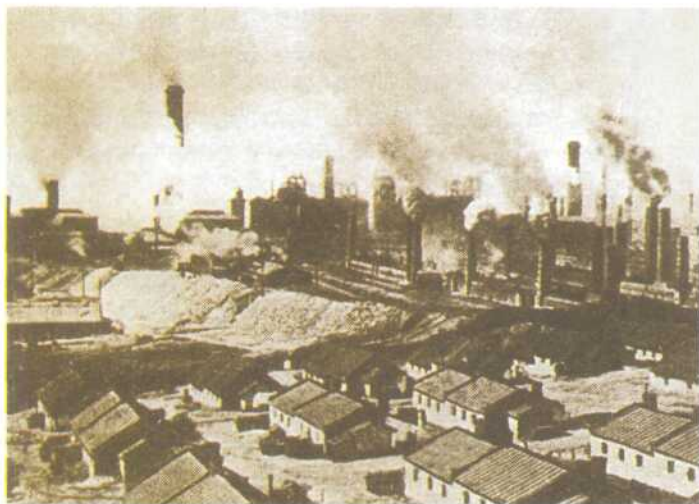
Перші ознаки промислового перевороту в Україні проявилися в харчовій промисловості. У 1824 р. польський поміщик граф Понятовський у с. Трощині на Київщині збудував перший цукровий завод. Наступного року ще один завод спорудив князь Безбородько (виходець із козацької старшини) у с. Макошині на Чернігівщині. У виробництві цукру використовувалися машини для подрібнення буряків, гідравлічні преси для віджимання соку. Це засвідчило, що Україна зробила перші кроки на шляху промислового перевороту. Із 20-х років XIX ст. з'явилися й перші парові гуральні. Парова техніка прискорила виробництво, збільшила вихід готової продукції.

Наприкінці 30-х — на початку 40-х років XIX ст. українських поміщиків охопила «цукрова лихоманка». Нового імпульсу промислому перевороту в цукровій галузі додало торговельне підприємство «К. М. Яхненко та Ф. С. Сириєнко». Воно відкрило три перші парові цукрові заводи в імперії Романових. Завдяки промислому перевороту в цукровій галузі на середину XIX ст. в Україні діяло майже 70 % цукрових заводів імперії, які випускали понад 80 % цукру.

Промисловий переворот поступово охоплював і сукняну промисловість. На початку століття провідну роль тут відігравали поміщицькі кріпосницькі мануфактури, якими опікувався царський уряд заради забезпечення сукном армії та флоту. Завдяки проникненню в цю галузь купецького капіталу стали виникати капіталістичні мануфактури. На Поділлі в Дунаївцях та на Чернігівщині в Клинцях сформувалися два центри українського сукнарства. На початку 40-х років тут усе ширше стали використовувати парові машини. Наприкінці 50-х років в Україні діяло 20 сукняних фабрик. А загалом українське сукнарство протягом півстоліття збільшило своє виробництво в 7,5 рази.

4. Машинобудування

У зв'язку зі зростанням попиту на машини в 30-х роках XIX ст. зароджується українське машинобудування. Це означало, що промислова революція в Україні, отримавши власну основу, ставала безповоротним фактом. Перше машинобудівне підприємство в Україні в 1835 р. заснував у Катеринославі купець А. Заславський. Перші заводи виробляли парові котли, гідравлічні преси та інше

устаткування для цукрових заводів і гуралень. Одночасно українські заводи почали виготовляти «паровики» — парові двигуни, які приводили в дію машини й механічні пристрої.

Поступово при великих цукрових заводах підприємці організовували механічні майстерні з ремонту та виготовлення заводського устаткування. Згодом вони також перетворилися на самостійні заводи, продукцію яких купували навколишні підприємці. Водночас надзвичайно швидко почало розвиватися сільськогосподарське машинобудування.

Напередодні реформи 1861 р. в Україні вже діяло 20 машинобудівних заводів і майстерень. Однак цього було ще надто мало, а тому значна частина машин завозилася в Україну з-за кордону.

5. Металургійна та паливна промисловість

Винайдення парового двигуна, виробництво і ремонт машин різко збільшили потребу в паливі та металі. Протягом першої половини XIX ст. глибокі зміни відбулися в металургійній галузі. Поступово занепадала залізорудна промисловість, яка ґрунтувалася на переробці болотяної руди київського Полісся. Вона не витримувала конкуренції з уральськими й тульськими заводами Російської імперії. Натомість почав формуватися новий центр української металургії на Півдні. Він базувався на залізній руді Криворіжжя та кам'яному вугіллі Донецького кряжу. У 1800 р. на Луганському ливарному заводі запрацювала перша доменна піч. Наприкінці 50-х років XIX ст. в Україні діяло не менше 32 залізничних і 10 чавуноливарних заводів. Одночасно зароджувалася й постійно нарощувала обсяг продукції кам'яновугільна галузь.

Історичний факт. Із початку століття до 1860 р. видобуток вугілля зріс у 41 раз, досягнувши 6 млн пудів. На середину XIX ст. за кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в Російській імперії, поступившись лише Сілезькому вугільному басейну (Польща).

Протягом першого етапу промислового перевороту в Україні намітилася перевага Півдня. Темпи промислового розвитку тут були найвищими. У 20–50-х роках XIX ст. чисельність промислових підприємств у південних губерніях зросла в 6 разів. Це було зумовлено меншим поширенням кріпосництва, прискореними темпами заселення та господарського освоєння краю.

На другому місці було Лівобережжя — кількість підприємств тут зросла в 4,5 раза. Цьому сприяло вигідне географічне положення і наявність значної кількості державних селян.

Найповільніше розвивалася промисловість Правобережжя, де феодальні відносини були найміцнішими. Кількість підприємств тут зросла в 2,3 раза.

6. Розвиток транспорту

Протягом першої половини XIX ст. основна частина вантажів перевозилася гужовим транспортом — возами (хурами або мажами), запряженими волами чи кіньми. Перевезенням на договірних засадах займалися чумаки. У транспортуванні вантажів брали участь і селяни-кріпаки, які відбували транспортну повинність («подорожчизну») на користь поміщиків. Хоча основна частина товарів перевозилася суходелом, шляхи, насамперед ґрунтові, перебували в поганому стані.

На Поліссі дерев'яні колеса возів буксували в піску, далі на південь дороги розкисали від вологи. Щороку, після завершення весняних робіт, селяни виходили на шарварки (повинність з ремонту доріг). Проте їхньої роботи вистачало до першого літнього зягального дощу. Шосейними дорогами були з'єднані лише Харків із Москвою та Київ із Брестом.

Розвиток транспорту також стримувала відсутність мостів через річки. Замість них діяли державні та приватні переправи. Однак їм було важко задовольнити потреби чумаків, кількість яких постійно збільшувалася. Так, наприклад, між Бериславом (колишній Кизикермен) та Каховкою діяли 10 державних і 70 приватних поромів. Незважаючи на це, на берегах Дніпра іноді скупчувалося по кілька тисяч возів, які чекали перевозу більше місяця.

Історичний факт. Що чумакування було дуже нелегкою справою, свідчать етнографічні описи О. Афанасьєва-Чужбинського. По-перше, перевізники вимагали надто високу плату: доходило навіть до карбованця сріблом за один віз. При цьому чумаки самі навантажували, гребли або й тягли пороми гужем. Поромник лише стояв за кермом.

Дніпро між Бериславом і Каховкою під час розливу сягав у ширину на 4 версти, і якщо віяв зустрічний вітер, то за день із величезними труднощами вдавалося провести лише одну переправу. Траплялося, що вітер і течія зносили пороми далеко вниз і чумакам доводилося тягти їх проти течії, що перетворювало переправу на цілу добу виснажливої праці. Під холодними й zalивними весняними чи осінніми дощами чумаки втрачали сили, а худоба голодувала.

Чимдалі розвивалася промисловість, тим менше українська економіка задовольнялася традиційним транспортом. Промисловий переворот в Україні **85**

Пароплавна пристань у Кременчуці

Пароплавна пристань у Маріуполі

насамперед позначився на розвитку річкового і морського транспорту. У 1823 р. в м. Мошнах на Черкащині в маєтку графа Воронова українські майстри-кріпаки спорудили перший на Дніпрі пароплав «Бджілка». Майстер Вернигора встановив на ньому паровий двигун потужністю 6,5 кінських сил. Пароплав успішно буксирував вантажні барки.

У 40-х роках ХІХ ст. пароплави курсували не лише Дніпром, а й Південним Дністром, Десною. У 50-х роках на Дніпрі та притоках діяли вже дві пароплавні компанії, яким належали 17 пароплавів. У 1828 р. миколаївські суднобудівники започаткували створення морського пароплавства, спустивши на воду дерев'яний пароплав «Одеса» з паровим двигуном потужністю 60 кінських сил. Він з'єднав морськими трасами Одесу з містами Криму. На 1860 р. чорноморський паровий флот уже мав 43 судна.

Історичний факт. Річкові пароплави значно покращили роботу поромних переправ і посприяли розвитку капіталістичної конкуренції. Так, у 1860 р. на переправі Берислав–Каховка курсував куплений в Англії пароплав, який пропонував чумакам свої послуги по 30 коп. за навантажений віз і по 25 — за порожній. Незважаючи на стрімку течію та сильний вітер, він на повному ходу легко буксирував по 2 пороми відразу. Поромники змушені були знизити ціну за перевіз до 20–15 коп., але чумаки не хотіли й дивитися в їхній бік.

Сухопутний транспорт протягом першої половини ХІХ ст. залишався гужовим. Першу залізницю розпочали прокладати від Балти до Одеси лише в 1863 р.

7. Вплив промислової революції на суспільну структуру

Промислова революція зумовила глибокі соціальні зміни, несумісні з феодално-кріпосницькими відносинами. Нові машини й технології вимагали навчених робітників, зацікавлених у результатах своєї праці. Власники фабрик насамперед брали на роботу вільнонайманих робітників. Їхня питома вага серед робітництва постійно зростала. Якщо в 1825 р. вона становила 25 %, то в 1861 р. — майже 74 %. Умови життя та праці робітників були надзвичайно важкими. Робочий день тривав 13–18 год. Заробітна плата була мізерною. До робітників застосовували тілесні покарання, великі штрафи. На підприємствах

не існувало ніякої охорони праці, техніки безпеки. Робітничі сім'ї жили в надзвичайно тяжких побутових умовах.

Змінилася й буржуазія. У ході промислового перевороту активно формувалася верства підприємців. Вона поступово виростала з власників промислових підприємств, купців, скупників, заможних селян, міських і сільських ремісників, частини поміщиків, які перетворювалися на буржуазію.

Характеризуючи верству фабрикантів, потрібно підкреслити, що в Україні українські капіталісти перебували в меншості. Водночас активно займалися підприємництвом російські, єврейські, західноєвропейські купці й промисловці. У їхньому середовищі українські підприємці швидко втрачали свої національні риси й зросійщувалися.

Працюємо з джерелами

Прочитайте уривок з листа П. Смиренка до Т. Шевченка. Які риси фабриканта XIX ст. залишаються суспільно значущими для нашого часу?

«Ми всі часто згадуємо про Ваше перебування в нас і душевно бажали б ще скористуватися Вашим товариством... Ви своїми поетичними розповідями так захоплювали мене, що, бувало, про все забувавеш... Ваше здоров'я потрібне для всіх».

Перевірте свої знання

1. Що таке капітал? Хто такий капіталіст?
2. Визначте типові риси промислового перевороту в Україні.
3. Охарактеризуйте галузі, які визначили сутність промислового перевороту, утверджували промислове виробництво в Україні.
4. Порівняйте розвиток промисловості України в різних регіонах.
5. Охарактеризуйте стан транспорту в Україні протягом першої половини XIX ст.
6. Чому дослідники економічної історії називають кріпосні мануфактури справжніми «монстрами»?
7. Чому мануфактури виявилися безсилими порівняно із заводами і фабриками?
8. Чому проникнення купецького капіталу в промисловість було явищем набагато прогресивнішим порівняно з поміщицьким промисловим виробництвом?
9. Які галузі українського виробництва промисловий переворот охопив першими?
10. Як промислова революція вплинула на соціальну структуру українського суспільства?
11. Чому українські підприємці в Україні поступово зросійщувалися?
12. Подумайте, чому на Дніпрі утворилися дві пароплавні компанії.

§ 11. УКРАЇНСЬКІ МІСТА І ТОРГІВЛЯ в першій половині XIX ст.

1. Пригадайте, на виробництві якої продукції спеціалізувалися ті чи інші регіони України.
2. Як спеціалізація регіонів може сприяти розвитку торгівлі?

1. Міста в українській економіці

Розвиток промислів і сільського господарства, розширення торгівлі позначилися на становищі міст. До середини 40-х років XIX ст. майже 3/4 підприємств належали поміщикам і споруджувалися в селах і містечках, ближче до джерел сировини та підневільної робочої сили. Із початком і розгортанням промислової революції розпочався промисловий розвиток міст. Нові підприємці (купці, багаті міщани й селяни) прагнули розміщувати свої підприємства безпосередньо в містах, які були ринками збуту їхньої продукції і одночасно місцями зосередження найманої робочої сили.

Залишаючись осередками адміністративного управління, губернські й повітові міста поступово перетворювалися на центри промисловості й торгівлі. Насамперед таких перетворень зазнали Київ, Харків, Катеринослав, Полтава, Житомир, Чернігів, Єлизаветград, Миколаїв, Одеса, Луцьк, Рівне. Історики

*Катерининський проспект
у Катеринославі.
XIX ст. З гравюри*

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Загалом, перетворення в цих містах відбувалися повільно. І тому спостерігач лише протягом тривалого часу міг помітити деякі зміни. Так, побувавши в Катеринославі в 1861 р. О. Афанасьєв-Чужбинський писав: «Я пам'ятаю Катеринослав років дванадцять тому, коли його ще можна було назвати містечком і досить непривабливим як за його будівлями, так і через страшну непролазну грязюку, що наливалася навіть у дροжки. За три роки Катеринослав змінився, але, стоячи над Дніпром, майже біля порогів, не мав найменших ознак великої торгівлі... Я зустрів бруд, ту ж мертву тишу на вулицях і ту ж пилку, що піднімається навіть від єврейської одноколки та виїдає очі.

Тепер... я знайшов у ньому невеличку зміну: побудовано кілька будинків на головній (Олександрівській) вулиці й уздовж цієї широкої, майже як Невський проспект вулиці, зверху протягнуто шосе до казенного саду. Шосе це обведено з двох сторін тротуарами, осадженими акаціями, бузком і деякими іншими деревами. Більше змін непомітно. На пристані така ж сонливість: життя ніякого, а тільки млява робота».

вважають, що в 1825 р. у містах України налічувалося 528 промислових підприємств, а в 1861 р. їх було вже 1474 (майже втричі більше).

Ріст економічної потужності міст відобразився на збільшенні числа мешканців. Протягом 1811–1858 рр. населення міст України зросло майже втричі — від 512,9 до 1456,8 тис. Це становило 11 % від загальної чисельності всього населення 9 українських губерній. Зазначимо також, що зростання відбувалося не за рахунок зайнятих працівників у сільському господарстві. Число міщан примножували ремісники, купці, промисловці, дрібні торговці та ін.

2. Повсякденне життя в місті

У містах проживали люди різного походження, достатку та суспільного стану. Проте можна з певністю сказати, що життя абсолютної більшості їх було сповнене щоденною працею та клопотами.

Жителів міста об'єднували насамперед питання благоустрою. На відміну від минулих часів у XIX ст. на нього розпочали звертати цілеспрямовану увагу. Перш за все почали турбуватися озелененням міст. Нові забудови оточували бульварами, уздовж магістралей та проспектів, навколо торговельних та ярмаркових майданів насаджували алеї, сквери, виділяли зони зелених масивів, парків, засновували ботанічні сади.

У містах приділяли увагу покриттю вулиць. У Києві з 1824 р. почали замінювати бруківкою дерев'яне покриття вулиць. У 1830-і роки вже вимощували вулиці каменем і в інших містах. Тоді ж запровадили освітлення вулиць і майданів ліхтарями, у яких горіло сало, конопляна олія або спирт. Для зв'язку між вулицями та районами міст зводили мости — спочатку дерев'яні, а потім муровані.

У південних містах уживали особливих заходів щодо поліпшення водопостачання. Тут копали колодязі, мурували підземні цистерни, до яких збиралися дощові й весняні води, споруджували водогони. У Києві, Сімферополі й Феодосії спорудили кілька фонтанів. Майдани почали прикрашати пам'ятниками.

У містах першої половини XIX ст. почав розвиватися театр. Вистави «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка та інші стали надзвичайною культурною подією в повсякденному житті міщан, поштовхом до їхнього національного самоусвідомлення.

Зростання морських портів. Особливо швидко зростали портові міста: Херсон — порти в нижній течії Дніпра, Миколаїв — біля гирла Південного Бугу. Головним містом морської торгівлі стала Одеса. Чисельність міщан у них протягом першої половини XIX ст. зросла в 4,5 раза. Кількість міського населення в південних губерніях стала найвищою, а в Херсонській губернії досягла аж 27 %. Своїм прискореним ростом ці міста завдячували освоєнню українських степів, переважно на основі вільного господарювання і вільного найму на роботу. Це давало можливість людям обирати для себе місце проживання.

Вагому роль відіграло будівництво морських портів, які мали загальноімперське значення в Одесі, Миколаєві, Херсоні та інших містах. Прагнучи якнайшвидше зміцнитися на південно-західному напрямі, російський уряд створював найсприятливіші умови для розвитку економіки в цьому регіоні.

У 1817 р. Одеса була проголошена на 30 років відкритим, вільним портом. Це означало, що до міста дозволялося безмитне ввезення іноземних товарів

Одеський порт. XIX ст.
Літографія Ф. Гросса

і безмитний їх продаж. Унаслідок цього в 1840-х роках за чисельністю населення Одеса перевершила Київ, а із середини XIX ст. стала третім містом Російської імперії за кількістю мешканців.

Південні міста ставали також центрами військової промисловості. Так, у Херсоні з кінця XVIII ст. діяв ливарний завод, де відливалися гармати та ядра для морського флоту. У Миколаєві та Херсоні були споруджені суднобудівні заводи, на яких будували військові й торговельні кораблі.

Імперська політика російської монархії щодо України призвела до заселення міст переважно неукраїнцями: російськими чиновниками, купцями, робітниками, єврейськими ремісниками й торговцями, представниками багатьох інших національностей. На Правобережжі ще від часів Речі Посполитої в містах проживало багато поляків. Через це частка українців у міському населенні поступово зменшувалася. Отже, у містах України українці були перетворені на національну меншину, ущемлену і соціально, і культурно.

3. Розвиток внутрішньої торгівлі

Однією з яскравих ознак того часу став розвиток внутрішньої торгівлі. Це було пов'язано з відходом української економіки від натурального господарства, усе більшим розгортанням товарно-грошових відносин, посиленням спеціалізації окремих територій, розвитком промисловості й ростом міст.

Жваво розвивалася щоденна торгівля в численних постійних міських крамницях. Протягом 1825–1861 рр. їхня кількість зросла з 3,6 до 15 тис. (тобто в 4 рази). Потреби невеликих місцевих ринків задовольняли щонедільні торги та базари, на яких велася роздрібна торгівля один-два рази на тиждень. Наприкінці 50-х років XIX ст. їх було понад 10 тис.

Проте найістотніший вплив на економіку справляли ярмарки, на яких відбувалася оптова (гуртова) торгівля. Лише в 1858 р. на території України відбулися 1953 ярмарки, що становило 40 % від їхньої загальної кількості в Російській імперії. Протягом першої половини XIX ст. Україна перетворилася на один із найбільших центрів ярмаркової торгівлі Східної Європи. Це було

90 зумовлено розвитком української промисловості, сільського господарства,

Контрактовий ярмарок у Києві

В. Штериберг. Малоросійський ярмарок

а також зручним географічним становищем. Україна знаходилася на перехресті торговельних шляхів Східної Європи.

Особливою популярністю серед купців і промисловців користувалися Контрактовий ярмарок у Києві, Троїцький та Успенський у Харкові, Введенський у Сумах, Іллінський у Ромнах, Онуфріївський у Бердичеві та десятки інших. Ярмарки зазвичай розпочинали свою роботу на великі релігійні свята й тривали по декілька тижнів. Головним їхнім призначенням була не стільки святкова роздрібна торгівля, скільки укладання домовленостей, **контрактів** між купцями і промисловцями про постачання великих партій товарів на підприємства, у міста й регіони. Звідси й назва найбільшого українського ярмарку — «Київський контрактовий». Потреба в ярмарках виникала насамперед через спеціалізацію окремих регіонів України у виробництві чи вирощуванні певного виду продукції.

КОНТРАКТ

(від латин. *contractus* — угода) — договір, письмова угода сторін.

Ярмарки об'єднували українську економіку в єдиний український національний ринок. Торгівля та обмін між різними населеними пунктами й регіонами сприяла зближенню мешканців територій, незважаючи на їхні особливості в побуті, матеріальній і духовній культурі та мові. Торгівля допомагала людям усвідомити, що в них більше спільного, аніж відмінного, й одночасно сприяла формуванню рис, властивих для більшості українського народу.

Історичний факт.

Важко назвати ярмарки лише проявом торгівлі.

Вони вносили велике пожвавлення, ставали надзвичайною подією для мешканців міст і їхніх околиць. Український етнограф О. Афанасьєв-Чужбинський яскраво описав такі ярмарки у своїй праці «Подорож у Південну Росію». Так, наприклад, у Катеринославі щороку відбувався вовняний Петропавлівський ярмарок, де торгували не лише вовною.

Користуючись нагодою, сюди привозили товари купці з великих міст і влаштовували «панський ряд». Тут міг «відшукати все навіть найвибагливіший покупець, який ходив у вишуканому пальті і, дивлячись крізь скельце, голосно говорив: «У нас, у Петербурзі». Тут же «з ранку до вечора можна було зустріти всю вищу публіку, середню і нижчу, окрім простонароддя». Поміщики приїздили на ярмарки зі своїми сімействами: «Нехай повеселяться». Серед покупців особливо виділялися поміщиці зі своїми дочками. Вони «вдягалися нібито

С. Світославський. Заготівля льоду на Дніпрі

І. Айвазовський. Чумацька валка

на бал, щодня показуючи нові костюми», і перетворювали «панський ряд» на «виставку наречених».

У декілька ліній ставилися намети з дешевим крамом для «просто-народдя».

На ярмарок обов'язково приїздила театральна трупа і влаштовувала вистави. Місцеві та приїжджі музиканти організовували музичні концерти. За містом відбувалися кінні перегони: «Іподром постійно був укритий хмарами пилюки».

«У двох місцях на ярмарку стояли майданні балагани — лялькова комедія. Паяц закликав народ, і треба сказати правду, що тут ніколи не було нестачі в глядачах».

Чумацький промисел в українській торгівлі. Важливу роль у формуванні національного ринку відігравали й чумаки. Чумацтво із селянського промислу виросло до водночас вагомої торгової та транспортної складової українського національного ринку. Особливо сприятливі умови для свого розвитку отримало воно у зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин, приєднанням Правобережжя та ліквідацією загрози турецько-татарських набігів.

Чумаки купували випарену й кам'яну сіль у Криму, Бессарабії, Бахмацькому і Слов'яносербському повітах, сушену, в'ялену й солону рибу на Дону, Волзі, Азовському й Чорноморському узбережжях, а звідти розвозили й продавали все це в Україні та в багатьох місцевостях Росії. Вони почали торгувати також різними сільськогосподарськими продуктами, промисловими виробами й будівельними матеріалами: хлібом, медом, воском, цукром, дьогтем, смолою, прядивом, горілкою, кам'яним вугіллям, крейдою, алебастром тощо. Торгуючи, чумаки перевозили величезну кількість товарів на далекі відстані.

Історичний факт. На одну чумацьку мажу (віз, який тягнула пара волів) можна було навантажити 60 пудів хліба, майже 100 пудів солі або 70 відер спирту. Протягом 40–50-х років XIX ст. чумацькі валки щорічно перевозили 60–80 млн пудів вантажів, використовуючи для цього 600–800 тис. маж або возів.

Чумаки охоплювали торгівлею й перевезеннями величезну територію від азовських і чорноморських портів до кордонів Польщі на Заході, Москви,

Нижнього Новгорода, Уралу та Середньої Азії на Сході. Чумацький промисел давав можливість накопичувати капітали й ставати власниками чумацьких ва-лок — власне кажучи, транспортних підприємств, у яких працювали за наймом власники однієї-двох пар волів.

Колоніальне підпорядкування української торгівлі. Зміст контрактів, укладених на ярмарках, яскраво засвідчував, що російський уряд перетворив Україну на сировинний додаток імперії.

До Росії вивозилася сільськогосподарська продукція: пшениця, жито, ячмінь, овес та інші зернові культури, насіння льону, мед, тютюн, продукти харчування, а також сировина для російської промисловості — тонкорунна і проста вовна, пряжа, сирі шкіри, коні, вівці, свині та велика рогата худоба, птиця, дерев'яні ви-роби, посуд, смола, дьоготь, свіжа, сушена й солена риба. Вивозилася також і промислова продукція, виготовлена із сільськогосподарської сировини: полот-но, горілка, цукор, поташ тощо.

До України ввозилися російський текстиль, готовий одяг, взуття, тобто продукція з її ж сировини, яка могла б успішно перероблятися й на місцях. Майже не відчувачи конкуренції, продавалися російський метал, чавун та ви-роби з них. І це при тому, що Україна мала базу для розвитку власної металургії.

Колоніальний характер української торгівлі за-свідчував і склад купецтва, яке торгувало в Україні. 52,6 % його становили російські купці (переважно найпривілейованіші — першої та другої гільдій). Українське купецтво становило лише 22,2 % (здебіль-шого третьої гільдії). На всіх одинадцяти великих ярмарках України домінували товари з російських губерній.

ГІЛЬДІЯ

(від. нім. *gilde* — об'єд-нання, корпорація) — у Російській імперії об'єднання купців за певним рівнем багатства.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Іван Аксаков — дослідник торгівлі на українських ярмарках писав: «Не кажемо про Суми й Харків, міста створені російськими торговцями, але і в Полтаві, Лохвиці та Лубнах скрізь заправляють „фундаментальною“, за купецьким висловом, торгівлею росіяни...»

4. Місце України в зовнішній торгівлі Російської імперії

Протягом першої половини XIX ст. Україна посідала чільне місце в загально-російській зовнішній торгівлі. Якщо протягом XVIII ст. українські купці муси-ли вивозити свої товари за кордон через Петербург, Ригу, Гданськ, то тепер, опа-нувавши Чорноморське узбережжя й колонізувавши південні степи, це можна було робити через азовсько-чорноморські порти.

На початку XIX ст. через Одеський порт вивозилися товари переважно з Поділля, Київщини, Волині й Херсонщини, через Таганрозький — із Катери-нославщини, через Бердянський та Маріупольський порти — із Таврії та південно-східної Катеринославщини.

Головною статтею експортування з України були зернові культури, особливо пшениця. Вона становила 90 % від зернового експорту імперії. Український хліб

Павло-Роберт Магочій звернув увагу дослідників на те, що виробництво і продаж збіжжя зі Східної України працювали здебільшого на експорт. Це допомагало Росії сплачувати міжнародні позики. Отже, експорт зерна став основним джерелом валюти, якої гостро потребувала Російська імперія, щоб купувати за кордоном технічне обладнання та накопичувати капітали для подальшої розбудови своєї промисловості.

продавався в Туреччину, Грецію, Італію, Францію, Англію. Разом із ним з України експортували насіння льону, конопляне прядиво, тютюн, вовну, шкіру, смушки, олію, смалець, щетину, худобу, птицю, мед, віск, рибу та іншу сільськогосподарську продукцію. Крім того, в Австрію, Пруссію, Царство Польське, Молдову успішно продавали худобу.

Обсяг імпорту (ввезення) товарів через чорноморсько-азовські порти був набагато меншим за експорт (вивезення). Із-за кордону в українські порти ввозили переважно речі та продукти: вишукані меблі, дорогий одяг, взуття, вина, какао, каву, тютюн, чай, прянощі, тропічні фрукти й овочі. Із початком промислової революції через чорноморські порти надходила техніка: парові двигуни, машини, фабрично-заводське устаткування.

Українські губернії посідали дуже важливе місце в загальноімперському імпорті. Наприклад, через Одеський порт щорічно завозилося товарів на суму 8–10 млн рублів. Із них в Україні їх продавалося на 5–6,5 млн. У регіони Російської імперії збували товарів на 3–3,5 млн рублів.

Перевірте свої знання

1. Охарактеризуйте етнічний склад українських міст. Чим він зумовлювався?
2. Назвіть причини розвитку внутрішньої торгівлі.
3. Назвіть і охарактеризуйте різні форми тогочасної української торгівлі.

4. Якими історичними обставинами пояснювався швидкий розвиток українських портових міст?

5. Визначте місце України в зовнішній торгівлі Російської імперії, окремо розглянувши імпорт і експорт.
6. Чим був зумовлений промисловий розвиток міст у першій половині XIX ст.?
7. Які нові риси повсякденного життя спостерігалися в містах у першій половині XIX ст.?
8. Яке місце в українському національному ринку посідало чумацтво?
9. Проаналізувавши особливості української торгівлі, доведіть, що Україна знаходилася в колоніальній залежності від Росії.
10. Які вигоди мала Російська імперія від розвитку експорту з України?

§ 12. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНЦІВ у першій половині XIX ст. під владою РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРИЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

1. З якими суспільними верствами, відомими вам зі світової історії, можна порівняти становище кріпака?
2. Чим пояснити, що кріпацтво в Російській імперії та підкореній нею Україні зберігалось найдовше?

1. Повсякденне життя українців у селі

Весняні роботи для українського селянина розпочиналися в середині березня. Швидко танув сніг, земля прогрівалася й розпочиналася оранка. У важкий плуг потрібно було впрягати 3–4 пари волів. Так робили заможні господарі. Бідніші мусили спрягатися — об'єднували в одну упряж своїх волів і спільно орали, боронували й засівали свої поля. Нерідко вони встигали це зробити до свята Благовіщення.

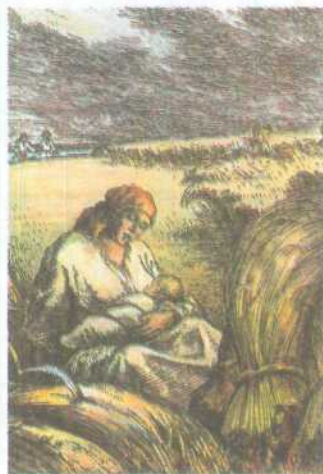
У середині червня розпочиналися турботи про заготівлю сіна для худоби на зиму — косовиця. Це була чи не найважча робота. Косарями брали лише фізично міцних чоловіків. Кожний, хто мав у власності степ чи луки, наймав їх заздалегідь і утримував на поліпшеному харчуванні. Незважаючи на важку працю, косовиця була найвеселішою з усіх польових робіт. Косарі будували курінь і піч для приготування їжі. Вони там жили, косили сіно, а в короткі проміжки відпочинку веселилися, співаючи пісень, які отримали назву «косарські».

Через день-два табір поповнювався «веслярами» — дівчатами і хлопцями, які сушили сіно, в'язали перевеслами його у в'язки, складали в копиці. Степ лунав піснями, а ввечері молодь танцювала під мелодії сопілок і скрипок.

Не встигала закінчитися заготівля сіна, як уже розпочиналися жнива. Усі дорослі йшли до праці, у селах залишалися лише старі та діти. Немовлят матері брали із собою, улаштовуючи їм затінок зі снопів.

В. Орловський. Жнива

В. Касіян. «На панцині пшеницю жала...»

В. Штернберг. Пастушок

Т. Шевченко. Селянська родина

Жнива потребували надзвичайної поспішності та вправності. Адже хліб швидко перестигав і зерно висипалося з колосків. А найстаранніший жнець, працюючи від зорі до зорі, міг зжати щонайбільше 3 копи (копа — 60 снопів).

Після жнив наставав час возовиці: хліб звозили на тік для обмолочування. Для зберігання необмолочених снопів біля нього зводили клуні. Молотьба тривала всю осінь, а іноді затягувалася і на зиму.

Історичний факт. У повсякденному житті вистачало роботи й для дітей. Як писав О. Афанасьєв-Чужбинський, «з восьми років селянський хлопчик іде вже на роботу — пасти худобу або поганяти волів при ріллі і, переходячи поступово до важчих робіт, досягає повноліття, одружується і стає хазяїном. Дівчинка теж із 7–8 років учиться прости, виганяє худобу в поле, няньчить менших дітей, поле город і в такий спосіб допомагає батькам».

Дорослим вистачало повсякденних господарських турбот і в періоди між обов'язковими сезонними роботами. Жінки двічі на день готували їжу, доглядали за дітьми, пряли, ткали, шили і вишивали, прали одяг і білизну, тримали в чистоті й прикрашали житло, працювали в городі.

Чоловіки мали безліч справ у господарстві. Вони доглядали за худобою, лагодили реманент, ремонтували дім і господарські будівлі. Це були хлів для великої рогатої худоби, стайня для коней, саж для свиней, курник, шопа (цовітка чи сарай) для реманенту, клуня (стодола) для збереження необмолочених снопів і зерна. Господарство обов'язково обгороджувалося плетеним тином чи дерев'яним парканом. Біля хати насаджувався сад, який теж потребував догляду.

2. Соціально-економічне становище українських селян під владою Російської імперії

96 Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст., унаслідок перемоги буржуазних революцій, у більшості країн Західної та Центральної Європи на зміну фео-

далізму прийшов капіталізм. У Російській імперії панівною залишалася феодально-кріпосницька система, яка перебувала в глибокій кризі. Шукаючи шляхів виходу з неї, царський уряд насамперед захищав інтереси дворянства, зміцнював самодержавство, а всі труднощі намагався перекласти на плечі селян. Саме ці обставини й визначали соціально-економічну політику царизму щодо українського населення.

Соціально-економічне становище різних суспільних станів було неоднаковим. Становище українського поміщицтва визначалося його здатністю хазяйнувати в умовах кризи феодально-кріпосницької системи та проникнення в господарське життя нових капіталістичних відносин. Приблизно трьома чвертями поміщиків це вдавалося більш-менш успішно. Решта, як відомо, змушені були заставити свої господарства під позику, що загрожувало їх втратою, або й розорилися.

Історичний факт. Кріпосницькі відносини надавали поміщикам можливість заставляти й селян. Напередодні реформи 1861 р. 57 % кріпаків були заставлені під 88 млн рублів поміщицьких боргів.

Проте переважна більшість і порівняно успішних поміщицьких маєтків, а тим більше тих, які потрапили в скрутне становище, трималися на плаву чи намагалися вирватися з боргової ями за рахунок закріпаченого селянства. Через це протягом першої половини XIX ст. поміщики збільшували розміри панщини.

Хоча законом 1797 р. панщина обмежувалася 3 днями на тиждень від одного селянського господарства, поміщики легко обходили цю норму. Вони вдавалися до так званих «уроків» — установаження обсягу робіт на день панщини, які були такими, що за один день їх виконати було фізично неможливо. Для того щоб відробити три «уроки», селяни змушені були працювати на пана по 4–6 днів, а то й у неділю.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У народній пісні про «уроки» селяни співали так:

Молотив я в понеділок,
Молотив я і в вівторок,
Обмолотив у вівторок,

Лишилося снопів сорок,
А в середу докінчив —
День панщини одробив.

Свої ж власні ділянки селянам часто доводилося обробляти вночі. Іншим способом примушування до роботи на панщині була вимога відробляти її кожному членові родини кріпака. У 40-х роках дві третини поміщиків Правобережжя вже примушували селян працювати по 3–4 дні панщини не від господарства, а від дорослої особи. Окрім панщини, селян примушували до інших форм відробіткової ренти. Кріпаки ходили працювати на «згони, гвалти, шарварки, толоки, ласки, даремщини, повозовщини». Виконуючи їх, вони обробляли сади й городи поміщиків, копали ставки, ремонтували дороги, насипали греблі, будували господарські й житлові приміщення, вимочували й тіпали льон, коноплі, пряли нитки, ткали й вибілювали полотно, заготовляли та возили своїми кіньми й волами дрова, поміщицькі товари на базари і ярмарки та багато чого іншого.

І. Іжакевич. Кріпаків міняють на собак

К. Трутовський. Рекрутський набір

Не скасували поміщики й найдавнішу форму ренти — натуральну. Із селян брали побори медом, курми, качками, яйцями, горіхами і т. ін.

За умов посиленого розвитку товарно-грошових відносин поміщики вимагали від кріпаків дедалі частіше і щоразу більших сум грошової ренти — оброку, чиншу, подушного. Вимагаючи грошей, вони водночас не хотіли переводити селян лише на оброк. Оброчні селяни становили в Україні лише 1 % від їхнього загального числа.

Українське селянство все більше страждало й від мало- та безземелля. Щоб отримати якнайбільше сільськогосподарської продукції та якнайшвидше розбагатіти, поміщики насамперед розширювали площі власних орних земель і пасовищ. Заради цього вони зменшували або й зовсім відбирали в селян кращі земельні наділи, переводили їх на віддалені від сіл та неродючі землі.

Історичний факт. Якщо в другій половині XVIII ст. на Лівобережжі в користуванні селян було 75 % усієї поміщицької землі (не враховуючи ліси), то наприкінці XIX ст. їхня частка зменшилася до 39 %. На Правобережжі селяни мали в користуванні лише 37 %, а на Півдні 14,3 % поміщицьких земель. Напередодні реформи 1861 р. земельні наділи кріпаків уже не могли задовольнити навіть їхні мінімальні життєві потреби. Замість необхідних для прожиття 5 десятин, селяни Подільської губернії мали в середньому 1,2 десятини, а в Чернігівській — до 3,6 десятин землі на ревівку душу.

МІСЯЧІНА — форма експлуатації кріпаків, позбавлених поміщиками земельних наділів і примушених щоденно відпрацьовувати панщину за місячну норму харчів.

В Україні поширювалася така форма експлуатації селян, як **місячина**. Поміщик відбирав у кріпака весь земельний наділ і примушував його сім'ю працювати на панщині щоденно. За це видавалася місячна норма харчів.

Наслідком такого поміщицького свавілля стало швидке зростання кількості безземельних селян. «Городники» користувалися лише присадибною ділянкою, а «халупники» були зовсім позбавлені наділів. Напередодні реформи 1861 р. на Київщині й Полтавщині вони становили три чверті, а на Чернігівщині

О. Афанасьєв-Чужбинський підкреслював, що дворове кріпацтво було найпотворнішим і вело до морального розкладу селянства: «Здебільшого в подібних двірнях виникають мізми розпусти і розносяться повільною отрутою по селу». Насамперед тому, що «двірня ніколи не бачить справедливості». «Ремісник, який засуджується на життя двірського, змушений сидіти де-небудь у барлозі, він працює день у день на пана без усякої винагороди. Відщепенець від свого сімейства топить своє горе в чарці». «У дурного поміщика, — продовжував етнограф, — двірня — вертеп розпусти, багатий розсадник аморальності для всього сільського населення, тому що в селі мимоволі прищеплюються пияцтво, злочинство, картярська гра. А дівоча гідність? Але чи розповідати мені про всі ті обурливі сцени, що, дасть Бог, пройдуть зі знищенням цього богопротивного кріпацтва».

й Харківщині — третину всіх поміщицьких селян. Через зубожіння вони вже не мали ні робочої худоби, ні реманенту для виконання польових робіт. Такі селяни потрапляли до розряду «піших».

Поміщики переводили значну частину безземельних селян на становище дворових людей, які втрачали навіть свою «халупу». Вони мусили постійно жити й працювати в панському маєтку. За 10 років, які передували реформі, кількість дворових людей зросла більше ніж удвічі.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Обізнаний і спостережливий державний чиновник з Рівного Автоном Солтановський у 40-х роках XIX ст. писав: «Кріпак був особою, яка стояла поза законом. Сікти його можна було скільки завгодно (можна було і до смерті засікти, якщо польський поміщик жив у злагоді з властями). Дружини і доньки кріпаків служили хтивості панів і паничів. Жінок сікли нарівні з чоловіками. Сікли кріпаків пани і пані, сікли їх управителі, сікли економи, поліцейські та всілякі інші власті... за судом і без усякого суду, сікли навіть через тваринну пристрась бачити тремтіння стражденного людського тіла, бризки і потоки крові».

Перебуваючи в такому нужденному становищі, селянин-кріпак був беззахисним перед свавіллям поміщика. Той повністю розпоряджався його особою: міг продати кріпака, подарувати його, програти в карти, віддати в рекрути, жорстоко катувати, усіяко знущатися.

Будь-яка спроба кріпаків захистити свою людську гідність закінчувалася засланням у Сибір чи відданням у солдати. Підневільна солдатська служба тривала 25 років у тяжкій муштрі, знущаннях, побоях офіцерів-дворян і загибеллю чи каліцтвом у нескінченних війнах і конфліктах, які вела Російська імперія.

Історичний факт. Протягом XIX ст. Російська імперія воювала загалом 70 років. Нерідко війни велися одночасно з кількома країнами.

3. Соціально-економічне становище державних селян

Напередодні реформи державні селяни становили 50,1 %. В Україні до них належали колишні козаки, вільні хлібороби, іноземні колоністи, кіннозаводські, відписні, нижчі військові чини, їхні нащадки та багато інших. Усього було 17 так званих розрядів державних селян. Вони вважалися власністю держави.

І. Соколов.
Проводи рекрутів

Невідомий художник.
Муштра у військових поселеннях

Державні селяни Лівобережжя та Південної України перебували на оброчному становищі. На державні податки вони сплачували 40 % свого річного доходу. На них поширювалися й різні земські та мирські збори, рекрутська, гузова, шляхова, будівельна та інші повинності.

Розміри податків були надто великими, тому не всі державні селяни вчасно їх сплачували. На 1853 р. борги вже становили величезну на той час суму: 68 млн рублів. Щоб стягнути борги, збирачі податків конфісковували хліб, худобу, нерухоме майно і все це продавали. Якщо отриманих коштів не вистачало для виплати боргу, боржників віддавали «на роботу» місцевим поміщикам або в рекрути.

Історичний факт. Неспроможність сплачувати оброк була пов'язана з малоземеллям державних селян. При мінімальних 5 десятинах на Лівобережжі та Правобережжі розміри земельних наділів становили 3–4,6 десятин і лише на Півдні — 6,7–9,6 десятин.

Оброчне становище все ж давало можливість державним селянам займатися різноманітними промислами, а окремим переходити в стан купців і промисловців.

Державні селяни Правобережжя. Окрему групу державних селян становили жителі Правобережжя, які перебували на «особливому господарському становищі». У більшості випадків це були селяни колишніх королівських маєтностей, конфіскованих володінь у польських поміщиків і католицької церкви. Після приєднання Правобережжя до складу Російської імперії ці землі й селяни стали державними. Держава віддавала їх в оренду, надаючи орендарям право примушувати селян до панщини.

Узявши в тимчасову оренду казенний маєток, орендар намагався отримати від селян якомога більше зиску. Тому становище державних селян Правобережжя нічим не відрізнялося від кріпацького.

Військові поселенці. Через те, що Російська імперія постійно вела війни, їй не вистачало коштів не лише на мирні потреби, а й на власну армію. Тому за рахунок державних селян і козацтва, відродженого в 1812 р., імперія намагалася вирішити й фінансові проблеми утримання армії. З цією метою за ініціативою організатора деспотичного поліцейського режиму О. Аракчеєва, керівника військових відомств і довіреної особи Олександра І, розпочалася масова організація військових поселень. У 1817 р. в Слобідсько-Українській, Херсонській і Катеринославській

губерніях було створено 16 кавалерійських і 3 піхотні полки. Військові поселення — поєднання кріпацтва та солдатчини — проіснували до 1857 р. Військовими поселенцями — солдатами-землеробами — стали сотні тисяч державних селян і козаків. Перед скасуванням кріпацтва їх було 674 тис. осіб.

Військові поселенці ставали довічними солдатами. Їхнє життя було переведене на казармений режим і повністю контролювалося військовими командирами. За їхньою командою вони вставали, працювали в полі, займалися муштрою, харчувалися, лягали спати. За найменше порушення приписів поселенців нещадно карали різками чи шпідрутенами. Із семи років їхніх дітей зараховували в кантоністи й муштрували у військових школах, із 12 років їх зачисляли в резервні, а з 18 років — у військові частини.

Олексій Аракчеєв

4. Соціально-економічне становище українського населення під владою Австрійської імперії

Покращення соціального становища селян, яке намітилося внаслідок реформ Марії-Терезії та Йосифа II, було зведене нанівець наступниками імператорського трону. Після смерті Йосифа II дія його декретів була призупинена і відновлена лише в 1836 р. Отже, перша третина XIX ст. минула під знаком відновлення феодального гноблення селян.

Насамперед це пов'язано з економічною відсталістю сільського господарства Австрійської імперії, яке ґрунтувалося на прадідівській агротехніці, кріпосництві й панщині. За таких умов селяни Східної Галичини виробляли лише третину того, що продукували селяни Чехії та Австрії. Не маючи змоги на рівних конкурувати з розвинутими господарствами західних країн, поміщики Західної України шукали виходу лише в екстенсивному розширенні господарства. На теренах Західної України це теж призвело до «урізання» селянських наділів і посилення експлуатації селянства.

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. поміщики відібрали в селян понад 1 млн моргів землі (1 морг — 0,56 га), через що сільські жителі Західної України страждали від мало- та безземелля. 61 % селян Східної Галичини мали наділи менше 10 моргів землі (5,6 га). Це означало, що їхній рівень життя був нижчим за прожитковий мінімум, який тоді могла забезпечити ця площа. Ще важчим було становище селян Закарпаття. Там наприкінці XVIII ст. на один селянський двір припадало лише 2 га орної землі, а на середину XIX ст. в окремих місцевостях 45–50 % селянських сімей повністю втратили землю. Через злиденне, переважно картопляно-капустяне харчування, їхній раціон ледве сягав половини споживання продуктів західноєвропейськими селянами. Неврожай перетворювалися на голодні роки, яких виснажені селяни пережити не могли. Тому протягом 30–50-х років XIX ст. смертність часто перевищувала народжуваність. Середня тривалість життя західноукраїнського селянина тоді становила 30–40 років.

Історичний факт. Як писав І. Франко, у неврожайні роки в краї лютував голод. Люди животіли кропивою, гірчицею та корою. Вони цілими громадами втікали на Поділля, у Бессарабію і Бог знає куди, а траплялося, що навіть їли трупи померлих людей.

Надзвичайно високим був рівень визиску селянства. За підрахунками вчених, через панщину, побори, повинності й державні податки поміщики й держава привласнювали 84,7 % результатів селянської праці. На плечі рекрутів — вихідців із селян — лягала й тяжка 14-річна військова служба. Експлуатація поєднувалася з нелюдськими насильствами і сваволею поміщиків. Одним із проявів цього стало примушування селян до обов'язкової купівлі встановлених поміщиком обсягів алкоголю, що виготовлявся на панських гуральнях.

Працюємо з джерелами

Прочитайте уривок, поясніть, проявом яких процесів у економіці Російської імперії стало примушування селян до роботи в релігійні свята. «Мировий посередник із Полтавської губернії Г. Ге підкреслював, що до реформи «селянин був позбавлений можливості розпоряджатися з упевненістю одним днем на тиждень. Навіть у неділю він повинен був іти на панщину, якщо цього вимагав поміщик, з тією, проте, різницею проти інших днів, що в цей день можна було робити «готову» роботу, наприклад, згрібати і складати сіно, віяти, але не орати, косити, жати і молотити».

Перевірте свої знання

1. Якими сезонними й постійними турботами було сповнене повсякденне життя українських селян?
2. Яку роботу виконували діти в селянських господарствах?
3. Якими головними обставинами визначалося становище українських селян під владою Російської імперії?
4. Якими способами поміщики посилювали експлуатацію селян?
5. На які групи поділялося кріпацтво? Порівняйте їхнє становище.
6. Яким було становище військових поселенців? Чому імперський уряд сформував таку соціальну верству?
7. Чим пояснити, що в Україні 99 % селян-кріпаків відробляли панщину і лише 1 % їх перебував на оброці?
8. Назвіть найхарактерніші ознаки соціально-економічного становища західноукраїнського селянства.
9. Як позначилося кріпацтво на моралі й гідності кріпаків?
10. Яким було становище державних селян?
11. Чим було зумовлене погіршення становища селян Західної України після правління Йосифа II?

§ 13. СОЦІАЛЬНІ РУХИ та ВИСТУПИ СЕЛЯНСТВА в першій половині XIX ст.

1. Чому давні грецьке й римське суспільства ми називаємо цивілізованими, незважаючи на властиве їм рабство?
2. Чому українське суспільство першої половини XIX ст. не можна назвати цивілізованим?

1. Причини наростання селянського руху

Головною причиною посилення селянських протестів, які перетворилися на широкий селянський рух, стало посилення феодального визиску селянства. Він прирікав селян на тяжку підневільну працю, злидні, духовну темряву.

Посилення селянського протесту зумовлювало й жорстоке поводження поміщиків, свавілля чиновників. Активізацію селянського руху спричинила й політична нестабільність, викликана походом армії Наполеона, виступами декабристів, російсько-турецькими війнами, польським повстанням 1830–1831 рр.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Поміщик Васильківського повіту Київської губернії історик Й. Рудіковський, який був свідком повстання декабристів, згадував: «Революція в Петербурзі та повстання в Чернігівському полку хоча й були одразу вгамовані й знищені, проте вони кинули поміж людей сильне шумування та кипіння... Бажання свободи й волі все зростає й шириться серед того люду. Тож ми багато разів були свідками його спроб до бунту. А хоч вони були здушені силою, та не зменшилося поміж народом бажання волі».

Активізацію селянського руху спричиняли й нові капіталістичні відносини. Селяни, яких поміщики гнали на заробітки, потрапляли в нове, набагато вільніше середовище, а їхнє прагнення до свободи ставало ще непереморним.

Історичний факт. Ці відносини перетворювали кріпаків на людей з новою психологією і світобаченням. Імперське жандармське відомство в 1827 р. привернуло до цього увагу царя Миколи I: «Стикаючись із казенними селянами і мешкаючи за згодою своїх панів у містах, кріпаки мимоволі навчаються цінувати ті переваги, якими користуються вільні стани. Треба зазначити, що кожний кріпак, якому вдалося своєю працею заощадити кілька тисяч рублів, використовує їх передусім на те, щоб купити собі волю».

Проте заощадити «кілька тисяч рублів» могли лише одиниці. Решта ж, відчувши смак волі, усе менше терпіла поміщицьку сваволю та все частіше протестувала проти феодальних відносин.

Водночас із соціально-економічними передумовами на піднесення селянського руху впливали й релігійний та етнічний чинники. Якщо переважною частиною сільського населення були українці, то поміщиками й урядовцями були, зазвичай, росіяни, поляки, мадяри, румуни. Це призводило до значного посилення соціального протистояння.

Відіграла також свою роль історична пам'ять українського народу про козацьку звичаєву та волю, яка спонукала селян до соціального протесту.

2. Форми і характер протесту козаків, селян і військових поселенців

Подання скарг було найпоширенішою формою селянського протесту. Незважаючи на те, що царський уряд під загрозою покарання різкими заборонив кріпакам скаржитися, вони все частіше зверталися до властей і «доброго царя-батечка» з проханням захистити їх від утисків і сваволі поміщиків.

Я. Пострак. Месник.
Поштова листівка

Очікуючи на розгляд скарги та відновлення справедливості, селяни відмовлялися відробляти панщину та виконувати інші повинності, не сплачували оброк. Проте земські справники, предводителі дворянства і губернатори лише створювали видимість справедливого розслідування, зазвичай стаючи на бік поміщика, звинувачували й карали селян за непослух.

Не задовольнивши свої вимоги законним шляхом, селяни вдавалися до рішучіших дій. На панське свавілля та звірячі катування вони часто відповідали підпалами поміщицьких садиб. У деяких поміщицьких маєтках пожежі спалахували щороку, а то й по кілька разів на рік.

Історичний факт. За 1822–1833 рр. в Сибір з українських губерній за підпали було заслано 176 осіб. Протягом 1832–1860 рр. лише в одній Подільській губернії суди розглянули 53 справи про підпали.

Траплялися випадки, коли селяни-месники, за згодою громади чи керуючись непереборною жагою помсти, фізично розправлялися з найжорстокішими поміщиками. Іноді громади вдавалися до звичаєвого суду й публічно страчували своїх мучителів. Після цього селяни, як правило, утікали з насиджених місць, не сподіваючись на справедливе розслідування властей. Утікали поодинокі, сім'ями, великими групами, іноді навіть цілими селами. Хоча впійманих уряд зазвичай засилав у Сибір, їхня кількість із року в рік зростала.

Історичний факт. Лише в Київській губернії в 1816 р. перебувало в розшуку 25 тис. селян. Звідти ж протягом 1848–1850 рр. утекли від поміщиків майже 30 тис. кріпаків.

Пильно спостерігаючи за наростанням селянського руху, жандармське управління в 1839 р. в доповіді цареві дійшло висновку: «Кріпацьке становище селян — пороховий льох під державою». Найяскравіше про це свідчили виступи селян зі збройним опором військовим каральним командам.

Історичний факт. За неповними даними, протягом 1797–1825 рр. в Україні сталося понад 100 виступів кріпаків, а за 1826–1847 рр. — 250. Загальна кількість виступів протягом 1800–1860 рр. становила 2400.

Г. Гордієнко.
Бунт селян містечка
Германівка 10 липня 1825 р.

Траплялися випадки, коли селянські заворушення тривали впродовж кількох років. На Волині в маєтку поміщиці Закашевської селяни відмовлялися виконувати панщину протягом 1811–1847 рр. На Київщині селяни с. Підвисокого Уманського повіту чинили опір феодальному визиску протягом 1811–1826 рр. Лише введений у село військовий загін, провівши масові арешти, примусив селян скоритися. Звичними стали виступи державних селян Правобережжя. Вони відмовлялися відробляти панщину та виконувати інші повинності.

Державні селяни та козаки виступали проти перетворення їх на військових поселенців. Так, у 1817 р. повстали козаки Бузького козацького війська. Усі 6 тис. осіб відмовилися віддати свої козацькі прапори і взяли за зброю. Царський уряд зумів придушити виступ повстанців, кинувши проти них 10 тис. військовиків з гарматами.

Улітку 1819 р. виступили військові поселенці Чугуївського уланського полку і зажадали ліквідації військових поселень. До них приєднався Таганрозький уланський полк і селяни навколишніх сіл. Повстанці побили й вигнали військових начальників і тримали під контролем свої території понад місяць, поки на придушення прибув наглядчик військових поселень О. Аракчєєв із військом та 12 гарматами. Дві тисячі чоловік були заарештовані. Були засуджені на смертну кару 204 поселенці, яку Аракчєєв замінив побиттям шпіцрутенами. Сорок повстанців отримали по 12 тис. ударів палицями, від яких померли 20.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Доповідаючи цареві про приборкання військових поселенців, О. Аракчєєв писав: «Лють злочинців була такою, що з 40 осіб лише троє покаялися у своєму злочині й просили помилування, вони ж на місці були прощені, а 37 покарані, але це покарання не подейло на решту арештантів...»

У 1829 р. виступили з протестами поселенці слободи Шебелинки на Харківщині. Після артилерійського бомбардування та розстрілів загинули 109 її мешканців.

Протягом 1818–1820 рр. Південь України та Дон охопило масове селянське повстання. У 1820 р. до нього приєдналися 45 тис. селян Катеринославської губернії. Виникла загроза поширення повстання на Слобідсько-Українську та Воронезьку губернії. Озброєні вилами, косами і кілками, селяни виганяли поміщи-

В. Тропінін.
Портрет Устима
Кармелюка

Обкладинка слідчої справи
Устима Кармелюка

ків та управителів, засновували власне самоврядування і проголошували себе вільними. На придушення повстання цар кинув цілу армію.

З приходом до влади Миколи I селян знову охопили наївні монархічні сподівання, що, мовляв, новий добрий цар визволить їх із кріпацтва. У квітні 1826 р. в селах Уманського повіту селяни заарештовували своїх панів та економів, щоб відправити їх на суд до Петербурга. Вони захоплювали поміщицьке майно, сподіваючись на отримання волі. Чутки про звільнення настільки поширилися серед селянства, що в травні 1826 р. Микола I змушений був видати спеціальний маніфест. Він спростував чутки про звільнення, зобов'язував селян і надалі коритися поміщикам, а «ослушникам» погрожував суворими карами.

Селянські виступи під проводом Устима Кармелюка (родинне прізвище — Карманюк). Драматичною сторінкою антикріпосницької боротьби першої третини XIX ст. став рух подільських селян. Вони вдалися до партизанських методів боротьби проти поміщиків. Організатором цього руху став селянин-кріпак Устим Кармелюк. Він народився 27 лютого 1787 р. в с. Головинцях (нині с. Кармалюкове Вінницької обл.).

Жорстокі картини знущання поміщиків над селянами не зламали його характер, а перетворили на відчайдушного бунтаря. У 1812 р. пан віддав Устима в солдати. Наступного року уланський полк, у якому служив Кармелюк, розмістився в Кам'янці-Подільському. Скориставшись цим, «останній гайдамака» утік зі служби і повернувся в рідні місця. Там він приєднався до ватаги, що складалася із селян-кріпаків, військових дезертирів, містечкових торговців і дрібних шляхтичів, а незабаром став їхнім ватажком. Протягом 1813–1835 рр. загони Кармелюка здійснили

понад 1000 нападів на поміщицькі маєтки, сільські й придорожні корчми, господарства заможних селян.

Найінтенсивніше Кармелюк діяв у Літинському та Лeticівському повітах Подільської губернії. Зазнавали нападів його загонів поміщики Балтського, Вінницького, Могилівського і Проскурівського повітів Подільської губернії. Загони повстанців з'являлися і в Бессарабії. Його активно підтримували селяни, оскільки Кармелюк часто допомагав їм, ділився захопленим майном і худобою. Для забезпечення свого загону він налагодив зв'язки з містечковими євреями, через яких реалізовував відібране в поміщиків майно. Часто й переховувався в них. Царські власті неодноразово заарештовували селянського ватажка й карали. Одного разу Кармелюк витримав 1000 ударів шпідрутенами. Чотири рази його засилали на каторгу в Сибір, але щоразу Кармелюк тікав звідти, повертався на

106 Поділля й продовжував боротьбу. У жовтні 1835 р. його застрелили із засідки.

До суду в його справі притягнули 2700 учасників руху. Усього ж звинуваченими чи запідозреними у зв'язках з Кармелюком було майже 20 тис. осіб.

Народ зберіг у своїх піснях і переказах опоетизований образ народного месника. Про «славного лицаря», «українського Робіна Гуда» писали М. Старицький, Марко Вовчок, В. Кучер.

Устим Кармелюк водночас і героїчна, і трагічна історична постать. Від нападів його загонів страждали також ні в чому не винні заможні селяни. І нападники, і потерпілі були жертвами кріпосницької політики царизму щодо українського селянства.

«Київська козаччина» 1855 р. Кульмінаційним моментом боротьби селян проти кріпацтва стало повстання «Київська козаччина».

Під час Кримської війни царський уряд видав у січні 1855 р. маніфест про створення державного ополчення. Почувши його в церквах та на сільських сходах, селяни зрозуміли зміст документа так, що цар оголосив про відродження козацтва, і ті селяни, які запишуться до козацького війська, до весни будуть звільнені від кріпацтва й отримають землю.

Сільські сходи виганяли священників та урядовців, які, на переконання селян, «неправильно» пояснювали зміст маніфесту. Селяни створювали органи самоврядування, складали реєстри «вільних козаків», відмовлялися виконувати повинності та розпорядження властей, відбирали в поміщиків землю та майно.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Свої наміри селяни пояснювали священникам так: «Записати нас усіх у вільні козаки, присягнути, що ми вже не панські, що поля й луки — наші, і все, що є в панів, — наше. Воно і є так, бо ми й наші предки за все це вже відробили». Більш освічені селяни заявляли: «Ми знаємо, що немає указу про вольності, але ми хочемо, щоб такий був».

Центром масового виступу селян стала Київська губернія. Розпочавшись у Васильківському повіті в лютому, рух охопив у березні 8 із 12 повітів і поширився на сусідні губернії. У ньому взяли участь 180 тис. чоловік. На придушення повстанців уряд кинув значні сили кавалерії, піхоти і саперів. Села Березна, Бикова Гребля та містечка Корсунь і Таганча перетворилися на місця кривавих сутичок. У ході каральних дій було вбито 39 і поранено 63 повстанці. До кінця квітня повстання було придушене.

«Похід у Таврію по волю». Наступного 1856 р. у квітні розпочався новий рух непокори: «Похід у Таврію по волю». Насамперед він охопив селян Катеринославської та Херсонської губерній. Приводом масових утеч до Криму стали чутки, що цар закликав поміщицьких селян заселяти спустошені війною місцевості Криму, а прибулим дарував волю. Рух охопив майже 75 тис. кріпаків. Селяни йшли поодинокі, сім'ями, цілими селами. Щоб спинити їх, уряд виставив пости на переправах через Дніпро й на Перекопі. За свідченням очевидців, багато селян, які йшли на Перекоп, вели справжні битви з військами, отримували поранення, гинули. Лише застосування зброї, арешти, притягнення до військового суду змушувало селян повертатися назад.

Селянські виступи в Галичині, Буковині, Закарпатті. Селяни, підвладні Австрійській імперії, протягом першої половини XIX ст. перебували в таких же, а то й важчих умовах. Тому їхня соціальна боротьба характеризувалася подібними рисами. Вона так само мала стихійний, неорганізований місцевий характер, їй був

притаманний наївний монархізм. Боротьба селян виражалася селянськими скаргами, утечами, випасанням панських посівів і луків, підпалюванням поміщицьких маєтків, розправами над управителями маєтків і сільською старшиною, відмовою від виконання повинностей і сплати податків, масовими хвилюваннями й повстаннями, діяльністю опришків у Прикарпатті.

Єдиною принциповою відмінністю зі Східною Україною були судові спори, що їх вели сільські громади з поміщиками. Свої вимоги та позови на феодалів селяни оформляли як колективні скарги й через уповноважених передавали до державних органів. Селянські уповноважені доходили аж до Відня.

Історичний факт. Уповноважений Іван Смицнюк із с. Ямниці (Івано-Франківщина) двічі ходив до столиці зі скаргою на поміщика. У 1843 р. за свою завзятість був закатований феодалом. Односельчани на знак поваги і вдячності встановили йому пам'ятник у 1905 р.

Лук'ян Кобилиця

Протягом першої половини XIX ст. селяни Східної Галичини, незважаючи на суворі покарання (серед них і 3-річну каторгу), вдавалися до втеч, яких протягом 1811–1848 рр. було зафіксовано майже 14 тис. Напередодні революції 1848 р. в селах Галичини пустувало 5 % селянських наділів. Селяни відмовлялися сплачувати державні податки, ухилялися від 14-річної рекрутчини. На початку 40-х років, за ініціативою духівництва, у Східній Галичині розпочався рух за тверезість. Від самого початку це був рух антифеодального спрямування.

На Закарпатті протягом першої половини XIX ст. відбулося 15 селянських виступів. Особливим розмахом характеризувалися так звані «холерні бунти» 1831 р. Найактивнішу участь у них взяли селяни Ужанської та Березької жуп. Вони громили маєтки, убивали поміщиків та їхніх адміністраторів. У 1836 р. набуло великого розмаху повстання на Мукачівщині, яке охопило 44 села.

Яскравим виступом у Буковинському краї стало повстання селян у Русько-Довгопільській дільниці в 1843–1844 рр. Його очолив виходець із кріпацької сім'ї Лук'ян Кобилиця, який народився в с. Путила-Сторонець (нині смт Путила Чернівецької обл.). Протягом багатьох років селяни скаржилися в державні установи на утиски поміщиків. Однак влада була бездіяльною. Тоді в 1843 р. селяни 22 громад відмовилися виконувати панщину, розгромили ряд маєтків, оголосили ліси й пасовища своєю власністю, вимагали переведення в стан державних селян. Проте в березні 1844 р. повстання було придушене урядовими військами. 240 заарештованих нещадно побили киями та різками.

Найбільше селянське повстання охопило Галичину в лютому 1846 р. Воно спричинилося національно-визвольним повстанням польської шляхти, яке розпочалося в Західній Галичині. Проте українські селяни не підтримали поляків, оскільки не хотіли відновлення польської держави, а піднялися самі на антифеодальне повстання. Воно охопило майже 250 сіл Західної та Східної Галичини.

За кілька днів селяни розгромили 474 панські господарства, убили 728 поміщиків, управителів, шляхтичів, відмовлялися відробляти панщину. Переслідуючи шляхту, повстанці намагалися навіть здобути штурмом містечко Бірчу. Щоб придушити виступ, властям довелося вводити війська в понад 100 сіл.

У Прикарпатті продовжувався рух опришків. Їхні загони громили панські двори й державні маєтки, розправлялися із сільськими багатіями та корчмарями. Найбільшого розмаху їхні напади досягли в 1810–1825 рр. А загалом протягом першої половини XIX ст. в Галичині, Закарпатті й Буковині діяло 50 загонів опришків. Найбільшої слави здобув загін Мирона Штоли (Штолюка). У ньому було понад 30 чоловік, а діяв загін у районі Косова, Вижниць й Кутів. У 1829 р. Мирон Штола був схоплений і разом зі своїми побратимами Козиком і Циганом страчений у Вижниці.

Активні репресії проти опришків ослабили їхній рух. Проте повністю подолати його вдалося лише в другій половині XIX ст. Останнього ватажка опришків Драгирука (Бордюка) прилюдно стратили в Коломиї в 1878 р.

Працюємо з джерелами

Прочитайте уривок із слідчої справи Л. Кобилиці. Визначте, які риси психології селян він використав, піднявши їх на повстання.

«...Що ж стосується підбурювання тутешніх гірських підданих... то... його треба б приписати... головним чином Лук'янові Кобилиці, який поширив між ними ідею, що вони вільні й мусять відібрати у дідичів ліси. Для обґрунтування цього твердження Кобилиця оповідав підданим, що він має цісарський патент, друкований золотими літерами, який забезпечує населенню Русько-Кимполунзької округи ці свободи».

Перевірте свої знання

1. Назвіть причини селянського руху протягом першої половини XIX ст.
2. Назвіть принципову відмінність селянського руху в Східній і Західній Україні.
3. Назвіть форми протесту (від найм'якших до найрадикальніших) соціально пригноблених верств.
4. Назвіть форми протесту селян Західної України.
5. Як впливало на настрої селян відсилення їх поміщиками на заробітки до міста?
6. Кому був вигідний наївний монархізм селян?
7. Чому образ Устима Кармелюка опоетизований селянами в переказах і героїзований у творах митців?
8. Чи завжди дії загонів Кармелюка велися в інтересах соціальної боротьби селянства проти феодально-кріпосницького гніту?
9. Визначте привід і причину «Київської козащини» та «Походу в Таврію по волю».
10. Опишіть найяскравіші прояви в Україні селянського і козацького протестів в Україні в першій половині XIX ст.
11. Опишіть масштаби селянського руху протягом першої половини XIX ст.

§ 14. КИРИЛО-МЕФОДІЙСЬКЕ БРАТСТВО

Пригадайте, які суспільні верстви відігравали провідну роль на різних етапах історії в суспільному житті України.

1. Роль інтелігенції в національному відродженні українства

Українське культурне відродження, яке на початку ХІХ ст. розпочалося на Слобожанщині (Харків), Східній Галичині (Перемишль, Львів), поширилося на Центральну Україну та Київ. Українська національна ідея протягом другої чверті ХІХ ст. знайшла нову **соціальну основу** для свого розвитку. Нею стала українська інтелігенція — освічені люди, які займалися інтелектуальною, творчою діяльністю. Це були письменники, художники, артисти, викладачі, учителі, лікарі, інженери, агрономи та ін.

До рівня інтелігенції прирівнювали й деяких державних чиновників. Оскільки інтелігенти були вихідцями з дворянства, духовництва, купецтва, міщанства, селянства, у тодішніх офіційних колах їх називали *різnochинцями*. Саме вони продовжили справу українства, яка, здавалося, уже була приречена на історичне небуття. Принаймні так уважали останні освічені представники козацько-старшинської традиції. Своє уподібнення російському дворянству вони сприймали як зникнення всього українства.

Різночинська інтелігенція, вийшовши з виру народного життя, дивилася на світ з оптимізмом. Там, де українські патріоти на початку століття розгледіли кінець української справи, нове покоління вбачало лише початок національного розвитку. Тісно пов'язані з народом, вони розуміли його біди, труднощі, сподівання. Різночинці вірили в народ, не хотіли миритися з його соціальним, політичним гнітом. Тому європейські ідеї романтизму й демократизму спонукали їх до активної громадської діяльності на користь національно й соціально пригнобленого народу.

Вагому роль у швидкому розвитку української самосвідомості, аж ніяк не бажуючи того, відіграв і російський уряд. Після польського повстання 1830–1831 рр. імператор Микола І та міністр освіти граф Сергій Уваров заповзялися формувати національну самосвідомість росіян у рамках російської національної ідеї, висловленої формулою: «Самодержавіє, православ'я й народність».

Вид
на Київський університет
із Бессарабки.
ХІХ ст.

Рівноапостольні брати
Кирило і Мефодій.
Мініатюра
з Радзивіллівського
літопису

Вони це робили заради зміцнення Російської імперії. Проте їхня діяльність водночас сприяла зміцненню й виокремленню української культури. Дуже яскраво це проявилось на визначенні ролі Києва та Київського університету в культурному житті України. Царизм відводив місту роль центру зросійщення Правобережжя. Однак на зламі 30–40-х років XIX ст. зусиллями нового покоління українських діячів-інтелігентів древня столиця перетворилася на центр зміцнення української національної культури та самосвідомості.

2. Утворення Кирило-Мефодіївського братства

Ядро цієї організації сформувалося в Києві наприкінці 1845 — на початку 1846 р. на основі групи українських студентів, викладачів і чиновників. Їїго засновниками стали: молодий професор-ад'юнкт Київського університету Микола Костомаров, молодий службовець губернської канцелярії, кандидат права Микола Гулак і студент останнього курсу Київського університету Василь Білозерський.

У засіданнях братства брали участь художник і поет Тарас Шевченко; письменник і педагог Пантелеймон Куліш; полтавський поміщик, педагог і журналіст Микола Савич, який здобув вищу освіту в Парижі, де пройнявся ідеями Великої французької революції; поет-перекладач Олександр Навроцький; етнограф-фольклорист Панас Маркович; педагог Іван Посяда; поет і публіцист, автор правознавчого трактату «Ідеали держави», проекту конституції України Георгій Андрузький; педагоги Олександр Тулуб і Дмитро Пильчиков.

Братство сформувалося як таємне. Своїм символом воно обрало імена святих Кирила та Мефодія — перших слов'янських релігійних просвітителів. До організації приймали представників слов'янства незалежно від станового походження. Кожний член складав присягу. Усі кирило-мефодіївці визнавалися рівноправними. За ескізами засновників були виготовлені символи братства: персні з вигравіюваними на них іменами Кирила і Мефодія свідчили про належність їхніх власників до таємної організації. Першими власниками таких перснів стали М. Костомаров і М. Гулак. Організація мала й свою печатку з євангельським висловом: «І пізнаєте істину, і істина визволить вас». Її зберігав у себе М. Костомаров.

Т. Шевченко.
Автопортрет

Микола Костомаров

Пантелеймон Куліш

Микола Гулак

Центральними фігурами братства стали М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко. Вони мали тверді переконання і кожний із них по-своєму уявляв першочергові завдання національного відродження. Пантелеймон Куліш на перше місце ставив захист національної самобутності, М. Костомаров наголошував на загальнолюдських цінностях, а Т. Шевченко вважав першочерговими завданнями одночасне національне й соціальне визволення українського народу. Поєднання їхніх поглядів стало основою ідеології братства.

Микола Костомаров (1817–1885) був сином російського поміщика та української кріпачки. Він здобув освіту в Харківському університеті. Спочатку працював учителем на Волині, а в 1845 р. отримав призначення до Київського університету. У своїх лекціях і книгах з історії Костомаров указував на те, що українці та росіяни мають багато спільного, але це різні народності. На його думку, їх розділили два напрями, дві традиції історичного розвитку.

В Україні в ході історичного розвитку утверджувалася козацька, демократична традиція, тоді як у Росії все більше зміцнювалася самодержавна. Микола Костомаров розумів, що обидва народи страждають від соціального гноблення, а український — ще й від національного. Порятунком українців і росіян він убачав в ідеї єдності пригноблених слов'янських народів. Саме її було взято за основу заснування Кирило-Мефодіївського братства.

Пантелеймон Куліш (1819–1897) походив із сім'ї не знатного, але заможного, землевласника й доньки козацького сотника. Навчався в Новгород-Сіверській гімназії та Київському університеті. Усе життя наполегливо працював як письменник, учений і літературний критик, етнограф і фольклорист. Як громадський діяч закликав українську інтелігенцію до просвітництва народу всупереч усім несприятливим обставинам. Він розробив українську абетку — так звану «кулішівку» (нею й донині друкують книжки), написав і опублікував підручник з історії України для учнів старших класів.

Головною політичною діяльністю братства було звільнення України з-під імперського гноблення, розбудова незалежної держави з демократичним ладом на зразок США чи Французької республіки.

Члени братства усвідомлювали, які майже непереможні перепони стоять на шляху політичного визволення України. Микола Костомаров із цього приводу

зазначав: «Трудна справа... Так воно є: ми, українці, самі нічого не вдіємо — сили не маємо: Москва тягне до себе, поляки Москви бояться і не довіряють їй, як і з ким тут починати?» Реально оцінював ситуацію й В. Білозерський: «А втім, ясно, що окреме існування України неможливе; вона перебуватиме між кількома вогнями, утискуватиметься і може зазнати сумнішої долі, ніж зазнали поляки».

За таких історичних умов кирило-мефодіївці визнавали лише один шлях утвердження державної незалежності України — створення федерації незалежних слов'янських держав. Центром Усеслов'янського федеративного союзу мав стати Київ, де раз на чотири роки збирався б найвищий орган федерації — Слов'янський собор (сейм чи рада) з консультативними й регулятивними повноваженнями.

3. Програмні документи Кирило-Мефодіївського братства

Програмні засади Кирило-Мефодіївського братства були викладені в «Книзі буття українського народу», відозві «Брати українці!». Це пов'язано з тим, що зміст твору був пронизаний євангельськими заповідями. Програму писали всі «братчики» під керівництвом М. Костомарова. Нею передбачалося здійснення загальнолюдських християнських ідеалів справедливості, свободи і рівності, їхнього поєднання з українським патріотизмом. На думку кирило-мефодіївців, Україна була провідною силою слов'янських народів, а тому в майбутній слов'янській федерації мала посісти чільне місце. Цей обов'язок і водночас право України обґрунтовувалися тим, що, на відміну від поляків (пройнятих ідеєю аристократизму) та росіян (переконаних монархістів), український народ не любив ані панів-аристократів, ані царів. Щодо царя зазначалося, що він «усе рівно, що ідол і мучитель».

Оскільки український народ у своєму історичному розвитку зазнав лиха від своїх сусідів, був ними поділений, зневажений і пригноблений, то найбільше прагнув волі, рівності й демократії.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Наприкінці програми Кирило-Мефодіївського братства говорилося: «І встане Україна зі своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в хорутан, ні в сербів, ні в болгар».

«І Україна буде не підлеглою річчю посполитою (республікою. — Авт.) у союзі Слов'янським. Тоді скажуть усі язики, показуючи рукою на те місце, де буде зображена Україна: „Ось камінь, який не берегли будівельники, то хай буде підвалиною всього“».

Програма містила також і соціальні вимоги: скасування кріпацтва та поширення освіти серед народу. Утілення в життя цих засад забезпечило б глибокі політичні перетворення, ґрунтовані на особистій свободі людини — одвічному прагненні українця.

Організація мала також «Статут Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія». Документ складався з двох розділів: «Головні ідеї» та «Головні правила». У першому розділі визначалася політична мета братства: спрямовувати слов'ян до політичного об'єднання у федерацію, у якій кожний народ отримав би власну державу з республіканською формою правління.

Василь Білозерський

братства, обговорювали програмні документи, питання політичного життя, залучали нових членів, налагоджували стосунки з прихильниками національного відродження інших слов'янських народів.

У сфері просвітництва кирило-мефодіївці насамперед переймалися підняттям культурного й освітнього рівня народу, його національної свідомості. Наслідком цього став проект шкільної програми В. Білозерського, який давав можливість зробити її початкову ланку максимально доступною для дітей сільських і міських «низів».

Історичний факт. У широкій мережі початкових навчальних закладів, за задумом В. Білозерського, «виховувалися б діти, узяті із селищ із тією метою, щоб знову в ті ж села повернутися з більш ґрунтовними відомостями щодо потреб свого побуту і зі знаннями ремесел, необхідних у землеробському житті, при землеробських заняттях».

Перша сторінка
прокламації

«До братів українців»

Однак царські власті не дозволили відкрити навіть один такий навчальний заклад, хоча його фінансове утримання кирило-мефодіївці брали на себе.

Іншим важливим напрямом громадської роботи члени братства вважали визначення шляхів піднесення економіки України. Із цією метою вони збирали кошти для видання популярних книжок економічного змісту. Зокрема, «братчики» видали «Кишенькову книжку для поміщиків і найкращий видобутий із досвіду спосіб керувати маєтком», написану П. Кулішем. Планували також видати практичний порадник господарям — книжку князя В. Одоевського «Сільські читання», перекладену з російської мови. У їхніх планах було заснування видавництва, які б забезпечили широкий випуск науково-популярних книжок із корисними порадами для використання їх у найрізноманітніших сферах господарювання.

З метою поширення своїх програмних ідей члени братства готували прокламації. Дві з них потрапили до рук **жандармів** — «До братів українців» та «До братів великоросіян і поляків». Прокламації закликали слов'янські народи до того, щоб кожний «творив окрему республіку (річ посполиту) і правив собою не вкупі з іншими, а тільки щоби кожний з них мав мову, свою літературу і свій окремий громадсько-політичний лад».

Однак уже в березні 1847 р. за доносом студента Київського університету О. Петрова (сина жандармського офіцера) братство було викрите. Протягом березня—квітня жандарми заарештували всіх його учасників і доставили в Петербург у III відділення імператорської канцелярії.

Спочатку петербурзькі жандарми дійшли висновку, що діяльність «братчиків» — це «не більше, ніж учена маячня трьох молодих людей», оскільки братство не мало на меті організовувати та здійснювати політичний переворот чи народне повстання. Проте після тримісячного слідства жандарми з'ясували всю небезпеку діяльності братства кирило-мефодіївців для імперії. «Усі вони не змовники, не зловмисники, — зазначалося у звіті III відділення. — Але шкода від них могла відбутися повільно і тим більше небезпечно». Жандарми безпомилково визначили майбутній напрям розвитку українського культурного руху — державну самостійність України.

Більшість заарештованих була покарана: 12 найактивніших «братчиків» заслали під поліцейський нагляд у великоруські губернії. Окремі з них були засуджені на різні терміни тюремного ув'язнення: П. Куліш на 4 місяці, М. Костомаров на рік ув'язнення в Петропавловській фортеці, М. Гулак на 3 роки в Шліссельбурзькій фортеці. Після заслання їм заборонили повертатися в Україну і працювати в закладах освіти. Твори П. Куліша, М. Костомарова і Т. Шевченка були заборонені.

Тарас Шевченко в українському національному відродженні. Серед провідників братства найважливішою постаттю був Тарас Шевченко (1814–1861). У 1840 р. він видав свою славнозвісну збірку поезій «Кобзар». Матеріали про

ЖАНДАРМ

(від фр. *gendarme* — люди зброї) — у Російській імперії — людина, яка служить у жандармерії — державній поліції, що займається політичним розшуком.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Микола Костомаров писав: «Тарасова муза розбила якийсь підземний льох, що протягом кількох віків був замкнений на багато замків, запечатаний багатьма печатами. Вона відкрила шлях і сонячному промінню, і свіжому повітрю, і людській цікавості».

М. Самокиш.
Тараса Шевченка
везуть на заслання

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У доповіді III відділення Миколі I щодо Т. Шевченка підкреслювалося: «Вірші його подвійно шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли посягтися й згодом укорінитися думки про уявне блаженство часів гетьманщини, про щастя повернути ті часи і про можливість Україні існувати у вигляді окремої держави».

Т. Шевченко.
Автопортрет

членство Шевченка в братстві не збереглися. Проте його вплив на товариство був незаперечним.

Твори Т. Шевченка «Кавказ», «Сон», «Великий льох», «І мертвим, і живим...», «Заповіт» найрадикальніше відображали засади братства. Вони категорично заперечували самодержавство й закликали до негайного скасування кріпацтва. Під час обшуку всі ці твори були знайдені. Після слідства Шевченка було взято в солдати в Оренбурзький окремий корпус на 10 років. За особистим розпорядженням Миколи I за ним був установлений суворий нагляд із заборонаю писати й малювати.

Поет відкинув ідеологію «малоросійства», основою якої були ідеї нероздільності Малої та Великої Русі, визнання та схилення перед владою імператора. Найбільшу вину за поневолення України Т. Шевченко покладав на Росію та російських імператорів. Йому, зрештою, належить визначення національної ідеї, зміст якої актуальний і нині: одночасне національне та соціальне визволення українського народу.

Своєю поезією Шевченко поєднав культурні традиції українського суспільства: старшинсько-дворянську і традицію трудящого люду. Його твори захоплено читали і селяни, і дворяни, оскільки вони знаходили в поезіях Т. Шевченка відображення своїх інтересів.

Великий Кобзар зумів визначити українську національну ідею як потребу одночасного і національного, і соціального визволення. Саме в такому вигляді вона стала дороговказом для українства другої половини XIX–XX ст.

Історичний факт. З арсеналу Шевченкової пропаганди. За народними переказами, у розмовах із селянами поет вдавався до оригінальних порівнянь. Він діставав із кишені одну насінину. Це, мовляв, цар. А ось кільканадцять насінин — поміщики. А потім брав цілу жменю насіння й насипав зверху, а це — народ.

Історичне значення Кирило-Мефодіївського братства. Братство започаткувало перехід українського національного руху від періоду дворянсько-шляхетського за складом і культурно-просвітницького за змістом до періоду різночинського (інтелігентського) за складом і виразно політичного за змістом.

Кирило-Мефодіївське братство висунуло політичну ідею створення української держави як складової слов'янської федерації. Воно поклало початок організаційному об'єднанню діячів українського національного руху.

Кирило-мефодіївці вперше сформулювали українську національну ідею. Саме від них веде свою історію новий український національний рух. Завдяки братству він вийшов із початкового стану нечітких прагнень і остаточно визначив свою мету та завдання: державна самостійність, соціальне звільнення народу, народовладдя у внутрішньому житті, федералізм у міжнародних відносинах, насамперед зі слов'янами.

Працюємо з джерелами

У доповідній записці жандармського управління до Миколи І щодо наслідків розслідування діяльності Кирило-Мефодіївського братства окремим пунктом містилася пропозиція зобов'язати царських адміністраторів в Україні «звертати увагу на тих, які особливо займаються малоросійськими старожитностями, історією й літературою, і старатися б припинити в цій галузі наук усіляке зловживання, але якомога найнепомітніше і найобережніше, без явних переслідувань і, наскільки можливо, не дратуючи уродженців Малоросії».

- Поясніть, чому від часів розгрому Кирило-Мефодіївського братства й аж до ліквідації СРСР люди, які цікавилися українською історією та літературою, потрапляли під пильний нагляд жандармів і спецслужб.

Перевірте свої знання

1. Чому дворяни-патріоти на початку XIX ст. й інтелігенти наступних десятиліть уявляли майбутнє українства по-різному?
2. Яку культурну імперську мету ставив царизм в Україні? Чому її результати виявилися протилежними?
3. Назвіть і охарактеризуйте головні напрями громадсько-політичної діяльності братства.
4. Визначте головні заслуги Т. Шевченка в справі українського національного відродження.
5. Поясніть історичне значення Кирило-Мефодіївського братства.
6. Які засоби перетворення суспільного життя «братчики» вважали дієвими, а які заперечували?
7. У чому російські жандарми вбачали головну небезпеку діяльності братства?
8. Як ви думаєте, чому австрійські та російські імперські чиновники називали подвижників українського національного руху «дурно-головими», «божевільними»?
9. Визначте головну політичну мету Кирило-Мефодіївського братства. Чому в «братчиків» виникла ідея слов'янської федерації? Чи означала вона злиття всіх слов'янських народів?
10. Чому лідери братства вважали, що Україна має відігравати провідну роль у майбутній слов'янській федерації?
11. Уявіть себе членом Кирило-Мефодіївського братства, опишіть початковий етап його формування й діяльності.
12. Опишіть історичні портрети провідників братства.

§ 15. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ на ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ під час РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр. в АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

1. Що означає для України бути невід'ємною частиною європейської цивілізації?
2. Пригадайте, що таке соборність.

1. Україна — складова європейського революційного процесу

Революційна хвиля 1848 р., яка охопила всю Європу, увійшла в історію Європи під назвою «весна народів», що було не випадково. Європейські народи масово усвідомлювали свою національну самобутність та інтереси. Національні й соціальні питання гостро хвилювали й українців. Тому вони також стали активними учасниками революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії.

24 лютого 1848 р. спалахнуло повстання в Парижі. Революціонери скинули короля й проголосили Францію республікою. Революційне полум'я невдовзі поширилося на Австрійську імперію. 13 березня повстали мешканці Відня, через два дні — Будапешта, а вже 18–22 березня масові народні демонстрації відбулися у Львові, Чернівцях та Ужгороді.

Австрійський імператор Фердинанд I змушений був проголосити конституцію, демократичні свободи і дозволити створення національної гвардії.

*Барикади на вулицях
Парижа в 1848 р.
Лубок XIX ст.*

2. Скасування панщини в Західній Україні

Українська демократія, представлена тоді переважно греко-католицьким духівництвом, прагнула скористатися дарованими свободами. Першими в Галичині це зуміли відчутти селяни. Адже ще наприкінці XVIII ст. вони отримали можливість відстоювати свої інтереси в судах, а селянські наділи відмежували від панських земель, проте селян так і не звільнили від панщини.

З початком революції селяни почали масово відмовлятися від виконання феодалних повинностей. Цим вирішили скористатися польські шляхтичі. Розуміючи, що панщина в Європі приречена, польські патріоти закликали поміщиків добровільно її скасувати.

Цим вони розраховували здобути вдячність селянства, а в майбутньому — його прихильність у боротьбі за державну незалежність Польщі. **Небезпеку** таких розрахунків для Австрійської імперії добре усвідомлював **новопризначений** губернатор Королівства Галиції та Льодомерії Франц Стадіон. Щоб зруйнувати плани польського руху й зміцнити авторитет імператора в очах галицького селянства, він вирішив перехопити ініціативу з рук поляків, тим більше, що деякі польські поміщики вже відмовилися від панщини.

Австрійський імператор Фердинанд I визнав аргументи свого намісника й 17 квітня 1848 р. видав історичний маніфест про скасування панщини в Галичині. Так антифеодальний рух галицького селянства та політична ситуація навколо нього створили передумови скасування панщини на 5 місяців раніше, ніж на теренах усієї Австрійської імперії.

Історичний факт. Ще раніше свободу отримало селянство Закарпаття. Оскільки закарпатці перебували в складі угорського королівства, то революційний угорський сейм звільнив тамтешнє селянство від кріпацтва та феодалних повинностей своїм законом від 18 березня 1848 р.

Хоча селяни страждали від малоземелля та безземелля, маніфест перетворив галицького селянина на господаря власної землі, а головне — власної долі. Він почав цікавитись освітою, культурою і навіть політикою. Відтоді західноукраїнський селянин став учасником політичного життя, на якого мусили зважати австрійські імперські власті.

2. Утворення та діяльність Головної руської ради

Революція 1848 р. дала поштовх і до національного самовизначення українців, а отже, й використання ними не тільки літературних і наукових праць, а й політичних засобів. Ідея української самобутності стала стрімко перетворюватися на ідею національної самостійності, утілюючись у політичному прагненні до крайової автономії. Так, у квітневих петиціях до австрійського імператора греко-католицькі

*І. Згарський.
З'їзд діячів української
культури у Львові
19–26 жовтня 1848 р.*

Іван Вагілевич

Перша сторінка першого
числа газети
«Зоря Галицька».
15 травня 1848 р.

Історичний факт. Головна руська рада турбувалася питанням української національної символіки. Вона утвердила синьо-жовтий прапор, герб — золотий лев на синьому тлі, національний гімн. Ним на 2,5 десятиліття стала пісня на слова Г. Гушалевича «Мир вам, браття!»

Головна руська рада зайнялася також створенням у деяких містах української національної гвардії, академічного легіону у Львові, допомогла організувати в Підкарпатті селянську самооборону, виставила батальйон руських гірських стрільців.

Свою національно-політичну діяльність Головна руська рада проводила в напруженому протистоянні з Польською радою народовою. Ігноруючи українські національні інтереси, ця організація намагалася перетворити Галичину на

священники та інтелігенти вимагали лише змін у мовно-культурних питаннях, а 2 травня 1848 р. вони створили у Львові першу політичну організацію — Головну руську раду. Вона складалася із 30 членів — представників духовництва та міської інтелігенції. Головну раду спочатку очолив греко-католицький єпископ Г. Яхимович, а згодом — енергійний священник М. Куземський. Рада мала відділи шкільництва, селянських справ, фінансів тощо. Головній руській раді підпорядковувалося 12 окружних і 50 місцевих, так званих поменших рад. Основою нової політичної організації стала церковна мережа. Кожна поменша рада була представлена в Головній раді своїм референтом, який вів листування, забезпечуючи двосторонній інформаційний зв'язок між головною та своєю поменною радою. Місцеві ради проводили збори, у яких брали участь по кілька сотень громадян.

15 травня 1848 р. Головна руська рада почала видавати свою газету «Зоря Галицька», активну участь у започаткуванні якої взяв Іван Вагілевич. Це видання стало першою українською щотижневою газетою у Львові. У першому її числі був опублікований маніфест Головної ради «Будьмо народом». Документ закликав до національного відродження та відновлення соборності України.

Головна руська рада запровадила навчання українською мовою в народних школах. Рідну мову й літературу почали вивчати в гімназіях та Львівському університеті.

Рада скликала перший з'їзд української інтелігенції — Собор руських учених, заснувала товариство

«Галицько-руська матиця», яке почало видавати популярні книжки для народу, ініціювала спорудження Народного дому — осередку культурного і наукового життя краю.

польську провінцію. Тому Головна руська рада енергійно взялася за втілення своєї вимоги про поділ Галичини на окремі адміністративні одиниці. До української частини Галичини пропонувалося приєднати й Закарпаття. Для підтримки своїх планів рада зібрала 200 тис. підписів, що було тоді громадсько-політичною справою небачених масштабів.

Зв'язки діячів українського руху з лідерами чеського відродження. Пробудження національної самосвідомості в Західній Україні відбувалося не лише в протистоянні з австрійською владою. Галицькі русини знаходили натхнення для свого утвердження, споглядаючи разючі досягнення чеського національного руху. За посередництва Карла-Владислава Зака, чеського літератора, який служив у галицькій адміністрації, зачинателі українського національного відродження, Іван Головацький та Іван Вагилевич, налагодили добрі стосунки з провідними чеськими славістами й розпочали співпрацю з празькими газетами й журналами. Українці й чехи активно обговорювали питання звільнення слов'янських народів від імперського гноблення. Чехи щиро перейнялися долею українців, чітко усвідомивши, що причиною історичних бід України були не лише імперські зазіхання Австрії, а й «братніх» слов'янських Польщі та Росії. Відомий чеський письменник і публіцист Кароль Гавлічек-Боровський в одній зі своїх статей у 1846 р. назвав Україну «ягням межі двома вовками» — Росією й Польщею, «яблуком розбрату», кинутим долею між цими двома націями». Тому чеські діячі прагнули примирити польський і український народи заради слов'янської єдності.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Розірваність України між імперіями, протиставлення імперськими урядами різних етнічних меншин і українців одне одному заради збереження свого панування, поступово перетворювали, особливо західноукраїнські землі, на вогнище соціально-політичного напруження в Європі. Цей факт блискуче описав К. Гавлічек-Боровський: «Україна — це постійне прокляття, яке самі над собою проголосили її гнобителі. Так над ними мститься пригноблена воля України... Доки не буде виправлена кривда, завдана українцям, доти неможливий справжній міжнародний спокій».

3. Українське питання на слов'янському з'їзді в Празі

Становлення українського національного руху в Галичині відбувалося в напруженому змаганні з польським національним рухом. Учасники останнього, організовані Польською радою народовою, традиційно нехтували українськими інтересами й виступали проти виокремлення українських вимог. Ідеї, сповідувані Польською радою народовою, мала захищати створювана в містах польська гвардія. Для захисту Східної Галичини від польських зазіхань Головна руська рада формувала загони руських стрільців. Політична ситуація в краї загострювалася.

За таких обставин представники українських і польських організацій на початку червня 1848 р. зібралися в Празі на слов'янський з'їзд. Його організували чеські революційні демократи, щоб посприяти солідарності слов'янських народів, узгодити їхні погляди та інтереси і, згуртувавши слов'янство, перетворити його в найпотужнішу силу Австрійської імперії. Проте з перших же годин роботи з'їзду між українцями та поляками виникли тривалі суперечки про те, хто має представляти Галичину в політичному житті, та якими мають бути

відносини між обома народами. Поляки категорично не погоджувалися на адміністративний поділ Галичини на українську та польську частини.

Оскільки протистояння між ними перешкоджало єднанню слов'ян, організатори конгресу запропонували піти на **компроміс**. Українцям пропонувалося відмовитися від поділу Галичини, а полякам — визнати українців окремою нацією

КОМПРОМІС

(латин. *compromissum* — угода, згода) —

угода, якої досягають за допомогою обоюстороннього поступку.

з рівними правами на віросповідання, перебування на адміністративних посадах, уживання власної мови в державних установах і школах. Ця угода так і не була реалізована. Через кілька днів австрійські війська обстріляли Прагу, і конгрес змушений був припинити свою роботу. Так було обірвано спробу українців заявити про себе на міжнародній політичній арені.

Розігнання маніфестантів у Відні в 1848 р.

Прага — панорама історичної частини міста

4. Участь українців у виборах і роботі австрійського парламенту

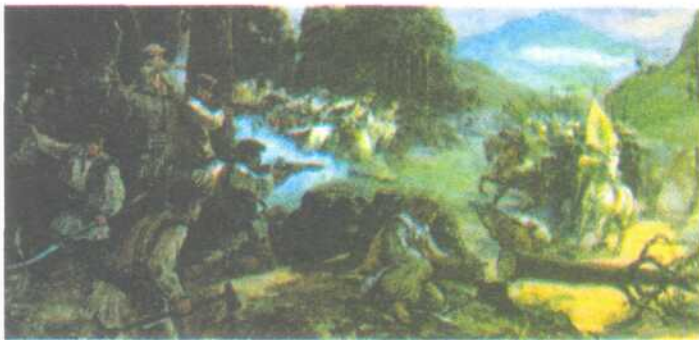
Улітку 1848 р., водночас із виникненням суперечностей між українськими й польськими політичними організаціями, знову загострилися стосунки між польськими поміщиками та українськими селянами.

Селяни вимагали зменшення податків, повернення привласнених поміщиками земельних наділів, права користуватися лісами й пасовищами, скорочення терміну військової служби.

Активізації селянського руху, підняття його до рівня політичних змагань посприяло проведення виборів і діяльність австрійського парламенту. У протистоянні з польським політичним рухом українці зуміли обрати 39 із 96 депутатів від Галичини. Склад українських депутатів повністю відображав соціальний стан краю: 27 селян, 8 священників, 3 інтелігенти. До парламенту обрали своїх депутатів і Буковина. Із 8 депутатів було обрано 7 селян.

Отже, Галичина й Буковина сформували найпотужніше селянське представництво порівняно з рештою австрійських провінцій. У парламенті українських селян очолили Лук'ян Кобилиця та Іван Капушак.

122 Найважливішою справою, яку вирішував парламент, було скасування кріпацтва й панщини. Українські селянські депутати виступали проти будь-яких

В. Шаталін.
Повстання селян
Буковини під
керівництвом
Лук'яна Кобилиці
в 1848 р.

відшкодувань поміщикам за втрату дармової робочої сили.

Особливо переконливо з цього приводу виступив селянин І. Капушак. Він зумів змалювати гнітючу картину становища селянства, замордованого злиднями, темнотою, фізичними розправами. Стосовно ж відшкодувань категорично заявив: «Чи за такі образи й кривди ми ще маємо платити компенсацію? Напевно, що ні. Хай нашою платою будуть ті батоги й нагаї, що шмагали по наших спинах. Хай вони задовольнять панів!» Проте більшість депутатів парламенту проголосували за скасування феодальних повинностей шляхом відкупу.

У відповідь селяни Східної Галичини вдалися до **бойкоту** поміщицьких маєтків. Поміщики не могли найняти працівників навіть за підвищену плату. Селяни Закарпаття наприкінці 1848 — на початку 1849 р. зруйнували багато поміщицьких маєтків, убили кількох поміщиків та управителів. Найбільшого розмаху селянський рух сягнув наприкінці 1848 — протягом першої половини 1849 р. на Буковині, який очолив Лук'ян Кобилиця та селянські депутати.

16 листопада 1848 р. на зборах Вижицького виборчого округу Л. Кобилиця закликав своїх виборців-селян не визнавати владу поміщиків, обирати власних старост. Селянський депутат оголосив ліси й полонини власністю селян і закликав їх по-новому розподілити загарбані поміщиками землі. Щоб зупинити селян, австрійські власті на початку 1849 р. запровадили в Галичині й Буковині облоговий стан, а парламент позбавив Л. Кобилицю депутатського мандата. Та це не налякало рішучого й відважного ватажка. Він організував кінний загін і рушив із ним Буковиною.

Прибуваючи в села, Л. Кобилиця оголошував, що він діє за уповноваженням австрійського «цісаря», тут же проводив вибори старостів, оголошував власністю сільських громад орні землі, ліси й пасовища й доручав новообраній владі справедливо роздати їх селянам.

Австрійський уряд вислав проти повстанців регулярні війська, пообіцявши велику винагороду тому, хто схопить Л. Кобилицю. Проте зрадників серед повстанців не знайшлося. Лише у квітні 1850 р. каральні загони зуміли розправитися з повсталими і заарештували їхнього ватажка. Після жорстоких катувань Л. Кобилиця тяжко захворів, а 24 жовтня 1851 р. помер.

БОЙКОТ

(англ. *boycott*, від прізвища управителя маєтку в Ірландії Ч. Бойкотта, щодо якого орендарі вперше застосували таку форму протесту) — спосіб політичної або економічної боротьби, що полягає в повній або частковій відмові від стосунків, відносин із будь-якою особою, організацією чи державою, від участі в тій або іншій роботі, заходах тощо.

5. Революційний вибух у Львові

Революційні події, які восени розгорілися в Угорщині та в столиці Австрійської імперії Відні, призвели до революційного вибуху у Львові. 1 листопада 1848 р. урядові війська відкрили вогонь по львівських демонстрантах. У відповідь пролунав заклик: «До зброї! На барикади!» Першими на нього відгукнулися міська біднота і студенти. Вони збудували 23 барикади в центрі міста, до них швидко приєдналися загони польської національної гвардії, академічний легіон та ін.

*Невідомий художник.
Пожжежа ратуші у Львові
внаслідок гарматного
обстрілу барикад повстанців
австрійськими військами
2 листопада 1848 р.*

Проти влади Габсбургів об'єдналися бійці різних національностей. Їх підтримували й мешканці будинків навколо барикад, обіцяючи зустріти урядові війська камінням і окропом із верхніх поверхів. Однак 2 листопада урядові війська перед тим, як піти в атаку, застосували артилерію. Артобстріл тривав 2,5 год. Було вбито 55 осіб і 75 поранено.

У центрі Львова розпочалися пожежі. Вогонь знищив будинок університету, університетську бібліотеку, театр, політехнічну академію, міську ратушу. Сили були нерівними, і о 13 годині повстанці капітулювали. У місті оголосили облоговий стан, розпочалися масові арешти, сотні повстанців було віддано до військового суду, українську й польську гвардії розпущено, збори та політичні організації заборонено.

6. Придушення революції

Поразка збройних повстань у Відні, Львові та інших містах стала початком нового наступу реакції. Новий австрійський імператор — 18-річний Франц-Йосиф — у березні 1849 р. видав нову конституцію. Із неї було вилучено майже всі демократичні свободи, здобуті на початку революції. У березні 1849 р. було розпущено парламент. Абсолютизм повністю відновив свої позиції в Австрії, а в 1851 р. припинила своє існування Головна руська рада.

Проте революція не пройшла марно для Західної України. По-перше, була скасована панщина. Селяни вперше здобули громадянські права. На новий рівень піднявся національно-визвольний рух. Уперше в Україні утворилася національна політична організація, почала друкуватися українська газета. Народні маси брали участь у політичному житті, отже, перетворювалися на націю.

Працюємо з джерелами

Прочитайте маніфест Головної руської ради «Будьмо народом».

«Ми, галицькі русини, належимо до великого руського народу, що одною мовою говорить і налічує 15 мільйонів... Цей нарід колись був самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами Європи, мав свою писемну мову, свої власні закони, своїх власних князів, — одним словом, був у доброму побуті, заможний і сильний. Через неприязну долю і різні політичні нещастя розпався поволі цей великий нарід, утратив свою самостійність, своїх князів і прийшов під чужу владу.

Такі нещастя схилили з часом багато заможних панів відступити від руського обряду батьків своїх, а з ним зректися руської мови і залишити свій нарід, хоч ця зміна обряду не могла перемінити народності, і кров руська в жилах їхніх плинути не перестала. Нарід, залишений цим способом і чимраз більше ослаблений, став залежний від чужої волі, і все принижений, почав у всьому упадати й до такої прийшов недолі, що соромом було русином називатися... Однак як усе на світі з часом минає, як по зимі прикрій весна настає, так, браття, і цей сумний стан змінився через конституцію. Це велике право, це велике добродійство, — це сонце, що як усім, так і русинам засвітило і до нового життя нас пробудило...

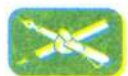
Пробудився вже і наш руський лев і красну нам ворожить майбутність. Уставайте ж, браття, уставайте з довгого сну вашого, бо вже час. Устаньте, але не до звади і незгоди, а двигнімося разом, щоб піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи!»

- Які аргументи Головна руська рада вважала значущими, гуртуючи навколо себе галичан?

Перевірте свої знання

1. Що дає підстави стверджувати, що Україна була складовою європейського революційного процесу середини ХІХ ст.?
2. Чому польські шляхтичі-патріоти намагалися випередити австрійський уряд у справі звільнення селян Галичини від панщини?
3. Проаналізуйте процес скасування панщини в західноукраїнських землях.
4. Доведіть, що революція 1848–1849 рр. надзвичайно прискорила розвиток українського національного руху.
5. Як було вибудовано систему політичної організації українського народу в Галичині?

6. Які вимоги висували українські депутати під час роботи австрійського парламенту?
7. Чому українські селяни відмовлялися визнати рішення Віденського парламенту? Як це проявлялося?
8. У чому полягає головне значення революції 1848–1849 рр. для Західної України?

9. Визначте напрями діяльності Головної руської ради, охарактеризуйте їх.
10. З якою метою і які зв'язки підтримували діячі українського відродження з чеськими культурними і політичними діячами?
11. Поясніть причини змагання українського національного руху з польським. Як воно проявлялося?
12. Який компроміс запропонували чеські революційні демократи українській та польській сторонам?

13. Складіть розповідь про революційні бої у Львові та поразку революції.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ТЕМИ

«СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ НАРОДУ та УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ у першій половині XIX ст.»

Соціально-економічне життя України в першій половині XIX ст. перебувало в стані кризи. Головною причиною занепаду були феодально-кріпосницькі виробничі відносини. Вони не сприяли зацікавленості селянина результатами своєї праці, позбавляли його землі й часу на ведення власного господарства.

Посилюючи гноблення, поміщики спонукали селянство до пошуку засобів соціального захисту: подання скарг, відмови від виконання панщини та інших повинностей, збройних повстань, нападів, підпалів поміщицьких садиб, утеч і масових переселень у пошуках землі й волі.

Тим часом зароджувалися й розширювалися нові капіталістичні відносини, які ґрунтувалися на договірних засадах, ініціативності й підприємливості. Поступово розширювалася товаризація поміщицьких і селянських господарств у старих регіонах і особливо на півдні України.

Утягнення України в товарно-грошові відносини мало суперечливий характер. Адже переважна більшість поміщиків обирали не інтенсивний — європейський, а екстенсивний шлях господарювання, який і зумовлював постійне посилення кріпосницького визиску селян, усе більше їх обезземелення. Саме цей шлях і призвів феодально-кріпосницьку систему до глибокої кризи.

Набагато послідовніше утверджувалися капіталістичні відносини в промисловості. На поміщицькі кріпосні мануфактури все активніше наступав купецький капітал. У 30–40-х роках XIX ст. в Україні розпочався промисловий переворот. Він охопив цукрову та сукняну галузі, започаткував вітчизняне машинобудування, надав якісно нового розвитку металургійній і паливній промисловості, річковому паровому транспорту.

В Україні почали формуватися класи вільнонайманих робітників і буржуазії. Промисловий переворот супроводжувався розвитком торгівлі, зростанням міст, насамперед причорноморських портових, перетворенням їх на промислові й торгові центри. Це привело до формування українського національного ринку.

Розвиток економіки, ускладнення суспільного життя все більше потребували працівників духовно-інтелектуальної сфери — інтелігенції. Саме з її середовища виходили активні громадські діячі, які ставали провідниками українського національного руху. Особливе місце в цій справі належить Кирило-Мефодіївському братству, яке започаткувало новий національний рух, а його провідні діячі — М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко — сформулювали сутність української національної ідеї — державна самостійність України та соціальне звільнення народу.

Історичною віхою для Західної України стала участь у європейській революції 1848–1849 рр., яка звільнила її селянство від панщини. Революція спонукала західноукраїнську інтелігенцію стрімко перейти від культурницької до політичної діяльності щодо захисту крайової автономії, створення першої української політичної організації — Головної руської ради. Скориставшись наданими революцією політичними правами й свободами, українські діячі виборили місця у Віденському парламенті. Узявши участь у виборах, українці Галичини й Буковини почали впливати на політичне життя в краї, захищати свої інтереси, а отже, ступили на довгий і складний шлях перетворення від етносу до нації.

**КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ
в УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ
наприкінці XVIII —
у першій половині
XIX ст.**

§ 16. ОСВІТА І НАУКА УКРАЇНИ в першій половині XIX ст.

1. Назвіть імена іноземних учених першої половини XIX ст., яких ви знаєте.
2. Назвіть імена та наукові досягнення українських учених попередніх часів.

1. Основні історичні чинники розвитку культури. Вплив капіталізації

Національна культура, як і все життя народу, формується під впливом тих чи інших історичних обставин. Для української культури це було зникнення турецько-татарської загрози; розвиток промислового виробництва й виникнення верстви «різночинців» — інтелігенції. Ці обставини, звичайно, сприяли розвитку української культури. На неї благотворно впливала загальноєвропейська культурно-мистецька ситуація. Засади класицизму та романтизму знаходили все більше прихильників і послідовників в Україні. Особливого значення в середовищі українців набув романтизм. Він міцно поєднався з їхніми національними та соціально-визвольними потребами.

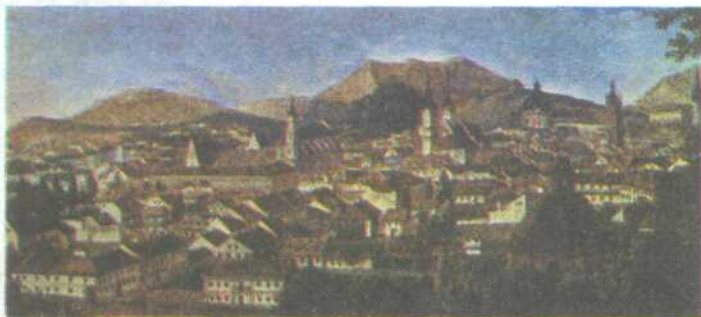
ДУМКА ВЧЕНОГО

Український композитор і вчений Станіслав Людкевич уважав: «Романтизм пробудив до нового буйнішого життя та національної свідомості трохи не всі слабші та молодші нації Європи, у яких культурно-національний побут не дійшов був ще свого виразу... між головними девізами літератури, культури і мистецтва помістив ідею національності».

Романтизм утверджував у суспільному житті ідеали волелюбності, свободи особистості, «відкривав» народ як джерело моралі, мудрості й краси. Одним із чинників розвитку тогочасної української культури стала капіталізація. Під її впливом активно формувалися нові верстви шанувальників творів мистецтва: буржуазія, що прагнула краще організувати свій побут; інтелігенція, яка, займаючись розумовою працею, потребувала мистецьких творів для душевної гармонії та естетичної насолоди. Капіталізація вела й до зростання духовно-культурних запитів найширших верств населення.

Проте діяли й обставини, які суттєво гальмували розвиток культури. Це повна втрата навіть залишків державності на Лівобережжі через російський

*Невідомий художник.
Вид Львова.
XIX ст.*

імперський тиск; нове закріпачення українців; цілковите підпорядкування Української православної церкви Московській патріархії.

Розвиток української культури гальмувався також активним тиском російських та австрійських імперських властей. Вони заохочували всіляких пристосуванців, створювали сприятливі умови для відступників від національних інтересів, переслідували національно свідому еліту, усували її від участі в культурному та суспільно-політичному житті. Ці обставини прямо чи опосередковано впливали на розвиток національної культури.

2. Особливості розвитку культури

Найочевиднішою особливістю є те, що, незважаючи на підневільне становище нашого народу, протидію імперських властей, становлення національної культури відбулося. Вона проявила надзвичайну життєву стійкість і витворила власні національно своєрідні взірці, досягла європейських висот у мистецькій та національній сферах.

Наступною особливістю була нерівномірність культурного розвитку різних регіонів України. Унаслідок підпорядкування українських земель різним державам, залежності від суспільно-політичних ситуацій в них, українські національно-культурні сили концентрувалися спочатку в Харкові та Перемишлі. У середині XIX ст. посилилася роль Києва та Львова. Наприкінці століття центр національно-культурного життя перемістився до Львова.

Особливістю того часу стала узгоджена діяльність української інтелігенції Заходу і Сходу України. Підпорядкованість різним метрополіям не призвела до культурного відчуження та розірвання зв'язків між регіональними центрами української культури. Навпаки, вони спрямовували свою діяльність у русло соборності для відновлення єдності. Західно- та східноукраїнська інтелігенція домагалася визнання властями української мови й культури, виступала на захист спільних історичних пам'яток, науково доводила єдність українства різних регіонів.

Відбулася зміна суспільних верств — представників української культури. На початку століття це були нащадки козацької старшини та нове українське дворянство. У 30—40-х роках XIX ст. боротьбу за культурно-національні права розпочала інтелігенція. Вона обґрунтовувала законність культурно-національних вимог українців, опираючись на внутрішні духовні сили народу: творчість, вірування, мудрість, мову, звичаї, уявлення.

3. Освіта

Розвиток міст, промисловості й торгівлі вимагав дедалі більше освічених і кваліфікованих працівників. Через це російський царизм змушений був відкривати все нові й нові навчальні заклади.

Історичний факт. Настрої, які панували в петербурзьких урядових колах щодо народної освіти, красномовно характеризують слова міністра народної освіти О. Шишкова, сказані ним у 1824 р.: «Навчати грамоти весь народ... завдало б більше шкоди, ніж користі».

Шкоду від освіти царизм пов'язував із вільнодумством і розвитком національної самосвідомості. Не маючи змоги протистояти потребі суспільства в освічених людях, царський уряд намагався взяти під свій пильний контроль сферу освіти. Для цього в 1802 р. було створено міністерство народної освіти. Своїми заходами воно, з одного боку, прагнуло задовольнити потреби країни в освічених працівниках, чиновниках, а з іншого — позбавити український народ національної самосвідомості, культури й гідності.

Офіційний Петербург намагався прищепити українцям переконання, що російська нація — рятівник і провідник усього слов'янства, а українці — лише меншوارтисний, неповноцінний етнос. Цій меті слугувала й реорганізація системи освіти. На зламі XVIII–XIX ст. царизм зруйнував національну школу в Україні, яка поставила український народ на один рівень із найосвіченішими державами Європи.

Історичний факт. У середині XVIII ст. в Україні одна школа припадала на 700–900 душ населення. У середині XIX ст. цей показник дуже змінився: одна школа вже припадала на 9,5 тис. українців.

На початку XIX ст. в Україні було реформовано систему освіти на загальноімперський зразок. Усі навчальні заклади поділено на парафіяльні, повітові, губернські гімназії та університети.

Українській освіті, яка завжди відзначалася демократичністю та всестановістю, тепер нав'язувався чітко виражений становий характер. Для нижчих верств населення призначалися школи нижчих ступенів, а для панівних верств — вищих.

Навчання в початковій школі

Початкової освіти навчали в парафіяльних і повітових школах. Сільські діти навчалися там протягом 4–6 місяців, міські — до року. Навчання велося російською мовою. Учні навчали основам православної віри, читати, писати, виконувати чотири арифметичні дії.

Другим ступенем початкової освіти були повітові школи. У них здебільшого навчалися діти дворян, заможних міщан, купців і чиновників. Вони вивчали російську мову, географію, історію, арифметику, природознавство, фізику, малювання.

Гімназії. Середню освіту учні здобували в гімназіях, спочатку чотирикласних, а з 1828 р. — семикласних. Тут вивчали: латинську, німецьку і французьку мови, початковий курс філософії, політичну економію, природознавство. Проте з 1828 р. три останні дисципліни були вилучені з навчального плану. Натомість уведено викладання Закону Божого, історії церкви, грецької мови.

Царизм свідомо гальмував розвиток освіти, через що кількість учнів і шкіл в Україні значно зменшилася. Українцям незадовільним було матеріальне становище парафіяльних шкіл і повітових училищ. Здебільшого вони розміщувалися в непристосованих будівлях, не забезпечувалися необхідним навчальним приладдям, підручниками та посібниками. Учителі отримували мізерну заробітну плату.

Історичний факт. У 1856 р. на підвладних Російській імперії українських землях офіційно числилося 1300 початкових шкіл, де навчалося 67 тис. учнів; 18 гімназій з 4 тис. учнів. Якщо врахувати, що на них проживало 13,5 млн чоловік, то в Україні на сто мешканців припадало 0,61 учня, у Росії — 0,7, у США — 20, у Франції та Англії — 9,1 учня.

У губернських містах діяли приватні пансіони. У Києві, Харкові, Полтаві, Одесі та Керчі були засновані інститути шляхетних дівчат. Навчання та виховання в цих навчальних закладах велося за програмою середньої школи.

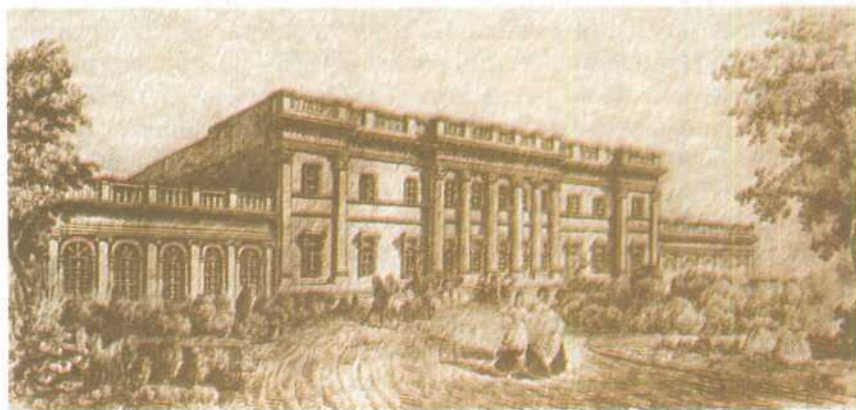
Рішельєвський та Ніжинський ліцеї. В Україні діяли також три ліцеї: Рішельєвський в Одесі, Кременецький на Волині (його закрили після польського повстання 1830–1831 рр.), Ніжинський, який був заснований у 1820 р. князем І. Безбородьком як гімназія вищих наук. У 1832 р. її було перетворено на ліцей, спочатку фізико-математичний, а пізніше — юридичний. Його вихованцями стали видатні українські письменники, громадські діячі, учені XIX ст. — Є. Гребінка, Л. Глібов, М. Гоголь, О. Лазаревський та інші.

Поступово розширювалася мережа середніх професійних навчальних закладів. Медичну освіту здобували в Єлизаветградській медичній школі (1787) та Київській фельдшерській школі (1842). Геодезичну освіту давало Кременецьке землемірне училище (1807).

В Україні діяла єдина на всю імперію школа бджільництва у с. Пальчиках на Чернігівщині. Агрономічної освіти навчали в Харківській землеробській школі (1855). Протягом 30-х років XIX ст. були відкриті училище торговельного мореплавства в Херсоні та морська школа в Севастополі.

Найширшу мережу закладів мало військове відомство. У Миколаєві діяли артилерійське (з 1794) і штурманське (з 1798) училища. У Полтаві (з 1840) та Києві (з 1852) діти українських дворян готувалися до офіцерської служби в кадетських корпусах.

Харківський та Київський університети. Вищу світську освіту в Україні стали надавати університети: Харківський (1805) та Київський (1834). Як визначав університетський статут, завданням цих навчальних закладів була «підготовка юнацтва до вступу в різні звання державної служби», тобто державних чиновників. Проте зусиллями професорів і студентів університети перетворилися насамперед на центри наукового й культурного життя України.

*Інститут
шляхетних
дівчат
в Одесі.
Із гравюри
XIX ст.*

Проект будинків Харківського університету, відкритого в 1805 р.

Будинок, у якому з 1851 р. містився Львівський університет

Будинок Університету святого Володимира в Києві. 1842 р.

У Західній Україні діти селян могли здобути початкову освіту в парафіяльних школах. Нижчі верстви здобували початкову освіту другого ступеня в трикласних (тривіальних) школах і неповну середню освіту в чотирикласних головних і нормальних школах. Проте таких шкіл було дуже мало. Усі вони підпорядковувалися римо-католицькій церкві.

У цих школах обов'язково викладалася німецька мова, а водночас із нею в Галичині — польська, у Буковині — румунська, у Закарпатті — угорська. Лише в сільських парафіяльних школах, утримання яких австрійський уряд з 1813 р. переклав на плечі селян, навчання велося українською мовою.

У кількох гімназіях діти поміщиків, духовництва й чиновництва навчалися латинською та німецькою мовами. Вищу освіту в краї давали Львівський університет, Реальна й Технічна академії у Львові та Чернівецький ліцей.

4. Розвиток науки. Видатні вчені

В Україні природничі й точні науки досягли значних успіхів. На початку століття потужним центром наукових досліджень став Харківський університет. Ректор університету Тимофій Осиповський протягом 1813–1820 рр. підготував тритомний «Курс математики». Його учень Михайло Остроградський очолював кафедру математики в паризькому коледжі Генріха IV, став засновником Петербурзької наукової математичної школи. Український учений був обраний членом Академії наук Нью-Йорка, Італії, Росії, членом-кореспондентом Паризької академії наук. Живучи за межами України, він не цурався Батьківщини, не забував рідну мову, підтримував дружні стосунки з Т. Шевченком.

Відомим ученим-медиком став виходець із Закарпаття, випускник Львівського та Віденського університетів Іван Орлай. Із 90-х років XIX ст. він працював медиком при царському дворі. Протягом 1801–1817 рр. був ученим секретарем Медичної академії. Написав багато наукових праць з історії медицини

Титульні сторінки перших журналів, що видавалися
Харківським університетом

Іван Орлай

в Росії та медичних посібників. Іван Орлай написав також історію Закарпатської України IX–XVIII ст. У останні роки життя він очолював Ніжинську гімназію та Рішельєвський ліцей. Учений і педагог був звинувачений у вільнодумстві й помер під час слідства.

Помітний внесок у природничі науки зробив випускник Віденського університету Остап Волощак. Працюючи у Львівському університеті, він зажив слави як видатний географ, ботанік і флорист. Остап Волощак вивчав рослинний світ Карпат, написав понад 50 наукових праць із ботаніки. За свої успіхи був обраний членом Віденської та Краківської академій наук і дійсним членом Наукового товариства імені Т. Шевченка.

Працюємо з джерелами

«Якщо ці вірші не можуть служити поясненням української історії, то принаймні в них видно поетичний геній народу, його дух, звичаї старих часів і нарешті ту чисту моральність, якою завжди визначалися українці і яку вони старанно зберігають і сьогодні як спадщину предків, яка врятувалася від жадібності сусідніх народів».

- Проаналізуйте уривок із передмови, яку написав до свого видання своїх віршів М. Цертелєв. Визначте риси сприйняття народної культури, притаманні діячам української культури першої половини XIX ст.

Перевірте свої знання

1. Визначте й охарактеризуйте історичні обставини розвитку української культури протягом першої половини XIX ст.
2. Назвіть принципову відмінність засобів, які використовували для національної справи старшини-дворяни й інтелігенти.
3. Як капіталізація стала чинником розвитку культури?
4. Якою була спрямованість царської політики щодо освіти?
5. Яких успіхів досягла українська математика?
6. Складіть схему системи освіти в Україні.

1. Пригадайте історичну добу протестантизму. Які соціальні верстви розпочали творення мов сучасних європейських націй, а які продовжили цю справу?
2. Що спонукало М. Гоголя сказати: «Театр — це така кафедра, з якої можна сказати світу багато добра»?

1. Криза староукраїнської книжної мови та літератури

Наприкінці XVIII ст. староукраїнська літературна мова й українське книжне письменство перебували в глибокій кризі. Від старої української літературної традиції віддалялися її носії — українське панство та вище духовництво.

Утративши українську козацьку державу, учорашні старшини, щоб зберегти свої маєтності та провідне становище в суспільстві, прагнули отримати статус дворянства Російської імперії, уливаючись у її державно-адміністративну систему. Ідучи на службу до імперських установ, хто добровільно, а хто через безвихідність, вони відмовлялися чи поволі віддалялися від староукраїнського красного письменства, поступово стаючи прихильниками інших літератур: французької, німецької, російської.

Здавалося, разом з утратою державності українство незворотно втратить і свою мову та літературу.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Гнітючі настрої, які тоді оволоділи українськими патріотами, передав нам П. Гулак-Артемовський, який і сам, бувало, утрачав надію та з відчаєм удивлявся в безрадісне майбутнє: «Думка про те, що, напевно, недалекий той час, коли назавжди зникнуть не лише сліди малоросійських звичаїв і старовини, а й сама мова зіллється з величезною рікою могутньої й панівної російської мови, не залишивши по собі жодних слідів свого існування, породжує в мені такий відчай, що є миті, коли мені хочеться відмовитися від усіх своїх намірів і сховатися в мирному затишку простого селянина, щоб зловити останні звуки рідної мови, що вмирає з кожним днем».

2. Виникнення нової української літератури й театру

І саме в час гнітючої безвихідності, як дар небес, ковток свіжого повітря, з'явився провісник життєдайного майбуття — поема «Енеїда» Івана Котляревського. Правду кажучи, батько сучасної української літератури не вважав свій літературний експеримент з використанням живої народної мови вартим опублікування. Перші три частини «Енеїди» в 1798 р. в Петербурзі видав власним коштом конотопський поміщик Василь Папура.

Т. Шевченко.

Будинок І. Котляревського
в Полтаві

Ця подія стала віхою рішучого повороту від минулих до розвитку нової літератури і, зрештою, нової культури. Адже вибір Котляревським мови народу став незворотним явищем не тільки для літератури.

Услід за нею протягом XIX ст. народну мову почали використовувати публіцистика, літературна критика й гуманітарні науки. Іван Котляревський є також автором перших українських п'єс — «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», які ставилися в Полтаві й започаткували новий український театр.

Творчість **Івана Котляревського** (1769–1838) — звичайно, дар Божий, але отриманий українством закономірно, тоді, коли воно усвідомлювало його значення. По-перше, «Енеїда» не могла б з'явитися, не успадкувавши національні духовні традиції, сформовані козацькою добою: незнищений дух вільнодумства; збережене в надзвичайно важких умовах національне самоусвідомлення, історичний оптимізм; готовність шукати і знайти нову, як говорив Г. Сковорода, «духовну вітчизну».

Опираючись на міцний фундамент традиції, «Енеїда» стала одночасно й відображенням нових шляхів і потреб суспільного розвитку. Насамперед, поема Котляревського — яскраве свідчення звільнення літератури від церковних регламентацій. Автор став на позицію вільного художнього творення і цим самим відобразив загальне прагнення підприємливих людей до свободи діяльності в найрізноманітніших сферах життя. Суспільство потребувало життєвого завзяття, і письменник, тісно спілкуючись з людьми, проїнявся цим духом. Український національний побут він порівнював із реаліями антично-римського світу, досягнувши цим не лише комічного ефекту, а й спрямував читачів на переосмислення перипетій історичної долі народів, закликав пам'ятати про власну гідність, спонукав змагатися з долею.

Якби після зруйнування Трої її мешканці лише б тужили за втраченим, ганьбили себе за поразку, якби не відродили здоровий дух бадьорої безтурботності, то чи стали б вони засновниками Риму?

Театральні п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» написані на соціальне замовлення українців, яких не задовольняла п'єса «Казак-стихотворець» — «культурний продукт» російського автора О. Шаховського, де неточно й спотворено відображалися мова та звичаї українців. Після перегляду вистави люди щиро обурювалися: «За наші ж гроші над нами ще й насміхаються». П'єси Котляревського стали тими творами, яких потребував український народ, щоб подивитися на себе ніби в мистецьке дзеркало, усвідомити свою сутність.

І. Боровиковський.
Іван Котляревський

Обкладинка
ювілейного альманаху
«На вічну пам'ять
І. Котляревському»

Г. Нарбут. Ілюстрація
до поеми «Енеїда»
І. Котляревського

В. Ульянова.
Ілюстрація до драми
«Наталка Полтавка»

Невідомий художник.
Петро Гулак-Артемівський.
Перша пол. XIX ст.

А. Мокрицький.
Євген Гребінка
Перша пол. XIX ст.

Діячі культури з Наддніпрянщини, Галичини та Буковини
на святкуванні 100-річчя з дня виходу у світ «Енеїди»
І. Котляревського. 1898 р.

Засновник українського театру за допомогою своїх персонажів протиставив і засудив тогочасну гостру суспільну проблему витіснення традиційних народних цінностей псевдоосвіченістю, пов'язаною з відмовою від народних традицій. Він також чітко розрізняв національно-культурні типи українця й росіянина.

Із великою шаною до Котляревського ставилися молоді харківські літератори, продовжуючи утверджувати право України на власну літературу. Першим серед них підхопив естафету в Котляревського **Петро Гулак-Артемівський** (1790–1865). Поет народився у м. Городищі (на Черкащині) в сім'ї священика, закінчив факультет словесності Харківського університету. У 1841–1848 рр. був його ректором. Найвидатнішим твором поета стала байка «Пан та Собака», надрукована в 1818 р. У його доробку вагоме місце посідає також етико-філософське послання «Справжня добрість». У ньому автор стверджує, що Добрість — це поєднання моральної стійкості, почуття справедливості, готовності відстоювати свої позиції.

Усі дослідники української літератури визнають великий поетичний талант П. Гулака-Артемівського та шкодують, що він надто рано залишив заняття літературою.

Євген Гребінка (1812–1848) родом із Полтавщини. Перші свої твори він написав ще учнем Ніжинської гімназії вищих наук. Поступивши на службу в Петербург, Гребінка відіграв помітну роль у згуртуванні тамтешньої численної української громади. Він приятелював із Шевченком, брав участь у викупі поета з кріпацтва. Найвагомим внеском Є. Гребінки

в українську літературу є піднесення української байки до класичних зразків.

Твори Є. Гребінки («Ведмежий суд», «Віл», «Рибалка», «Вовк і Огонь») відзначаються оригінальним динамічним сюжетом, критичним поглядом на тогочасні суспільні звичаї. В останній байці в алегоричній формі автор наголошує на необхідності берегти особисту незалежність.

Микола Гоголь (1809–1852) — прозаїк, який писав російською мовою й посів визначне місце в російській, українській та світовій літературі. Він народився в містечку Великі Сорочинці на Полтавщині в сім'ї українського поміщика, навчався в знаменитій Ніжинській гімназії. Уже перші його твори «Басаврюк, або ж Вечір проти Івана Купала» (1830), «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1831–1832) написані російською мовою, але за змістом — вони українські. У них М. Гоголь змалював український побут, історію та **демонологію**. Визначальними їхніми рисами є жартівливість, фантастика та глибоке морально-етичне підґрунтя.

Уособленням українського національного духу став головний герой повісті «Тарас Бульба» — український богатир, людина широкої душі, прямого характеру, невгамовної бадьорості. І хоча цей герой був з історичного минулого, він став знаком національної перспективи.

Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843) — засновник сучасної української прози. Письменник народився в родовому дворянському помісті Основа, що поблизу Харкова (нині ця місцевість знаходиться в межах міста). Здобув домашню освіту. Певний час перебував у монастирі. Усе життя прожив у Харкові, брав активну участь у громадському та культурному житті міста. Протягом 1817–1828 рр. посідав виборну посаду повітового предводителя дворянства. У 1812 р. Г. Квітка-Основ'яненко — директор харківського театру. За його участю видавався журнал «Украинский вестник» та пізніші харківські альманахи. У 1833 р. з-під його пера вийшла «Супліка до пана іздателя» — справжній «маніфест» на захист української літератури.

Згодом були видрукувані оповідання «Салдацький патрет» і пейзажна замальовка «Украинское утро». У наступні роки вийшли друком дві повісті «Маруся» та «Конотопська відьма». Усі ці твори стали основою відповідних жанрів української прози. Григорій Квітка-Основ'яненко був також послідовником І. Котляревського у формуванні української театральної комедії. Він написав п'єси «Сватання на Гончарівці», «Шельменко — волосний писар», «Шельменко-денщик», які надовго завоювали сцену українського театру.

ДЕМОНОЛОГІЯ

(від грец. *demon* — нижче божество і *logos* — слово, учення) — міфічні уявлення народу, засновані на вірі в духів-демонів, які шкодять або сприяють людині.

Ф. Моллер.
Портрет Миколи Гоголя

Невідомий художник.
Портрет Григорія
Квітки-Основ'яненка

У повістях «Маруся», «Козир-дівка», «Щира любов», «Сердешна Оксана» Г. Квітка-Основ'яненко довів, що українська мова придатна не лише для зображення комічних ситуацій та персонажів, а й для художнього відтворення зворушливих і ніжних почуттів, піднесеного настрою, потужного духовного потенціалу українського народу.

3. Тарас Шевченко

Вершиною української літератури XIX ст. стала геніальна творчість пророка національного відродження України — Тараса Шевченка. У 1831 р. кріпацька доля завела його до Петербурга. Там він познайомився з художниками І. Сошенком, К. Брюлловим та іншими діячами культури. У квітні 1838 р. вони організували його викуп із кріпацтва. Протягом 1838–1845 рр. Т. Шевченко навчався й успішно закінчив Петербурзьку академію мистецтв. Саме тоді проявився й поетичний талант юнака: у 1840 р. вийшла його славнозвісна збірка «Кобзар». Завершивши навчання, Шевченко повернувся в Україну і в лютому 1847 р. почав працювати вчителем малювання в Київському університеті св. Володимира. Проте 5 квітня його заарешту-

Т. Шевченко.
Автопортрет зі свічкою

вали за підозрою в належності до Кирило-Мефодіївського братства й засудили до заслання. Лише в 1857 р. він отримав звістку про звільнення. В останні роки свого життя Шевченко знову поринув у літературну творчість. У ній він, як ніхто інший, досягнув вершин народних етичних норм, відтворив світогляд українців та їхні глибинні почуття. Здавалося, вустами поета промовляв сам український народ.

Творчість Т. Шевченка насамперед відображає таку актуальну для тогочасного українства тему, як любов до України. Широко висвітлив поет і жіночу тему. У творах «Катерина», «Наймичка», «Слепая», «Відьма», «Марія», «Княжна» описані трагічна доля материнства, зраджена довіра, самотність, відсутність рідної душі.

Титульний аркуш
«Кобзаря» Т. Шевченка,
виданого коштом
Платона Смирєнка

Тарас Шевченко серед
своїх друзів (Г. Честаків-
ський, брати О. і М. Ла-
заревські, П. Якушкін)

Ще більше уваги приділяв Шевченко зображенню історичних подій. Починаючи з «Івана Підкови» й «Тарасової ночі», із незнаною до того часу силою художнього слова поет звеличив героїчну боротьбу козацтва. Трагічну сторінку нашої історії він описав у поемі «Гайдамаки», правдиво зобразивши картини нещадної помсти гнобителям. Однак Шевченко не схвалював такі відносини між українським та польським народами:

Отаке-то було лихо
По всій Україні!
А за віщо,
За що люде гинуть?

Того ж батька, такі ж діти —
Жити б та брататься.
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднаться...

Творам Т. Шевченка притаманна велика соціальна заостреність. Гнівний соціальний і національний протест проти поневолювачів України поет насамперед висловив у віршах «Розрита могила», «Холодний Яр», поемах «Сова», «Єретик», «Кавказ», комедії «Сон», містерії «Великий льох», посланні «І мертвим, і живим...». Він писав про це з надзвичайною гостротою та відвагою, як видно з рядків про пам'ятник Петру І: *«Це той первий, що розпинав // Нашу Україну, // А вторая доконала // Вдову сиротину. // Кати! кати! людодіди! // Найлись обое...»*

ДУМКА ВЧЕНОГО

Академіки Іван Дзюба та Микола Жулинський у вступній статті «На вічному шляху до Шевченка» до зібрання творів Великого Кобзаря в 6-ти томах (2003) особливо звертають увагу на життєву позицію поета: «Сьогодні нам навіть важко уявити всю міру безстрашності такої думки, таких слів для того часу... Мабуть, окрім глибини політичної думки та зрілості оцінки, тут позначилися ще й козацький темперамент, традиція демократизму, відчуття незалежності й гідності, суто народне внутрішнє почуття вишості над панством і владою, яке знаходимо в народних казках, анекдотах, прислів'ях, піснях, у всій народній творчості».

Осмислюючи стан українського суспільства, критично оцінюючи його спроможність до поступу, Шевченко написав послання «І мертвим, і живим...». Поет із боєм визнає, що представники культурної і політичної еліти могли б повести свій народ шляхом історичного поступу, а не триматися осторонь. Саме в цьому він убачав головну причину занедбання національної справи. Тому своє послання він завершив закликом: *«Обніміте ж, брати мої, // Найменшого брата!»* Адже лише увага та любов до рідного народу допоможуть відродити Україну.

Пантелеймон Куліш (1819–1897) був родом із містечка Вороніж на Сумщині. Протягом 1839–1840 рр. навчався в Київському університеті, але мусив залишити навчання, не зумівши документально підтвердити своє походження з дворянського роду. Кілька років учителював на Волині, у Києві, у Петербурзі. Повернувшись до Києва, став членом Кирило-Мефодіївського братства. За підозрою в причетності до таємного товариства був заарештований. І хоча жандармам

Т. Шевченко.
Портрет

Пантелеймона Куліша

це не вдалося довести, письменника заслали на три роки до Тули та заборонили видавати свої твори.

Дозвіл на публікацію власних творів Куліш отримав лише в 1856 р. Протягом цього та наступного років він видав два томи заздалегідь підготовленої етнографічної збірки «Записки о Южной Руси», яка одержала високу оцінку Т. Шевченка. У 1857 р. вийшов друком перший український історичний роман «Чорна рада», написаний Кулішем. У цьому творі автор засудив демагогію та авантюризм, заперечив право «черні» на прийняття політичних рішень і більше симпатизував «козацькому аристократизму».

Його роман став переконливим доказом спроможності української літератури до творення найширших художніх творів, порушення найглибших історичних, суспільних та етичних питань.

4. Релігійне життя в Україні

Переважна більшість українців на початку XIX ст. були парафіянами православної церкви. Підпорядкована Московському патріархату, вона панувала на Лівобережжі, Слобідській та Південній Україні. Наприкінці XVIII ст. церква в Україні втратила останню підвалину своєї автономії — монастирське землевладіння. Через це духовна еліта Лівобережжя не мала матеріальних засобів для проведення власної культурно-освітньої політики. Митрополит Київський і Галицький та єпископи призначалися Синодом у Петербурзі.

Позбавлені свого керівництва та незалежних матеріальних джерел існування, українські церкви перетворилися на інструмент зросійщення України: українське духовництво опинилося в повному підпорядкуванні «духовного департаменту» Російської імперії. В Україні заборонили будувати храми й писати ікони в українському стилі.

На Правобережжі діяли одночасно три конфесії. Імператори Павло I та Олександр I не перешкоджали окатоличенню православних. Тут же діяла й уніатська церква. Після польського повстання 1831 р. царський уряд відмовився від під-

Рівноапостольні
Кирило та Мефодій

Т. Шевченко.
Костел Святого Олександра в Києві

тримки польської шляхти та католицької церкви. У католиків і уніатів відібрали понад дві сотні монастирів. Саме тоді православній церкві повернули Почаївський монастир. У 1832 р. царські власті ліквідували Василіанський орден — провідну чернечу організацію української греко-католицької церкви — і конфіскували його майно. У 1839 р. на теренах Російської імперії було скасовано уніатську церкву, а уніатів насильно навернули в православ'я.

Позиції уніатства були найміцнішими в Галичині. До греко-католицької церкви тут належала більшість віруючих. Наприкінці XVIII ст. вони отримали рівні права з римо-католиками. Греко-католицькі священники почали відігравати провідну роль у культурному й національному житті краю, успішно протистояли асиміляційній політиці австрійського уряду та польської шляхти.

У гіршому становищі перебували уніати Закарпаття. Хоча на них і поширювалася церковна реформа Габсбургів, але край зазнавав жорсткого тиску з боку угорських властей. З часом відступили від реформ і австрійські урядові кола. У цьому зв'язку кращі представники української інтелігенції — П. Лодій, І. Орлай, родина Кукольників — змушені були переселитися до Росії. Ті ж, які залишилися, продовжували чинити опір мадяризації. Лідером українського руху на Закарпатті став Олександр Духнович — відомий історик, поет, педагог.

На Буковині продовжували діяти православні приходи. Вони перебували в складі Сербської православної церкви.

Працюємо з джерелами

«Він був сином мужика і став володарем у царстві Духа. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, світлі й вільні шляхи професорам і книжним ученим...»

- Про кого вів мову І. Франко? Як «син мужика» зумів піднятися до таких висот?

Перевірте свої знання

1. Чим пояснити віддалення від старої української літератури українського панства та вищого духовенства?
2. Визначте напрями суспільного розвитку, які знайшли відображення у творчості І. Котляревського.
3. Порівняйте релігійне життя в різних регіонах України.
4. Поясніть, чому значну частину російськомовної творчості М. Гоголя літературні критики визнають українською.
5. Чому «Енеїда» І. Котляревського стала визначальною віхою в розвитку нової української літератури?
6. Які соціально-політичні теми висвітлювала творчість Т. Шевченка? Використайте для відповіді знання з української літератури.
7. Чому втрата монастирського землеволодіння остаточно підпорядкувала українські церкви російській владі?
8. Заповніть таблицю.

ЗАСНОВНИКИ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Видатні імена	Визначні твори	Унесок в українську літературу

Чим пояснити споконвічний потяг людини до гармонії, краси, досконалості?

1. Архітектура

Протягом першої половини ХІХ ст. архітектурний стиль бароко витіснявся класицизмом. На зміну пишності, перевантаженості декоративними елементами прийшов стриманий, скупий на прикраси стиль класицизму. Ознаками нової архітектури були імпозантність та офіційна сухість. Зовнішня стриманість поєднувалася з внутрішньою зручністю, високими стелями, гарною вентиляцією, багатим освітленням.

Класицизм поширився й на культові споруди. Серед них можна назвати 89-метрову дзвіницю Успенського собору в Харкові, збудовану в 1821–1841 рр. на честь перемоги над Наполеоном. Преображенський собор у Білій Церкві, Покровський собор в Ізмаїлі, Преображенську церкву в с. Великий Бурлук на Харківщині.

Перша половина ХІХ ст. стала тріумфом містобудівного мистецтва. У центрі міста створювали головний майдан геометрично правильних форм, який оточували величні адміністративні споруди. На перетині центральних вулиць і навколо храмів теж були невеликі майдани. Від головного майдану розходилися здебільшого прямокутні квартали. Хоча, зважаючи на особливості вже існуючої забудови та ландшафту, архітектори вдавалися і до радіально-кільцевого й діагонального планування.

АНСАМБЛЬ

(від фр. *ensemble* – разом) – узгодженість, струнке ціле.

Архітектурний ансамбль – цілісна група споруд, об'єднана спільністю форм і стилю.

РЕСТАВРАЦІЯ

(від латин. *restauratio* – відновлення) – відновлення втрачених архітектурних споруд з урахуванням стилю, у якому вони були свого часу збудовані.

Будівництво адміністративних, освітніх, громадських і приватних споруд навколо майдану здійснювалося за визначеним планом, з дотриманням масштабу будівель їхніх форм і стилю. Так поступово формувалися **архітектурні ансамблі**. Один із них – ансамбль Круглої площі – сформувався в Полтаві. Окрасою Одеси став ансамбль Приморського бульвару, з якого ведуть гігантські сходи до моря.

Архітектура все більше набувала таких рис тодішнього світогляду, як історизм, романтичне захоплення минулим. Намагаючись зберегти архітектурну спадщину і не знаючи при цьому історії архітектури, зодчі часто домислювали образи стародавніх споруд. Так, наприклад, сталося з Десятинною церквою в Києві, яку збудували на древньому фундаменті в 1828–1842 рр., але вона була дуже далекою від давнього оригіналу.

Середина ХІХ ст. – час **стилізованих реставрацій**. Архітектурні пам'ятки ретельно вивчали, брали до уваги аналогічні споруди й відновлювали чи добудовували їх, дотримуючись визначеного стилю. Так у Києві в 1851–1852 рр. добудували дзвіницю Софійського собору.

*М. Сажин. Фонтан «Іван» у Києві.
(нині Європейська площа)*

*Гігантські сходи з Приморського
бульвару в Одесі*

Ще на початку ХІХ ст. в Україні було заборонено споруджувати оригінальні українські храми. Споконвічні українські традиції будівництва дерев'яних церков зберігалися лише народними майстрами Лемківщини, Бойківщини, Гуцульщини й Буковини. У Східній Україні, за поодинокими винятками, і дерев'яні, і муровані церкви зводили в стилі російської народної архітектури — Російська імперія прагнула позбутися навіть спогадів про українські традиції церковного будівництва.

Із 30-х років ХІХ ст. православні храми будувалися за офіційно затвердженим так званим російсько-візантійським стилем. Прикладом цього стилю є Самсонівська церква на полі Полтавської битви, побудована в 1852–1856 рр. Вона рясно прикрашена пілястрами й кокошниками, увінчана п'ятьма сліпими шийками, на яких тримаються цибулясті маківки.

Окрасою міст ставали споруди культурного призначення та приміщення навчальних закладів. Це насамперед будинок оперного театру в Одесі, споруджений в 1809 р. в античному стилі за проектом архітектора Ж. Тома де Томона. Перший Київський театр спроектував відомий київський архітектор, який пропрацював у місті 30 років, — Андрій Меленський. За його проектами також зведені Миколаївська

Ф. Герстенбергер. Губернаторські вали у Львові

Самсонівська церква в Полтаві

Інститут шляхетних дівчат у Києві

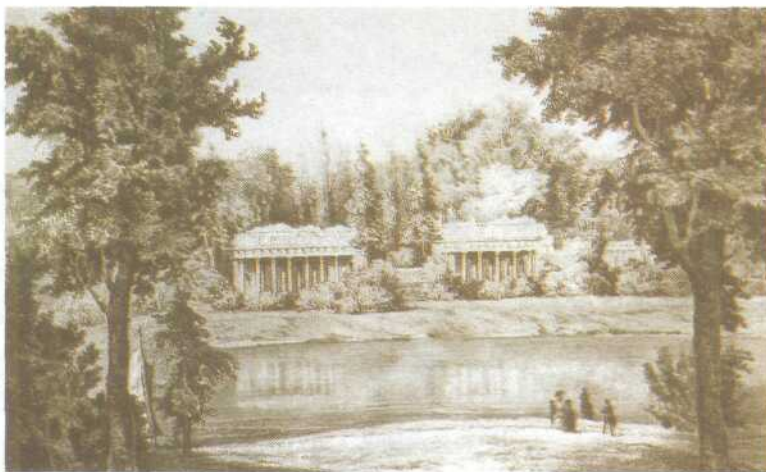
церква-ротонда, Аскольдова могила і пам'ятник на честь поновлення в Києві магдебурзького права. За проектом В. Беретті в стилі класицизму були збудовані монументальне приміщення Київського університету та Інститут шляхетних дівчат.

Продовжувалася традиція палацово-паркової архітектури. Шедеврами першої половини XIX ст. стали палац і парк К. Розумовського в Батурині, палац П. Галагана з лісопарком у с. Сокиринцях на Чернігівщині. Світової слави зажили дендрологічні парки «Софіївка» в Умані та «Олександрія» в Білій Церкві.

Перлинами високого європейського мистецтва на теренах України є садово-паркові ансамблі, побудовані наприкінці XVIII — у XIX ст., які описані в 10-тому виданні «Матеріали до історії садиб» Р. Афтаназі. Їхні художні образи залишив нам відомий художник Н. Орда.

Майже два десятки таких палаців, маєтків і садиб збереглося до наших днів на Старокостянтинівщині (Поділля). Із-поміж них вирізняється палацово-парковий ансамбль у с. Самчиках (давні назва — Замчики) — «одному із найкрасивіших сіл у повіті», — за переконанням історика XIX ст. М. Теодоровича. Тривалий час його власниками були представники українського шляхетного роду литовського походження — Чечелі. Про одного з них — Дмитра Чечеля — полковника військ гетьмана Івана Мазепи, який був командиром гетьманської столиці Батурина під час нападу московитів, писав Т. Шевченко в поемі «Великий

*Н. Орда.
Парк «Олександрія»
в Білій Церкві.
Літографія*

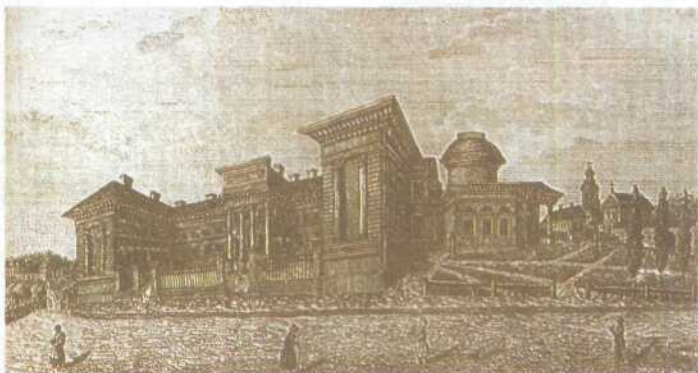
*Палац із партером (парадний фасад)
у с. Самчиках (Хмельницька обл.)*

льох»: «Як Батурин славний // Москва вночі запалила, // Чечеля убила і малого, і старого // в Сеймі́ потопила».

На західноукраїнських землях центром розвитку архітектури залишався Львів. Протягом першої половини ХІХ ст. нову величну триповерхову споруду, збудовану за проектом архітектора Ф. Штадлера, отримав найстаріший в Україні Львівський університет. У стилі класицизму було збудовано приміщення Інституту Оссолінських, ратуші на площі Ринок, міський театр. Споруди в цьому стилі були зведені також у Дрогобичі, Ужгороді, Чернівцях.

2. Образотворче мистецтво

Скульптура. Якщо раніше скульптуру в основному пов'язували з культовими потребами, то на початку ХІХ ст. вона почала слугувати й світським запитам.

*Бібліотека та музей Оссолінських у Львові.
Із літографії К. Ауера*

*Богиня землеробства
і достатку Деметра —
фрагмент парадного
фронтону*

*Кам'яний лев біля
південного (паркового)
фасаду палацу*

*Ратуша на площі
Ринок у Львові. Із гравюри*

У тісному взаємозв'язку з архітектурою розвивалося паркове будівництво, що зумовлювало потребу в садово-парковій скульптурі. У зв'язку з поширенням історичного світосприйняття розвивалася монументальна скульптура. Витвори цього жанру увічнивали історичні події, військові перемоги, видатних діячів. Так, на Конtrakтовій площі Києва було встановлено композицію-алегорію «Самсон роздирає пащу леву». Володимирську гірку в 1853 р. прикрасив бронзовий пам'ятник князю Київської Русі Володимиру.

Значний внесок у розвиток російської та української скульптури зробив Іван Мартос — уродженець м. Ічні, що на Чернігівщині, виходець із козацької сім'ї, ректор Петербурзької академії мистецтв із 1814 р. Сучасники називали його «Фідієм XIX століття». Іван Мартос належить до числа кращих представників світової скульптури і по праву вважається творцем стилю класицизму в цьому виді мистецтва. Його твори відіграли значну роль і в художньому процесі України. Прикладом творчої спадщини І. Мартоса є надгробок К. Розумовському в Батурині, пам'ятник першому градоначальнику Одеси А.-Е. Рішельє. Відомим скульптором у Галичині був Г. Красуцький, барельєфами й скульптурами якого прикрашені будинки Львова.

Д. Левицький.
Портрет князя
Миколи Репніна

Живопис розвивався в побутовому, історичному, пейзажному, портретному напрямках. Вирішальний вплив на український живопис цього періоду мала Петербурзька академія мистецтв. На початку XIX ст. українське образотворче мистецтво вступило в нову фазу розвитку, його головними рисами стали **реалізм** і **демократизація**.

Провідне місце в цьому процесі посів портретний жанр. Визначальними рисами тогочасного портрета стало виявлення індивідуальних рис характеру, зовнішності, емоційного стану. У жанрі портрета в перші десятиліття XIX ст. працювали Д. Левицький, В. Боровиковський, М. Іванов, В. Тропінін, зберігаючи риси, притаманні українській портретній школі.

РЕАЛІЗМ

(від латин. *realis* — суттєвий, дійсний) — творчий напрям у літературі й мистецтві, який правдиво відтворює життя.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ — тут творчий напрям у літературі й мистецтві, який полягає у зверненні до тем із життя народу, у правдивому їх зображенні.

Пам'ятник князю Володимиру в Києві

В. Боровиковський.
Портрет Дмитра
Троїцинського

А. Горонович.
Портрет
Василя Тарновського

Г. Васько.
Портрет
Ганни Чемерис

Дмитро Левицький не забував про свої корені. Проживши в Петербурзі півстоліття, митець на картинах і офіційних документах підписувався: «Вільний малоросіянин Левицький». Зберігав національний характер у своїй творчості також В. Боровиковський.

Випускники Петербурзької академії мистецтв К. Павлов, А. Мокрицький, І. Сошенко, Г. Васько, Д. Безперчий, А. Горонович та інші уславилися творами, які характеризували реалістичний напрям українського живопису й стали цінними експонатами багатьох музеїв світу.

Василь Тропінін — син кріпака — створив в Україні найкращі свої полотна: «Портрет українця», «Молодий український селянин», «Дівчина з Поділля», «Пряля» та ін.

Твори вінницького художника-кріпака Івана Засідателя характеризуються впевненим володінням академічною майстерністю, глибоким проникненням в образ. Його героїні приваблюють не ідеалізацією, а душевним спокоєм і чистотою, поетичністю почуттів.

М. Іванов. Портрет
Антон Головатого

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Те, що Д. Левицький і В. Боровиковський сформувалися і працювали як українські художники, засвідчують їхні сучасники та історики. Зокрема, ректор і професор Петербурзької академії мистецтв Ф. Йордан стверджував у своїх мемуарах, що А. Лосенко, Д. Левицький та інші «ще до заснування Академії мистецтв були вже художниками». О. Бенуа в «Історії російського живопису XIX ст.» пояснював причини виняткових мистецьких досягнень Д. Левицького: «Дещо в житті самого Левицького сприяло розвитку його таланту, — так, походження його з місцевості й середовища набагато культурнішого, ніж тодішній Петербург і навіть вищі верстви петербурзького суспільства. Левицький був родом з Малоросії. З ранніх років він виростав серед тієї напівзахідної цивілізації, яка проникла ще в часи польського панування до Києва і там пустила глибоке коріння».

*І. Засідатель. Портрет
жінки з коралами*

*В. Троїнін.
Пряля*

*А. Мокрицький.
Портрет Євгена Гребінки*

Протягом першої половини XIX ст. в Україні творила плеяда талановитих художників-педагогів. Одним із них був викладач малювання Ніжинського ліцею Капітон Павлов, якого високо цінував Т. Шевченко. Для його портретів характерна поетизація середовища людського буття. Особливе місце в його творчості належить дитячим портретам. На думку критиків, саме в них відобразилася притаманна українській душі сентиментально-поетична вдача.

Відомим портретистом був Аполлон Мокрицький, який створив галерею портретів своїх видатних сучасників — М. Гоголя, Є. Гребінки, О. Кольцова та ін.

Демократизм, доброта й лагідність притаманні роботам Івана Сошенка. Найвідоміші серед них: «Жіночий портрет», «Портрет бабусі Чалого». Художник багато працював як пейзажист. Свої картини він часто доповнював невимушеними життєвими сценками: «Краєвид з селянами», «Продаж сіна на Дніпрі», «Хлопчики-рибалки» та ін. Видатним представником реалізму в Західній Україні став український художник Лука Долинський. Уродженець Білої Церкви, він за під-

Д. Безперчий. Бандурист

І. Сошенко. Краєвид з селянами

Т. Шевченко. Дари в Чигрині

Т. Шевченко. Автопортрет

тримки митрополита Л. Шептицького закінчив Віденську академію мистецтв і назавжди оселився у Львові. Долинський оздобив багато церков Галичини. Найвидатнішими роботами художника стали розписи та ікони для собору Святого Юра у Львові та Успенського собору в Почаївській лаврі.

Тарас Шевченко як художник завершив романтичний період, розпочатий Д. Левицьким та В. Боровиковським. Його шлях у мистецтві — характерний для художника-кріпака.

Однак Шевченку поталанило навчатися в Петербурзькій академії мистецтв завдяки піклуванню представників передової інтелігенції Російської імперії. Обдарований юнак був одним із найталановитіших учнів К. Брюллова, нагороджений срібною медаллю Академії за визначні успіхи в навчанні («Циганка-ворожка», 1841). Тарас Шевченко спрямував українську мистецьку школу в річище реалізму та національної визначеності. Ці риси насамперед притаманні образу «Катерини». Шевченко зробив чималий внесок у розвиток портретного (понад 150 робіт), історичного, побутового й пейзажного жанрів живопису та графіки.

Т. Шевченко. Катерина

Т. Шевченко. Пожережа в степу

ЕЛЕГІЙНІСТЬ
(від грец. *elegos* –
журлива пісня) –
задумливість, схильність
до смутку, журби,
роздумів.

Особливого значення він надавав гравюрі. Саме за успіхи в цьому жанрі художнього мистецтва Т. Шевченко здобув звання академіка.

Тарас Шевченко чи не перший із художників, який в українському малярстві звернувся до тем з української історії: «Дари в Чигирині», «Смерть Богдана Хмельницького» та ін.

Помітне місце в спадщині митця належить пейзажам. У циклі «Живописна Україна» він розкрив усю любов до свого народу та рідного краю. На його полотнах відображені спокій і затишок («На пасіці»); **елегійність** і романтизм («Аскольдова могила», «Богданова церква у Суботіві»); велична краса непорушного спокою («Душанова могила»); драматизм («Пожежа в степу»).

3. Музика

XIX ст. відкрило нові обрії розвитку українського музичного мистецтва, яке розвивалося в тісній єдності з народною музикою. Багато композиторів під впливом романтизму зверталися до народної пісні та музики.

Виникнення оригінальних українських музичних творів тісно пов'язане з театральним рухом. На початку століття в Києві, Полтаві й Харкові були створені професійні артистичні трупі.

Першим зразком українського музично-драматичного твору стала п'єса «Наталка Полтавка» (1819). Розмовні діалоги в ньому чергувалися з музичними епізодами. Такі з них, як «Віють вітри, віють буйні...», «Сонце низенько...», «А я дівчина Наталка...», дуже швидко стали сприйматися як народні. Традицію українського водевілю того ж року започаткував «Москаль-чарівник». Наступним кроком у розвитку музичної драматургії стала комедійна п'єса Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» (1836).

У великих містах України, продовжуючи традиції церковних хорів, виникали світські хори й капели, діяли оркестри. У гімназіях та університетах викладали музику й танці, улаштовували концерти й музичні вечори.

В. Орловський. Село

Невідомий художник.
Невідома артистка
в ролі Наталки Полтавки

Одним із найвідоміших хорових колективів того часу став Перемишльський хор. Саме його вихованцем був перший професійний композитор у Галичині — Михайло Вербицький, автор музики сучасного гімну України, 12 оркестрових рапсодій на українські теми та багатьох інших творів.

У Києві найвидатнішим представником музичного мистецтва став піаніст, композитор і педагог Йосип Витвицький. Йому принесли славу музичний твір «Україна» та варіації на тему народної пісні «Зібралися всі бурлаки». На Полтавщині тривалий час працював професійний музикант, композитор і педагог Алоїз Єдлічка. У Харкові знаменитим музикантом і композитором був Іван Вітовський.

Протягом першої половини XIX ст. почали виникати культурні зв'язки між Україною та Європою. В Одесі кілька разів гастролювали італійські оперні трупи. У 1848 р. одна з них виступила в Києві. У 1847 р. Київ, Одеса й Єлизаветград радо приймали Ференца Ліста — угорського композитора й піаніста.

4. Традиційно-побутова культура в селі та місті

Побут селянина й міщанина зосереджувався насамперед навколо його житла. І в XIX ст. українці продовжували споруджувати традиційні оселі. Менші будувалися за планом: хата й сіни, більші — хата, сіни й хата або хата, сіни й комора. На Поліссі та в Східній Галичині селяни жили в курних і напівкурних хатах. На Поділлі, Полтавщині та Півдні житла зазвичай будувалися з печами, які обов'язково мали комини (димарі).

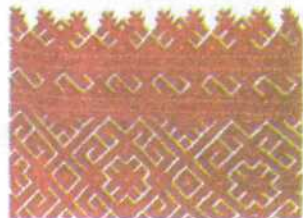
На Слобожанщині, Середньому Подніпров'ї та особливо на Півдні України, де не вистачало деревини, частіше споруджували глиняні та кам'яно-вапнякові будинки. На Поліссі та в Західній Україні традиційно будували зрубні оселі.

У всіх регіонах, попри певні територіальні відмінності, облаштування селянської хати мало багато спільного. При вході до неї в куті справа або зліва знаходилася піч. У протилежному (по діагоналі) від печі куті висіли образи, прикрашені рушниками і квітами, стояв стіл або скриня, застелені скатеркою. Від печі до причілкової (короткої) стіни встановлювався піл — настил із дощок, на якому спали. Над ним висіла жердка, де вішали одяг, а у святкові дні — килими чи дорогі рядна. Попід стінами стояли дерев'яні лави. Піч і протилежну від входу стіну розмальовували квітами. Іноді стіни прикрашали картинами. Біля входу висів мисник, на якому зберігався святковий посуд. Повсякденне кухонне начиння клали біля печі на припічок.

Повсякденний жіночий одяг складався із сорочки та запаски. Вона могла бути однотонною або картатою. У прохолодну погоду жінки вдягали керсетки, пошиті із сукна, свити, кожушки, великі вовняні хустки. У свята

Весільний коровай

Українські рушники

К. Маковський. Пасіка

М. Пимоненко. Убрід

замість запаски носили плахту. Дівчата заплітали волосся в косу і прикрашали голову стрічками, квітами чи вінком. Жінки носили очіпок, прикриваючи його наміткою або хусткою. Шию прикрашали намистом і дукачами.

Чоловіки одягалися в полотняні сорочки й штани, у прохолоднішу погоду — сукняні штани та безрукавки. Голову прикривали солом'яним брилем або сукняною шапкою. В осінньо-зимовий період вони вдягали каптани, киреї, свити, сіряки, кобеняки. Останні мали відлогу. Узимку ходили в кожухах. Зимовим головним убором чоловіків була смушева шапка, а восени — повстяна або сукняна. Улітку носили шкіряні постолі, черевики, узимку — чоботи, валянки.

Одяг багатших міщан виготовлявся з матеріалів фабричного виробництва. Чоловіки носили кашкети. Жінки вдягали катанки — верхній одяг, пошитий із сукна з вилогами, обкладеними адамашком (шовковою тканиною) чи оксамитом, а чоловіки — сукняні куртки, бекеші.

Заможні верстви наслідували петербурзьку та західноєвропейську моду.

5. Антагонізм міста й села

Антагонізм, тобто непримиренна суперечність українського міста і села, виіривав поступово. Насамперед він проявився в політичній площині. Коли Українська козацька держава була ліквідована, міста стали резиденцією чужої влади, місцем концентрації чужого чиновництва та офіцерства. Від них українські селяни зазнавали утисків. Із розвитком товарно-грошових відносин міські купці й багаті ремісники почали використовувати сільські промисли для організації розсіяних мануфактур.

АНТАГОНІЗМ

(від грец. *суперечка*, *боротьба*) — суперечність, що характеризується найгострішими проявами, непримиренністю, боротьбою.

Поступово скупники перетворили селян на залежних працівників, що теж посилювало антагонізм. Вищий рівень самоорганізації міщан, а особливо міські власті, ставили сільськогосподарських виробників у підпорядковане становище на торгах, базарах, ярмарках.

Наступною причиною наростання антагонізму була імперська політика щодо українських міст. Вони ціле-

М. Пимоненко. Весілля в Київській губернії

С. Васильківський. А що мати скажуть

спрямовано заселялися росіянами та іншими іноземцями. Російські власті завжди потурали зверхньому ставленню цих міщан до українців — «селяків», «хохлів» тощо. Селяни ж, зі свого боку, утверджувалися в думці, що промисловість, торгівля, інтелектуальна праця — усі заняття експлуататорів, не є чесними й гідними православного християнина.

6. Доля української жінки. Сімейний побут

Підпорядковане становище жінки зумовлювалося особливостями аграрного та раннього індустріального суспільств, у яких насамперед цінувалася здатність до фізичної праці. Сільськогосподарська робота утвердила за кожним членом сім'ї традиційні функції. Чоловік та дорослі сини виконували «чоловічу роботу» — насамперед важку працю в полі. Дружина займалася «жіночою роботою». Однак у жнива жала й молотила нарівні з чоловіком. Діти випасали худобу й доглядали птицю, допомагали в домашній роботі та на городі.

Становище української жінки було нелегким. Разом із тим воно визначалося народною культурою, взаєминами, які встановлювалися між молодими людьми, а потім між чоловіком і дружиною. Одруження в українському селі зазвичай ґрунтувалося на взаємній закоханості. Це, звичайно, впливало на становище жінки в сім'ї. Від підпорядкування її захищало й звичаєве право. Чоловік не мав права розпоряджатися майном і землею, отриманими жінкою як посаг.

Перевірте свої знання

1. Визначте головні риси архітектурного стилю класицизму.
2. Назвіть риси містобудування в першій половині XIX ст.
3. Охарактеризуйте тогочасний розвиток української скульптури.
4. Визначте провідні риси українського музичного мистецтва.
5. Поясніть причини формування антагонізму між містом і селом.
6. Як позначався на архітектурі історизм світогляду?
7. Як відобразилася в архітектурі колоніальна політика Росії?
8. Опишіть найяскравіші архітектурні споруди освітньо-культурного призначення, шедеври палацово-паркової архітектури.
9. Охарактеризуйте Т. Шевченка як художника.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ТЕМИ «КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ в УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.»

Протягом першої половини XIX ст. розвитку української культури сприяли багато чинників. Це і зникнення турецько-татарської загрози, і розвиток промисловості, і активна національно-культурна діяльність української інтелігенції.

Серед зовнішніх чинників потрібно обов'язково назвати вплив європейських течій класицизму та романтизму. Саме під впливом романтизму в українській культурі разом з ідеалом волелюбності сформувалися такі ідеали, як свобода особистості, погляд на народ як джерело моральності, мудрості й краси.

Одночасно на українській культурі негативно позначилися остаточна втрата державності на Лівобережжі, запровадження кріпацтва, повне підпорядкування української церкви російському Синоду, відтік українських талантів за кордон, постійний імперський тиск на українську культуру.

Незважаючи на перешкоди, українська культура проявила надзвичайну життєву стійкість і створила блискучі національно своєрідні класичні митецькі твори. Творцем нової української культури стала в переважній більшості різночинська інтелігенція, яка прийшла на зміну українському дворянству зі старого старшинства. Вона черпала сили з культури українського народу, з його природного права на збереження культурної самобутності. Розвитку культури сприяла й капіталізація економічних відносин, що створювала сприятливі умови для вкладення буржуазією капіталів у культуру.

Освіта в Україні перебувала в суперечливих умовах. З одного боку, її розвитку потребували промисловість і торгівля, а з іншого — царизм боявся, що охоплення освітою широких верств населення приведе до поширення «вільнодумства». Вихід було знайдено в стримуванні початкової освіти для широких верств і прищепленні заможним українцям у середніх і вищих навчальних закладах почуття меншовартості, порівняно з російським народом.

Незважаючи на перешкоди, українська наука та культура продовжували свій розвиток. Визначальними їхніми рисами стали реалізм і демократизм.

Найяскравішим культурним досягненням цього часу було зародження та становлення нової української літератури й театру, гуманітарних наук, які почали використовувати живу народну мову. Українська література досягла класичного рівня, сформувала всі основні жанри.

Продовжила свій розвиток і архітектура. На зміну стилю бароко прийшов класицизм. Справжнього тріумфу досягло мистецтво містобудування. Однак під імперським тиском в Україні було заборонено український стиль у будівництві храмів. Йому на зміну офіційно запроваджувався російсько-візантійський. Продовжувався наступ на українську культуру в релігійному житті.

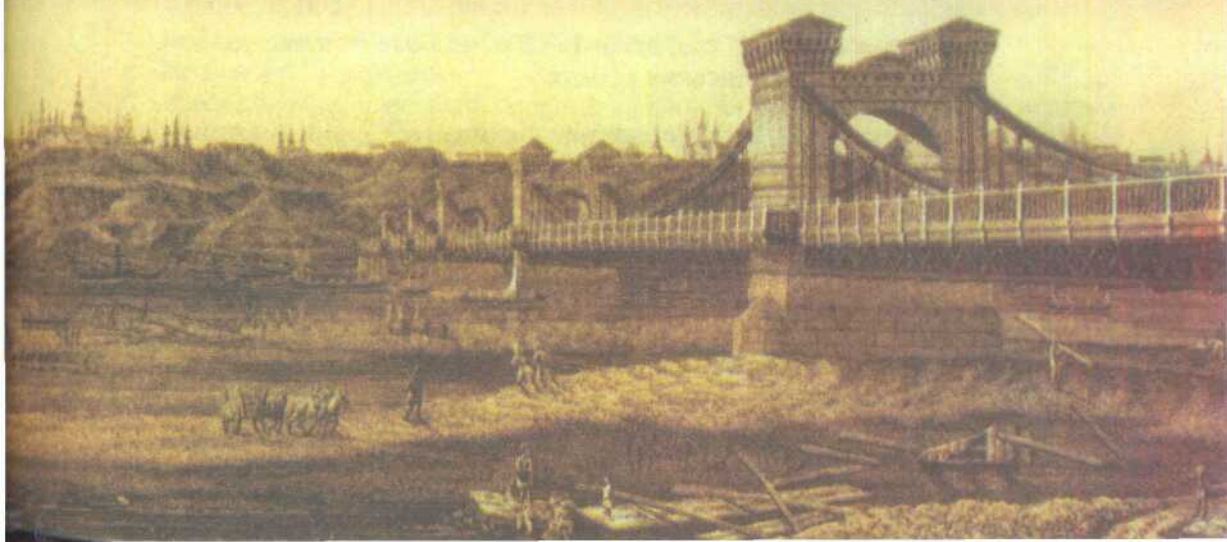
Взірцевих висот досягло українське образотворче мистецтво.

Заповніть таблицю «Українська культура у першій половині XIX ст.».

ДЯЧІ КУЛЬТУРИ	ВИДАТНІ ТВОРИ	НАУКОВІ, ОСВІТНІ, МИТЕЦЬКІ ДОСЯГНЕННЯ, ІДЕЇ
---------------	---------------	--

**МОДЕРНІЗАЦІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА
в середині —
у другій половині
XIX ст.**

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ в 50-х роках XIX ст.

— Державні кордони
— Межі губерній і областей Росії
— Сучасні кордони України

УКРАЇНСЬКІ
ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ
ТЕРИТОРІЇ 1850 р.

§ 19. ЕКОНОМІКА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ в другій половині XIX ст.

Подумайте, як впливає економіка на політику, як політика визначає економіку. Наведіть приклади з української та європейської історії.

1. Вплив аграрної реформи 1848 р. на розвиток економіки в західноукраїнських землях

Поразка революції 1848 р. в Європі забезпечила Габсбургам можливість подальшого панування над усіма складовими своєї «кляптикової імперії», включаючи й західноукраїнські землі. Проте незадоволення австрійської буржуазії, національне пробудження поневолених народів, поразки у війнах із сусідами все ж примусили офіційний Відень удатися до **модернізації** суспільно-політичного й економічного життя.

Австрійський уряд, особливо після воєнних поразок, усвідомив: або в ході оновлення він наздожене провідні держави Європи, або втратить свої позиції та не втримає в покорі поневолені народи. Тому в 1860 р. (після поразки у війні

1959 р. з Францією та П'ємонтою) австрійський уряд змушений був розширити права національних регіонів і пообіцяти їм на майбутнє ще ширшу автономію. Національні провінції отримали право обирати свої законодавчі органи — крайові сейми. Щоправда, обрані в 1861 р. Галицький і Буковинський крайові сейми, відповідно до конституції, мали займатися тільки місцевими справами. Виборча система забезпечувала повне домінування шляхетства над буржуазією і селянами.

Якщо ж урахувати, що шляхетство Галичини та Буковини було не українським, стане зрозуміло, що проголошена рівноправність націй не визволила українців із національно-пригнобленого становища. Використовуючи свою кількісну перевагу, польська більшість і надалі отримала можливість ущемлювати українську національну культуру.

Зокрема, у 60-х роках XIX ст. польський сейм прийняв закон про навчання польською мовою в початкових і середніх школах. Польська утвердилася і як крайова урядова мова.

Після поразки 1866 р. у війні з Пруссією австрійський уряд, поступившись вимогам угорської аристократії та буржуазії і в 1867 р., перетворив Австрійську імперію на дуалістичну (подвійну) Австро-Угорську монархію. Її територія ділилася на дві частини. Галичина й Буковина ввійшли до складу австрійської частини, а Закарпаття — до угорської.

Офіційно нова конституція проголошувала національну рівноправність у школах, державних установах і судах, а також «право на вільний розвиток». Однак фактично над українством, як і раніше, збереглася влада його поневолювачів.

Революційні події 1848 р., які охопили Австрію та багато інших країн Західної та Центральної Європи, спричинили скасування панщини в західноукраїнських землях. 18 березня 1848 р. парламент революційної Угорщини звільнив від неї селян Закарпаття.

17 квітня свободу від панщини та інших феодальних повинностей отримали селяни Галичини — «хлібної комори» Австрії. 1 липня 1848 р. дія цього закону поширилася й на Буковину.

7 вересня 1848 р. віденський парламент звільнив селян від примусової купівлі горілки та інших алкогольних напоїв, правом на виробництво яких володіли поміщики. Унаслідок **реформи** селянин, як і поміщик, мав право на володіння землею. Щоправда, селяни страждали від мало- та безземелля так само, як і раніше.

МОДЕРНІЗАЦІЯ

(від фр. *modernisation* оновлення) — удосконалення, надання нового вигляду. Організований владою відсталोї країни ряд реформ і перетворень з метою наздогнати розвинуті країни, зберігши при цьому владне становище провідних верств.

РЕФОРМА

(від латин. *reformo* — перетворюю, поліпшую) — політичне, економічне чи інше перетворення, що його здійснює влада заради зміцнення чинного ладу.

Історичний факт. На час звільнення селян 50 тис. польських та інших панів-дідичів володіли 43 % орних земель. Решта 57 % землі належала аж 2 млн 700 тис. селянам. Через це 2/3 селянських господарств мали в середньому менше 10 моргів землі кожне, а близько чверті — менше 2 моргів. Лише десята частина селянських

господарств мала не менше 10 моргів землі, які тоді забезпечували прожитковий мінімум.

До того ж селянин ставав господарем свого наділу не безоплатно. Держава викупувала в поміщиків селянські землі, а селяни за це мусили, починаючи з 1858 р., сплачувати їй борг протягом 40 років.

Історичний факт. У Галичині щорічні платежі селян перевищували річні прибутки поміщиків від орної землі. Англійський вчений У. Петті підрахував, що в XIX ст. ціна землі в Англії дорівнювала сумі 21 урожаю, зібраного з неї. Отже, галицьких селян протягом 40 років примусили переплатити за свою ж землю майже вдвічі.

Діаметрально протилежну політику проводив австрійський уряд щодо поміщиків. Аби максимально пом'якшити перехід до нових умов господарювання, уряд видавав їм **компенсацію** (відшкодування) за скасування панщини, тобто за втрату дармової робочої сили.

Поміщики також звільнялися від опікунських обов'язків щодо селян на випадок стихійного лиха, епідемії тощо. Держава зберегла за ними **сервітутні володіння** — ліси, пасовища, луки та ін. За користування ними селяни повинні були сплачувати поміщикам значні кошти або ж відробляти за них.

Щоб захистити себе, 15 тис. сільських громад подали позови на землевласників до суду. Однак майже всі судові процеси виграли поміщики.

Подібний зміст мала й реформа на Буковині та Закарпатті, де звільняли від панщини із землею лише тих селян, які до реформи користувалися наділами з правом передачі їх у спадок. Тому більшість закарпатських селян після реформи не одержала землі взагалі або дістала невеличкі наділи, недостатні для забезпечення життєвих потреб їхніх сімей.

КОМПЕНСАЦІЯ

(від латин. *compensatio* — винагорода) — відшкодування, винагорода за що-небудь.

СЕРВІТУТ

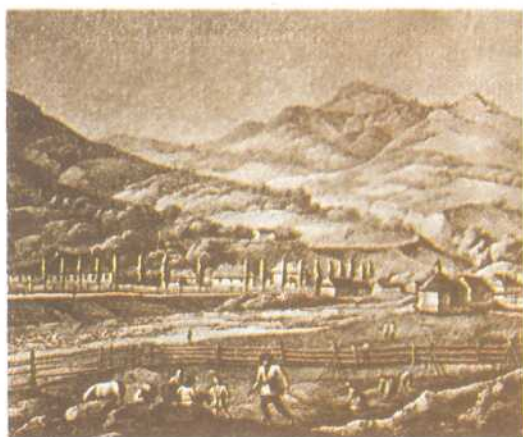
(від латин. *servitus* (*servitutis*) — підпорядкованість, повинність) — у римському, а потім у феодальному та в праві деяких сучасних країн — обмеження права користуватися чужим майном, наприклад заборона проїзду через приватні володіння тощо.

Поміщики зберегли свою земельну власність, а за наділи, надані ними в користування селянам, держава сплатила їм велику грошову компенсацію. Селяни ж змушені були повертати ці кошти державі, що призвело до різкого збільшення податків і різних поборів.

За початковим задумом, реформа мала на меті скасування феодальних відносин у сільському господарстві та утвердження замість них капіталістичних. Проте вона виявилася далекою від задуманого.

Селяни, аби сплатити податки та борг державі, утримувати власні господарства, прогородувати свої сім'ї, змушені були орендувати в поміщиків орну землю, пасовища, сінокоси та інші угіддя. Не справляючись із безліччю труднощів, вони позичали хліб, дрова тощо. За це селяни і в пореформені роки виконували відробітки в поміщицьких господарствах.

Лише наприкінці XIX ст. в сільському господарстві вже використовувалася переважно вільнонаймана

*Вид на соляну варницю в с. Манява
Станіславського округу (середина XIX ст.).
Літографія з картини А. Ланге*

*Добування нафти ручним способом
на бориславських промислах. XIX ст.*

робоча сила. Її застосування поволі стимулювало розвиток поміщицьких і заможних селянських господарств.

Історичний факт. Наприкінці XIX ст. в сільському господарстві та суміжних із ним галузях Східної Галичини працювало 110 тис. постійних і понад 173 тис. сезонних робітників. Подібна картина спостерігалася і в інших західноукраїнських землях.

В окремих господарствах поміщиків і заможних селян почала застосовуватися нова землеробська техніка: кінні сівалки, молотарки, віялки, парові плуги, локомотиви тощо.

Однак розвиток капіталістичного виробництва відбувався повільно. Селянські господарства зазвичай не виходили за межі напівнатурального виробництва і з ринком мали лише епізодичні зв'язки. Основну частину товарної продукції на ринок постачали поміщицькі господарства. Проте до кінця століття вони так і не перетворилися на справжні товарні господарства.

*Наймані робітники мийуть овець перед стрижкою
в поміщицькій економії. XIX ст.*

Біля віялки. XIX ст.

Потворним явищем капіталістичного розвитку Західної України стало лихварство. Не вміючи господарювати, значна частина землевласників потрапила в боргову залежність до лихварів. Ще частіше їхніми боржниками ставали селяни. Лихварі на власний розсуд установлювали виплату за позику, яка іноді досягала 500 %. Не маючи змоги розрахуватися, селяни втрачали і своє убоге майно, і земельну ділянку.

2. Промисловість Західної України

Промисловий розвиток Австро-Угорщини здійснювався з явним відставанням від розвинутих європейських країн. Показовим свідченням цього є те, що австрійський уряд скасував середньовічні цехові відносини і дозволив вільну промислово-підприємницьку діяльність лише в 1859 р.

Західноукраїнські землі за своїм промисловим розвитком залишилися найвідсталішими провінціями Австро-Угорщини, перетворившись на колоніальний додаток розвинутіших частин імперії. Яскравим підтвердженням цього стало запізнення з промисловим переворотом. Якщо в західних провінціях Австро-Угорщини наприкінці 60-х років XIX ст. він уже завершувався, то в Східній Галичині тільки розпочинався. Промислові підприємства Галичини почали переобладнувати паровими двигунами лише з 70-х років XIX ст.

Історичний факт. Якщо в 1851 р. потужність парових двигунів у Східній Галичині становила 52 кінські сили, то в Австрії — 8288.

На середину XIX ст. в Західній Україні найрозвиненішими були традиційні галузі промисловості: текстильна, шкіряна, соляна, тютюнова, паперова, скляна, керамічна. Найпоширенішими галузями залишалися ґуральництво й цукрова-ріння. Однак через відставання промислового перевороту її промисловість потрапила в надзвичайно скрутне становище.

Ремісничі та мануфактурні вироби краю не витримували конкуренції фабрично-заводської промисловості німецьких і чеських провінцій імперії.

Цукровий завод. XIX ст.

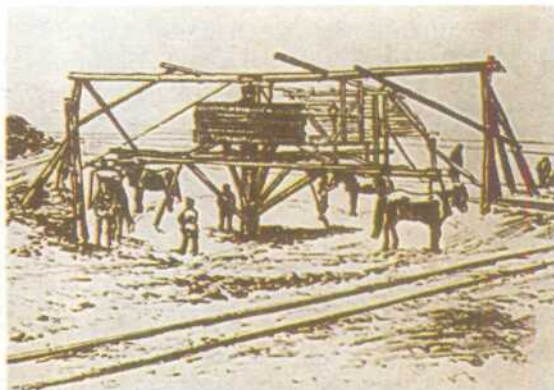
Робітники на цукровому заводі. XIX ст.

3. Колоніальна політика Австро-Угорської монархії

На розвиток краю негативно впливала також колонізаторська політика австрійських властей. Усвідомлюючи, що Західна Україна на випадок війни з Російською імперією неминуче перетвориться на театр бойових дій, австрійські

*Задіоплавильна мануфактура
в с. Демні Стрийського округу. XIX ст.
Літографія Б. Стенчинського*

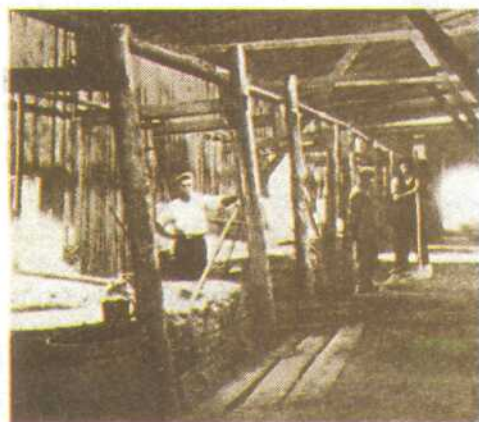
*Кінний привід для підйому
з шахти вагонеток з рудою.
XIX ст.*

урядовці не планували промислового зростання західноукраїнських земель. Тому, якщо сюди й вкладалися капітали, то насамперед заради видобування сировини, її первинної обробки, виготовлення напівфабрикатів.

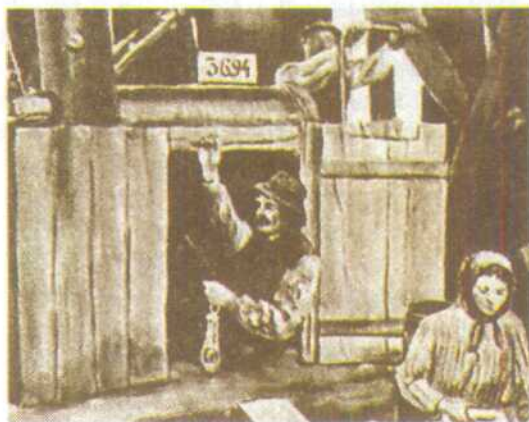
У Східній Галичині найінтенсивніше розвивалося видобування нафти. Для буріння нафтових свердловин тут із 1869 р. розпочали використовувати парові машини. Незважаючи на те, що видобування нафти безперервно зростало, вона вивозилася на переробку до Австрії та Угорщини, оскільки австрійський уряд тривалий час забороняв споруджувати в Східній Галичині нафтопереробні заводи.

Одночасно в Східній Галичині та Закарпатті активізувалося видобування бурого вугілля. Його значна частина використовувалася для задоволення потреб західних провінцій. Розвивалося добування озокериту (гірського воску).

Розширювалося традиційне видобування кам'яної солі, яку виварювали дідівським способом. Лише на трьох солеварнях — у Калущі, Косові й Стебнику — використовувалися парові машини. Великого значення набуло видобування кам'яної солі в Солотвині на Закарпатті — найбільшій соляній копальні в Україні.

*Виплавка озокериту в Бориславі.
XIX ст.*

*Невідомий художник.
Спуск в озокеритну шахту в Бориславі. XIX ст.* 161

Наприкінці століття тут її видобували 200 тис. тонн щорічно. Це становило майже 20 % від усієї соляної продукції України.

В останні десятиріччя XIX ст. на Закарпатті розпочали видобування граніту, каоліну, мармуру, вогнетривкої та гончарної глини, вапняку тощо.

Набагато повільніше розвивалася переробна промисловість, що було закономірним явищем для колоніального становища Західної України. Дуже наглядно це проявлялося в деревообробній промисловості.

Східна Галичина, Закарпаття й Північна Буковина мали значні запаси деревини, однак власної меблевої та інших галузей деревообробної промисловості вони фактично не мали, а тому завозили цю продукцію з інших місцевостей. Разом із тим лісопилна промисловість Західної України працювала на повну потужність і швидко переоснащувалася паровими двигунами. Так, у Східній Галичині в 1900 р. працювали 123 лісопилини. Із них 56 були паровими. Виробництво дощок, брусів, інших заготовок призводило до винищення масивів цінних порід дуба, смереки, граба. Багато західноукраїнської деревини сплавлялося або вивозилося в Угорщину, Німеччину, Австрію, Італію, Францію та інші країни Центральної та Західної Європи.

У 70-х роках XIX ст. в Закарпатті почала розвиватися хімічна промисловість. Капітали в її розвиток укладали підприємці США, Англії, Німеччини, Франції. Підприємства хімічної промисловості виготовляли з деревини деревне вугілля, ацетон, метил, оцет та інші хімічні речовини.

У складному становищі перебувала харчова промисловість. Незважаючи на вирощування значної кількості зернових культур, борошномельна промисловість Західної України перебувала в занепаді. Причиною цього була митна політика австрійського уряду, який не обмежував вивезення зерна, зате накладав високі мита на експортування борошна. Уповільненими темпами розвивалася й легка промисловість.

4. Будівництво залізниць

Протягом 60–70-х років XIX ст. Західна Україна була з'єднана залізницею із Західною Європою. У 1861 р. завершилося будівництво залізниці Краків—Перемишль, яка з'єднала Західну Україну з Віднем. У 1864 р. вона була прокладена до Львова.

У наступні десятиліття залізнична транспортна мережа охопила Чернівці, Стрий, Тернопіль, інші міста й містечка. Проте будівництво залізниці в Західній Україні не викликало бурхливого розвитку важкої індустрії, як це відбувалося в Західній Європі чи Росії. У західноукраїнських землях дещо пожвавилася лише лісова промисловість та виробництво будівельних матеріалів.

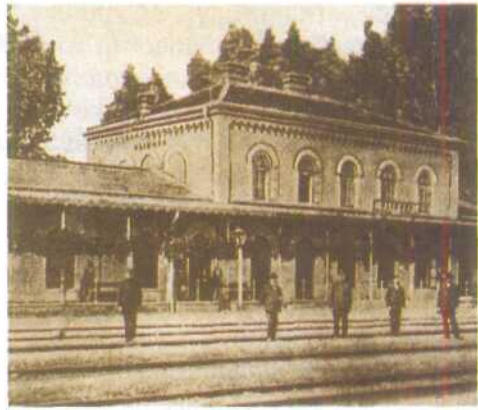
Прокладання залізниць перетворило Західну Україну на легкодоступне джерело сировини та ринок збуту для західних промислових провінцій Австро-Угорської імперії.

5. Кооперативний рух

162 Українське селянство, ремісники й торговці, перебуваючи в надзвичайно важких економічних умовах, потребували захисту й підтримки. За цієї потреби

Завод Бачевського у Львові. XIX ст.

Залізнична станція. Буковина. XIX ст.

й виникла **кооперація** — рух економічної самооборони економічно слабких і соціально принижених верств населення, які на засадах спілки створювали кредитні та ощадні установи, вели торгівлю та організовували виробництво.

Швидко розвивався кооперативний рух і в Західній Україні. Кооперативи очолили молоді національно свідомі священики, учителі, юристи. Першим і одним із найпопулярніших у Західній Україні став кооператив «Народна торгівля», створений 1883 р.

Наприкінці століття активно діяло товариство «Сільський господар». Дуже швидко воно перетворилося на розгалужену мережу господарських спілок, які вели роботу майже в кожному повіті Східної Галичини. Товариство мало свої дослідні поля, станції, видавало часописи. «Сільський господар» допомагав спілчанам купувати землю й реманент, успішно збувати готову продукцію.

Товариство вело й широку просвітницьку роботу: відкривало хати-читальні, книгозбірні, сільськогосподарські та промислові школи, організовувало курси, виставки, з'їзди, віча, пропагувало сільськогосподарські знання серед населення.

Найпотужнішим економічним bastіоном дрібних господарів став «Молочарський союз». Через його крамниці селяни зручно й вигідно збували молочну продукцію як на території Західної України, так і за кордон.

Союз зумів налагодити продаж українських молочних продуктів у Німеччині, Англії, Іспанії, Туреччині. Кооперативна спілка також займалася просвітницькою роботою. Вона будувала народні доми, громадські крамниці й комори. Зміцнівши, «Молочарський союз» почав займатися й національно-освітніми справами: відкривав школи з українською мовою навчання, брав їх на своє утримання.

Розвивалася також і кредитна кооперація. Її основою став «Крайовий союз кредитовий». На зламі століть розпочали свою роботу перші українські банки та страхові товариства: «Віра» (1894), «Дністер» (1895), «Земельний банк» (1901) та ін. На Буковині в 1903 р. було створено кредитну спілку «Селянська каса». Її очолив професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький.

КООПЕРАЦІЯ

(від латин. *cooperatio* — співробітництво) — підприємство, створене на основі об'єднання власності осіб для підприємницької діяльності.

Кооперативний рух у Східній Галичині активно підтримувала й греко-католицька церква. Її архіпастир Андрей Шептицький в одному з послань прямо зобов'язував священників очолити кооперативи у своїх приходах.

Отже, кооперативи не лише зміцнювали українських господарів економічно, а й долучалися до виховання національної самосвідомості, ставали школою організаторських навичок для багатьох молодих українських патріотів.

Працюємо з джерелами

Прочитайте уривок зі статті І. Франка «Як живеться селянинам-хліборобам». Чим ви поясните нужденне становище селян Західної України?

«Половина наших мужиків все з року в рік голодує і мусить голодувати, бо не має на чому вижити, а друга половина мужиків, хоч як-так дихає, то, однак, живе так бідно, як мало де в котрому краю. ...Половина майже кожного села — то такі бідаки, що навіть чорного хліба не мають, а лише пісною бараболею та борщем живляться, а скороми, то й на Великдень не кожний побачить. Стара убога одежина дірами світить, а в хаті діти босі, голі й навіть верітки нема. Такої бідноти або, як то звичайно називають, пролетаріїв, множитья у нас чимраз більше...»

Перевірте свої знання

1. Чи позначилося на процесі об'єднання західноукраїнських земель перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію?
2. Чому звільнення селян Західної України від панщини не привело до швидкого розвитку капіталістичних відносин у селі?
3. Дайте загальну характеристику промисловості Західної України.
4. Доведіть колонізаторську сутність промислової політики уряду Австро-Угорщини щодо України.
5. Чим пояснити промислове відставання Західної України протягом другої половини XIX ст.?
6. Чому розвиток залізничного транспорту — яскрава ознака промислового перевороту в західноєвропейських країнах — спричинив лише посилення колоніальної залежності Західної України?
7. З якою метою українські селяни, ремісники й торговці створювали кооперативи?
8. Чому, незважаючи на запровадження в Австрійській імперії конституції, демократичних прав і свобод, скликання крайових сеймів, західноукраїнці залишалися в пригнобленому становищі?
9. Чому селянські господарства за товарністю значно поступалися поміщицьким?
10. Поясніть причини збереження селянських відробітків поміщиками й після скасування панщини. Чому поширювалося лихварство?
11. Переважання яких галузей промисловості, видобувних чи переробних, характерне для колоніальної території?
12. Уявіть себе учасником міжнародного з'їзду кооператорів. Підготуйте доповідь про успіхи кооперації в Західній Україні.

§ 20. СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р. в НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Пригадайте з історії середніх віків, чому так сталося, що землі, на яких споконвіку жили й господарювали селяни, стали власністю сеньйорів, бояр, магнатів, шляхтичів. Як було потрібно звільнити селян, аби відновити історичну справедливість?

1. Україна в Кримській війні 1853–1856 рр.

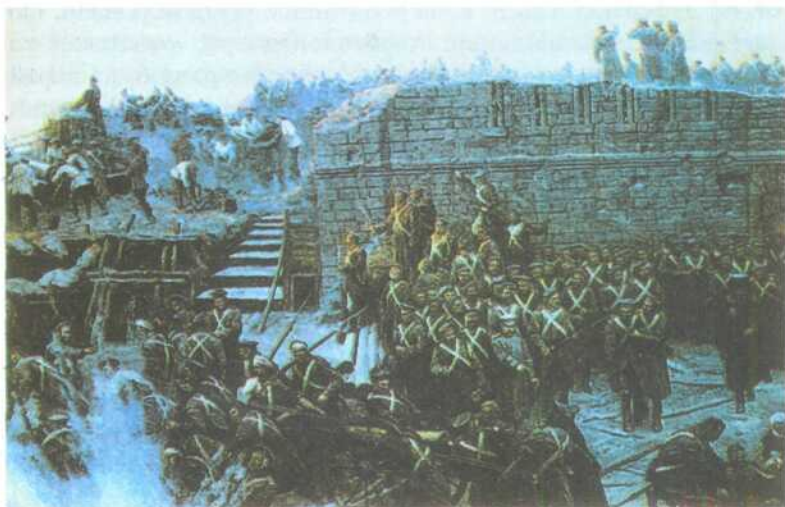
У середині ХІХ ст. Україна знову була втягнута у воєнний конфлікт Російської імперії з Туреччиною, Францією та Англією. Виношуючи імперські плани поширити свій вплив на Балкани, заволодіти Босфором і Дарданеллами, Росія, унаслідок цієї війни, втратила право на власний флот і військові бази на Чорному морі. Вона змушена була здати противнику й ущент зруйнований Севастополь — головну військову базу Чорноморського флоту, а також віддати Туреччині Південну Бессарабію, заселену українцями.

Як і в попередніх війнах, українці проливали піт і кров за чужі імперські інтереси Росії. Десятки тисяч молодих чоловіків були рекрутовані до армії та флоту. У складі Українського, Полтавського, Чернігівського, Житомирського, Подільського, Галицького полків і флотських екіпажів вони захищали Севастополь. У воєнних діях узяли участь і тисячі добровольців-ополченців.

Історичний факт. Відомо, що лише на Полтавщині до народного ополчення вступили 9,5 тис. добровольців. Мешканці Волині пожертвували на потреби війни 113 тис. рублів.

На Україну було також покладено головний тягар постачання армії та флоту. Переважно в її мешканців реквізували (відбирали) або закуповували за безцінь продовольство й фураж для армії. Багато шкоди завдали українцям і російські резервні війська, що йшли на Кримську війну через Україну.

*Ф. Рубо.
Оборона
Севастополя.
Фрагмент
панорами.*

*Козаки-пластуни Чорноморського козацького війська,
нагороджені за героїзм в обороні Севастополя
солдатськими нагородами — хрестами Святого Георгія*

Павло Нахімов

Українська військова промисловість забезпечувала більшість військових припасів для потреб діючої армії. Заради цього Луганський завод збільшив випуск снарядів майже в чотири рази, а Шостківський пороховий завод — виробництво пороху в шість разів і виробляв його майже стільки, скільки всі заводи Росії. Надзвичайно обтяжливим для українських господарів Херсонщини та Катеринославщини стало транспортування військових вантажів. Десятки тисяч чоловіків і жінок відривали від термінових сільськогосподарських робіт і примушували перевозити для армії харчі, фураж, військові припаси. Міцні господарства терпіли значні збитки, а слабкі занепадали. Зате багатілі військові постачальники, на всіх військових рівнях процвітала корупція — прояв гнилої тодішньої державної устрою.

2. Усвідомлення потреби модернізації царським урядом

У середині XIX ст. петербурзькі владні кола все глибше усвідомлювали, що економічне, соціальне й військове становище Російської імперії, ґрунтоване на підневільній праці кріпаків, стає все ненадійнішим. Адже ця праця була вкрай непродуктивною. Унаслідок цього поміщицькі господарства занепадали, селяни зубожіли. Сільське господарство не могло забезпечити виробництва тієї кількості продукції, що потребувала промисловість, яка саме переживала промислову революцію. З іншого боку, сільське населення не могло купити вже випущені промисловістю товари. Отже, торгівля, промисловість, міста та й саме сільське господарство не сприяли одне одному в загальному економічному розвитку.

Навіть реакційні політичні діячі визнавали, що російська дійсність — це «згорі — блиск, а знизу — гниль». Усю нікчемність тодішнього становища Російської імперії продемонструвала поразка в Кримській війні 1853–1856 рр.

Смерть царя Миколи I в 1855 р. послабила поліцейський репресивний режим у Росії і дала змогу заявити про необхідність соціально-економічних перетворень. До негайних змін спонукали й масові антикріпосницькі рухи, що розгорнулися тоді в Україні. Комплекс цих причин підштовхнув царя Олександра II

негайно провести реформи «зверху», щоб не допустити революції «знизу». У 1856 р. він уперше офіційно заявив про необхідність ліквідації кріпацтва та закликав дворян проявляти в цьому ініціативу.

Проти кріпацтва виступила й ліберально налаштована інтелігенція, яка вважала його **антигуманним** (нелюдським) явищем. Твори Т. Шевченка й Марка Вовчка були суцільним звинуваченням кріпацької неволі. Проти кріпацтва виступали й заводчики та фабриканти. Адже воно надто обмежувало чисельність найманої робочої сили, призводило до підвищення ціни на неї. З іншого боку, безоплатна підневільна робота на поміщика позбавляла селянина можливості купувати товари. Тому кріпацтво стримувало розвиток промисловості, торгівлі й міст, через що буржуазія не могла успішно господарювати й багатіти.

АНТИГУМАННИЙ — той, хто нехтує потребами людини, заперечує її цінність як особистості.

3. Підготовка селянської реформи

За таких історичних обставин прогресивні суспільні верстви й влада усвідомили необхідність модернізації всіх сфер суспільного життя і насамперед звільнення селян із кріпацтва. У 1857 р. створювалися особливі губернські комітети для підготовки проекту селянської реформи. З наступного року всі проекти, надіслані з губерній, почали розглядати й редагувати Головний комітет і Редакційна комісія, якими керував особисто Олександр II.

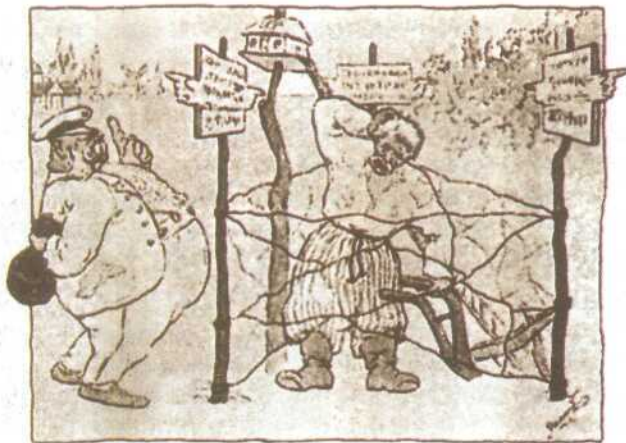
Інтереси українських поміщиків найбільше задовольняв полтавський проект. Полтавські поміщики пропонували звільнити селян із меншими, аніж у них були, земельними наділами, узявши при цьому з них викуп за землю. Прив'язавши селянина до невеликого клаптика власної землі, поміщики створювали для нього такі умови, за яких він перетворювався на наймита з наділом. Заради свого виживання селянин мусив би обов'язково орендувати землю на умовах, продиктованих землевласником.

4. Скасування кріпацтва

Наслідком проведеної роботи стало «Положення», підписане царем 19 лютого 1861 р., та офіційний «Маніфест» про скасування кріпацтва. Зміст цих документів був обнародований в Україні протягом 9 березня — 2 квітня. У «Маніфесті» стверджувалося, що реформа покликана полегшити долю селян і проголошувалося, що вони звільняються від особистої та судової залежності від поміщика. Учорашнім кріпакам надавалося право займатися торгівлею, купувати та продавати майно, за власним бажанням одружуватися, віддавати в науку дітей.

Одночасно реформа проводилася так, щоб максимально врахувати інтереси поміщиків. Вона повністю зберегла поміщицьке землеволодіння і навіть збільшила його розміри та покращила якість земельних площ поміщиків. Адже за умовами земельної реформи поміщик отримував право впродовж двох років самовладно визначати розміри земельних наділів, із якими селяни мали звільнятися. Звичайно ж поміщики віддавали селянам землю гіршої якості, а подекуди й взагалі непридатну для землеробства. До того ж наділ міг складатися з кількох окремих ділянок у різних місцях. Селян позбавили можливості користуватися

Карикатура українського
сатиричного журналу
«Шершень» (1906)
на селянську
реформу 1861 р.

пасовищами, луками, лісами та іншими угіддями. Зовсім без землі були звільнені дворові селяни, які мусили два роки відпрацювати на поміщика або заплатити йому оброк. Після цього їх фактично викидали на вулицю без засобів для існування. Зрештою, це призвело до того, що внаслідок реформи 1861 р. українські селяни втратили майже 20 % загальної площі земель, які раніше були в їхньому користуванні.

Історичний факт. В окремих місцевостях Степової України селяни внаслідок «прирізок» до поміщицьких маєтків протягом двох років утратили навіть по 50–70 % своїх наділів. Унаслідок такого грабіжницького звільнення 94 % колишніх поміщицьких селян одержали наділи, що були менші 5 десятин. Це означало, що вони прирікалися на «вільне життя» на рівні, нижчому прожиткового мінімуму.

Проте й ці урізані наділи селяни мали викупити. Поміщики аж ніяк не вважали, що селяни за них «давно вже відробили», як вважали учасники «Київської козаччини». Викупити землю було надзвичайно складно. Адже поміщики, скориставшись ситуацією, установили викупні ціни набагато вищі від реальних. На Лівобережжі викупні платежі перевищували передреформені ціни на землю в 1,5–2,5 рази. За землю загальною вартістю 648 млн рублів поміщики встановили плату 867 млн рублів. Селяни виплатили поміщикам 20 % від визначеної ціни. Решту 80 % сплачувала поміщикам держава. Ці гроші розглядалися як позика селянству і мали бути повернуті державі. Так селяни потрапили в боргову кабалу до держави на довгі 49 років. За 1862–1906 рр. колишнім кріпакам довелося сплатити понад 1,5 млрд рублів. При цьому уряд уважав, що селяни не повністю повернули свій борг державі.

5. Тимчасово зобов'язаний стан

Положення про реформу також зобов'язувало селян терпляче чекати, поки поміщик упродовж двох років вирішить, яку землю віддати звільненим кріпакам. До того часу селяни проголошувалися «тимчасово зобов'язаними» і змушені були, як і раніше, відбувати панщину або платити оброк. У багатьох місцевостях на такому становищі селяни перебували ще впродовж багатьох років.

П. Мартинович. У волосного пристава

Історичний факт. Оскільки надання селянам дозволу на викуп їхніх наділів повністю залежало від бажання поміщика, то в багатьох випадках вони перебували на становищі «тимчасово зобов'язаних» до 1883 р., тобто понад 20 років.

Окремим законом від 1866 р. дозволялося викупити свій наділ у держави й державним селянам. До того часу вони були зобов'язані сплачувати до державної скарбниці щорічний податок (оброк). Державні селяни порівняно з поміщицькими потрапили в краще становище. Їхні земельні наділи не «прирізувалися» до поміщицьких володінь. Тому вони, за винятком наділів селян Слобожанщини, збільшилися на 15 %. Площі наділів державних селян майже вдвічі перевищували наділи колишніх кріпаків.

6. Зміни в сільському господарстві. Капіталізація

Після реформи 1861 р. в Україні відбувався перехід від феодального до буржуазного володіння землею. Селяни ставали власниками своїх земельних наділів. Земля перетворилася на предмет купівлі–продажу. Це привело до того, що поміщики, які були нездатні господарювати, почали продавати свої земельні володіння, а купували землю заможні селяни та купці. Лише за останню чверть XIX ст. заможні селяни збільшили площі своїх земель майже в 4 рази.

Реформа 1861 р. також створила умови для перетворення робочої сили селянина на товар. У ході цих перетворень сільське господарство та економіка перейшли на ринкові відносини. Так було закладено основи **капіталізації** сільського господарства, унаслідок чого виникли широкі можливості вкладати кошти в сільськогосподарське виробництво для отримання прибутків.

Шляхом капіталізації розвивалися успішні магнатські й поміщицькі господарства, які перетворювалися

КАПІТАЛІЗАЦІЯ — процес перетворення певної галузі господарювання на прибуткову шляхом активного вкладення капіталів для отримання прибутку.

Праця селян у поміщицькій економії. ХІХ ст.

на великі сільськогосподарські підприємства, де використовувалася наймана праця. Вони ставали подібними до агрофірм, які на базі власних маєтків організовували пруські поміщики, через що цей шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві отримав назву *прусський*. На капіталістичні господарства фермерського типу поступово перетворювалися господарства заможних селян. Такий шлях розвитку капіталізму на селі отримав назву *американський*.

Виникнення капіталістичних господарств сприяло застосуванню новітніх знарядь праці та машин. У таких господарствах були механізовані більшість видів сільськогосподарських робіт: сівба, жнива, обмолот, віяння. Особливо це було помітно на Півдні та Правобережжі, де рівень механізації різних видів робіт випереджав інші українські губернії в 1,5–4 рази. Найбільший попит мали парові двигуни, жниварки, молотарки, віялки. Застосування машин вело до підвищення продуктивності праці й товаризації заможних господарств.

7. Ринкові товарно-грошові відносини

Розвиток капіталістичних відносин щораз глибше втягував поміщицькі й селянські господарства в товарно-грошові відносини. Почали розширюватися площі під посіви таких основних товарних культур, як пшениця та ячмінь, які користувалися найбільшим попитом на міжнародному ринку. Наприкінці ХІХ ст. українська пшениця становила 90 % експортованого зерна з Російської імперії. Незважаючи на те, що в 90-х роках ХІХ ст. сільське господарство Європи через постачання дешевого зерна з Північної Америки й Аргентини охопила економічна криза, Україна вирощувала 43 % світового врожаю ячменю, 20 % пшениці та 10 % кукурудзи.

Потреби українського та світового ринків сприяли все ширшому виробництву технічних культур, насамперед картоплі та цукрових буряків на Правобережжі та Харківщині. На Полтавщині й Чернігівщині вирощували тютюн. На півдні України селяни сіяли льон-кудрявець, з якого виготовлялася олія. Наприкінці ХІХ ст. замість нього все частіше висівали нову олійну культуру — соняшник.

С. Світославський. Ярмарок

8. Чинники, які стримували розвиток пореформеного села

Разом із чинниками, які сприяли розвитку сільського господарства, в Україні протягом пореформеного періоду були й такі, що стримували його. Насамперед капіталізація сільського господарства та розвиток товарно-грошових відносин зовсім не означали зміцнення економічного становища селянських господарств і покращення умов життя селян.

Значні суми зароблених грошей йшли на різноманітні виплати й податки державі. Окрім надмірної плати за отриману землю, селяни сплачували ще й подушний податок, а також непрямі податки на цукор, чай, тютюн, бавовну, вироби з металу. Наприкінці століття державні статистики підраховали, що, з урахуванням виплат за землю, селяни сплачували в 10 разів більше податків, ніж дворяни.

На становищі селянства негативно позначилися наслідки **демографічного** вибуху (швидкого зростання чисельності населення), які протягом другої половини XIX ст. переживала більшість країн Європи. За 1861–1897 рр. чисельність населення в Україні зросла на 72 %.

Оскільки більшість українців проживала в селі, наслідки демографічного вибуху проявилися саме там: у 1890 р. на кожен десятина орної землі припадало майже вдвічі більше населення, аніж у 1860 р. Слабко розвинуті сільське господарство, промисловість, торгівля і транспорт не потребували такої кількості робочих рук, які мала тогочасна Україна.

ДЕМОГРАФІЯ — наука, яка вивчає склад і рух населення та закономірності його розвитку.

Історичний факт. У 90-х роках XIX ст. кількість працездатного населення становила 10,7 млн чоловік. При цьому сільське господарство потребувало 2,3 млн, а інші галузі — ще 1,1 млн. Решта 7,3 млн, або 68 % робочої сили, була надлишковою. Більшість із них були безробітними чи неповністю зайнятими.

За таких обставин 90 % населення України жило в умовах постійної нестачі необхідних життєвих засобів. Через це більшість селян не мали можливості повноцінно харчуватися, а безробітні жили впроголодь.

Історичний факт. Українські селяни навіть не їли вдосталь хліба. У 1900 р. середньостатистичний житель Данії протягом року споживав 2166 фунтів хліба, німець — 1119, угорець — 1264. В Україні ж — житниці Європи, де хліб становив найвагомішу частину харчування, його середньорічне споживання становило лише 867 фунтів.

Більшість селян не могла придбати додаткову землю чи якісні знаряддя праці, реманент, а тим більше сільськогосподарські машини. Майже половина господарств Лівобережжя та Правобережжя не мали тяглової худоби.

Працюємо над народними приказками як історичним джерелом

На який прояв селянської реформи вказують гірко-глузливі народні приказки: «Дожилися до того, що хоч серед хати ори», «Поле — курці лапою ніде ступити», «Тіснота така, що зі стріхи на чужий город капає». Можливо, вам відомі місцеві приказки того часу.

Перевірте свої знання

1. Визначте причини, які спонукали до скасування кріпацтва в Російській імперії.
2. Як селянська реформа враховувала інтереси селян і поміщиків?
3. Як змінилося становище державних селян після закону 1866 р.?
4. Як Україна була залучена до участі в Кримській війні?
5. Поясніть, чому історики стверджують, що селяни, викупляючи в поміщиків свою землю, заплатили не лише за неї, а й за свою волю.
6. Що стримувало розвиток сільського господарства в пореформений період.
7. Чому в Україні виник надлишок робочої сили?
8. Розтлумачте сутність тимчасово зобов'язаного стану селян.
9. Які зміни в сільському господарстві привели до утвердження товарно-грошових відносин у сільському господарстві та економіці?
10. Охарактеризуйте процес капіталізації сільського господарства.
11. Як розвиток товарно-грошових відносин в Україні позначився на її участі в міжнародному поділі праці?
12. Поясніть сутність модернізації на прикладі здійснення селянської реформи.

§ 21. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Ураховуючи український та світовий історичний досвід, спробуйте визначити етапи розвитку промислового виробництва.

1. Поширення вільнонайманої праці

Селянська реформа 1861 р. сприяла вивільненню великої кількості людей. Вона створила надлишок дешевої робочої сили, необхідної для розвитку фабрично-заводської промисловості. За умов нестачі землі селяни-бідняки, аби поліпшити своє матеріальне становище, наймалися на роботу до заможніших односельців або до поміщицьких економій. Проте забезпечити роботою всіх охочих ці господарства не могли. Через це селяни тимчасово або й назавжди залишали рідні домівки, наймаючись на фабрику чи завод. Типовою картиною пореформеного життя села й міста стали заробітчани, які мандрували в пошуках роботи.

Масове пропонування людьми власної робочої сили, вільне її переміщення привели до формування справжніх ринків праці — явища, властивого високо-розвиненому капіталізму. У багатьох містах, містечках і селах України почали діяти ринки праці, де збиралися тисячі робітників, сюди ж приїздили наймачі на постійну чи тимчасову роботу.

Історичний факт. Ринки праці діяли в містечках Шполі, Смілі, Білій Церкві — у Київській губернії; у торговельних селах Новоукраїнці, Бірзулі, Мостовому; на залізничних станціях Знам'янці та Волинській; у містах Єлизаветграді, Бобринці, Вознесенську, Одесі — у Херсонській губернії; у містечку Каховці — у Таврійській губернії; у місті Катеринославі та на станції Лозовій — у Катеринославській губернії.

Створення ринків робочої сили означало, що капіталістичні відносини остаточно вкоренилися в житті українського суспільства.

2. Розвиток промисловості

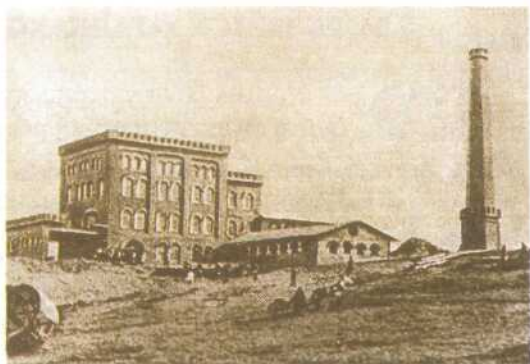
60–80-і роки XIX ст. стали завершальним етапом промислового перевороту в Україні. Це означало, що відбувся остаточний перехід від мануфактури до машинного виробництва. Головним і єдиним рушієм усіх машин і верстатів на фабриках і заводах став паровий двигун. Основним промисловим паливом — кам'яне вугілля. У ході подальшої індустріалізації великі капіталістичні підприємства почали ширше застосовувати досягнення науки та інженерної думки.

Промисловий поступ України під владою Російської імперії характеризувався розвитком галузей важкої промисловості: вугільної, залізорудної, металургійної, машинобудівної. Найбільшого розвитку досягнув Донецько-Криворізький регіон, який став головною вугільно-металургійною базою України.

Від реформи 1861 р. до кінця століття видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс більш як у 115 разів і становив 70 % від загальної кількості в Російській імперії. Видобуток залізної руди зріс у 158 разів і становив більше його половини.

*Вивезення руди з кар'єру
в Кривому Розі. XIX ст.*

Шахта № 1 в Горлівці. 1868 р.

Наприкінці століття металургійна промисловість України давала більше половини чавуну, трохи менше половини заліза та сталі від усієї кількості, що виплавлялася в Російській імперії.

На основі капіталістичних відносин успішно розвивалися й традиційні галузі, пов'язані із сільським господарством, насамперед цукрова промисловість. До середини 90-х років виробництво цукру в Україні зросло в 14 разів і становило 84 % від загальноімперського виробництва.

Капіталізація сільського господарства, розвиток промисловості посилили потребу в розвитку транспорту. У 1865 р. в Україні було завершено будівництво першої залізниці довжиною 222 версти, що з'єднала Балту й Одесу. Усі інші залізниці теж споруджувалися від сільськогосподарських районів до азовсько-чорноморських портів заради забезпечення успішного експортування хліба. Першою залізницею, збудованою в 1884 р. заради потреб промисловості, стала Єкатерининська, яка з'єднала Донбас із Криворіжжям.

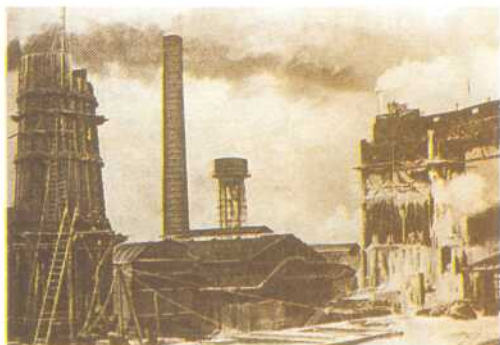
Наприкінці століття в Україні з'явилися й перші підприємства транспортно-го машинобудування — Харківський і Луганський паровозобудівні заводи. До 1900 р. вони випустили 233 паровози.

3. Особливості індустріалізації в Україні

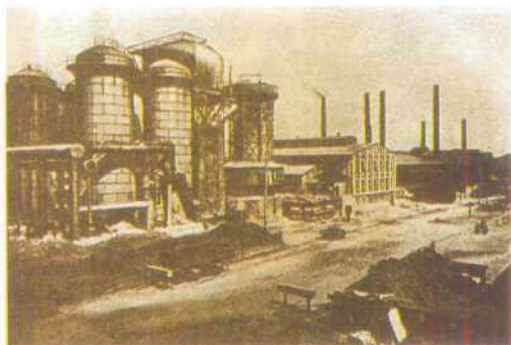
Однією з яскравих особливостей індустріалізації України стала концентрація виробництва, тобто зосередження його на великих підприємствах. Так, у цукровій галузі від початку 60-х і до середини 90-х років XIX ст. кількість заводів скоротилася з 247 до 153. Разом із тим кількість робітників на цих заводах зросла з 38 до 78 тис., а виробництво цукру на них збільшилося в 14 разів.

Концентрація виробництва на великих підприємствах давала можливість фабрикантам і заводчикам легко перемагати дрібних і слабких конкурентів. Однак конкуренція між великими підприємствами призводила їх до взаємного ослаблення і значних збитків. Це спонукало виробників домовлятися про ціни на сировину, готову продукцію, розподіляти ринки збуту. Так в Україні вільна конкуренція почала переростати в монополістичний капіталізм.

Щоб не допустити зниження цін на внутрішньому ринку, найбільші цукрозаводчики України в 1887 р. об'єдналися в Києві в першу в Російській імперії

Будівництво доменної печі на металургійному заводі в Макіївці

*Доменна піч Дніпровського заводу
Південноросійського Дніпровського
металургійного товариства*

МОНОПОЛІЮ. Уже через п'ять років у її складі перебували понад 90 % усіх цукрових заводів України.

Наступною особливістю індустріального розвитку України стало широке залучення іноземного, насамперед європейського капіталу. Так, за останні два десятиріччя XIX ст. у Катеринославській та Херсонській губерніях було збудовано 17 великих металургійних заводів. Із них 9 належали іноземним підприємцям.

На кошти іноземного капіталу, насамперед англійського, бельгійського і французького, були споруджені завод Джона Х'юза з робітничим селищем Юзівка; Дніпровський завод у селищі Кам'янському (нині Дніпродзержинськ); Гданцівський завод поблизу Кривого Рогу.

Зрозуміло, що після сплати податків і виплати заробітної плати робітникам, іноземні капіталісти мали повне право вкладати кошти в нові підприємства або ж вивозити їх за межі України.

Історичний факт. Д. Х'юз протягом 25 років своєї діяльності в Україні вивіз із неї 25 млн рублів. Колишній коваль з Уельсу, разом із синами, заснував м. Юзівку (нині Донецьк), збудував металургійний завод і 10 шахт. На цих підприємствах діяла система ефективного захисту робітників. Заробітна плата становила 15–150 руб. Помешкання робітників забезпечувалися безкоштовним паливом і водою. Безоплатним було й лікування в лікарні на 100 ліжок. За навчання дитини в школі робітник сплачував 5 руб. за рік. Удови отримували пенсію 5–25 руб. Х'юзи посадили в місті парк, збудували церкву.

Для будівництва нових гігантів індустрії не вистачало коштів і в найзаможніших капіталістів. Тому для цього створювалися акціонерні (колективні) компанії. Усі охочі могли купити акції майбутнього заводу, тобто вкласти капітал у його будівництво. Коли ж завод починав випускати продукцію, одержані прибутки розподілялися відповідно до вкладених капіталів.

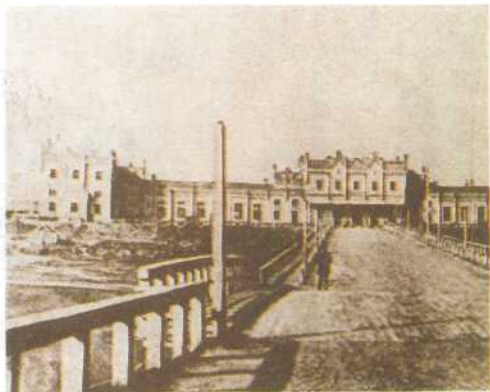
МОНОПОЛІЯ

(від грец. *monopolia*; *mono* — один і *poleo* — продаю) —

об'єднання підприємств для виробництва і збуту продукції певного виду, заради обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків.

Котельний цех Харківського паровозобудівного заводу. XIX ст.

Залізничний вокзал у Києві. XIX ст.

Історичний факт. В Україні протягом 1888–1894 рр. були створені 22 іноземні акціонерні компанії. Французький, бельгійський, англійський і німецький капітали зайняли передові позиції в кам'яновугільній, залізорудній та металургійній галузях. У вуглевидобутку іноземцям належало 63 % основного капіталу, у металургії — 90 %.

Яскравою особливістю українського машинобудування став найшвидший розвиток не військового (як у Росії, Німеччині), а сільськогосподарського машинобудування (як у США).

В Україні сконцентрувалося 70 % загальноімперського виробництва сільськогосподарських машин і знарядь (плугів, сівалок, жаток, соломорізків, молотарок тощо). У цій галузі також домінував іноземний капітал. Із 65 заводів сільськогосподарського машинобудування, що працювали в Україні в 1900 р., більшість належала власникам з європейських країн.

Потворною особливістю індустріалізації стало нехтування питаннями забруднення довкілля. Відходи виробництва отруювали річки, ставки, озера, повітря. Це спричиняло загибель риби, інших живих істот, виникнення й поширення нових захворювань людей.

Ланцюговий міст через Дніпро в Києві. XIX ст.

Робітники Київського машинобудівного заводу «Гретер і Криванек». XIX ст.

*Залізничний міст через
Дніпро в Києві. XIX ст.
З гравюри К. Верне*

У губернських центрах, насамперед за ініціативою земств, були створені комітети здоров'я. Вони забили тривогу й вимагали захисту природи. Комітети надіслали на всі промислові підприємства України комісії, до складу яких уходили лікарі, біологи, хіміки, інженери й техніки. Ці комісії ніде не виявили надійних очисних споруд. Проте на їхнє звернення до губернських властей, останні обмежилися формальними бюрократичними розпорядженнями на зразок: «ужити дійових заходів щодо запобігання псуванню води», які так і залишилися на папері.

Історичний факт. Аналізи, проведені в 90-х роках XIX ст., показали, що в багатьох річках України концентрація хімічних речовин у 15 разів перевищувала забрудненість річок промислових округів Німеччини. Забрудненість води, очищеної заводськими відстійниками України, у 100 разів перевищувала норми, допустимі в Англії.

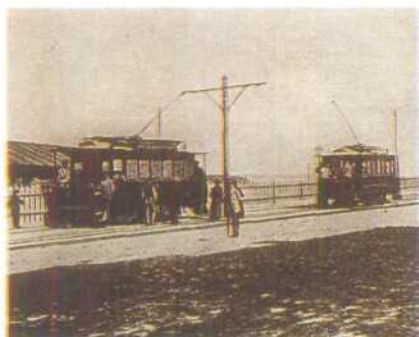
Наступною особливістю був колоніальний характер індустріалізації України. Представники дому Романових мало цікавилися проблемами й потребами України. Так, українські підприємства виробляли 75 % залізничних рейок у Російській імперії, які використовувалися на спорудження найдовших у світі російських залізниць. Загальна ж довжина українських залізниць наприкінці XIX ст. становила 8417 км.

Історичний факт. Протяжність залізниць у Франції на кінець 60-х років XIX ст., тобто на час завершення промислового перевороту в цій країні, уже становила 17,4 тис. км. У Німеччині, яка з промисловим переворотом запізнювалася так само, як і Україна, лише протягом 1870–1875 рр. щорічно будувалося 1500–2000 км залізничних шляхів.

Найяскравіше колоніальний характер української економіки визначався за співвідношенням видобувних і переробних галузей.

Наприкінці XIX ст. частка України у видобувній загальноімперській промисловості становила 70 %, а в переробній — тільки 15 %. Таке співвідношення між видобувними й переробними галузями доповнювалося колоніальною політикою встановлення цін. Вартість російських товарів надзвичайно завищувалася, а ціни

*Перші вагони електричного трамвая
в Києві*

*Телефонна станція
в Києві*

на українську сировину спеціально занижувалися. У такий спосіб українську економіку позбавляли належних прибутків і змушували слугувати інтересам Російської імперії.

Це проявлялося не лише у видобуванні кам'яного вугілля, руди, виплавленні металу, а й в інших галузях промисловості. Так, основним виробником тютюну в імперії була Україна, але виробництво цигарок з українського тютюну здійснювалося аж у Петербурзі.

Велику кількість українського цукру відправляли на рафінадні заводи Москви, щоб навіть у цукровій галузі зробити Україну залежною від Росії та примусити її ділитися прибутками. Таких прикладів можна знайти дуже багато.

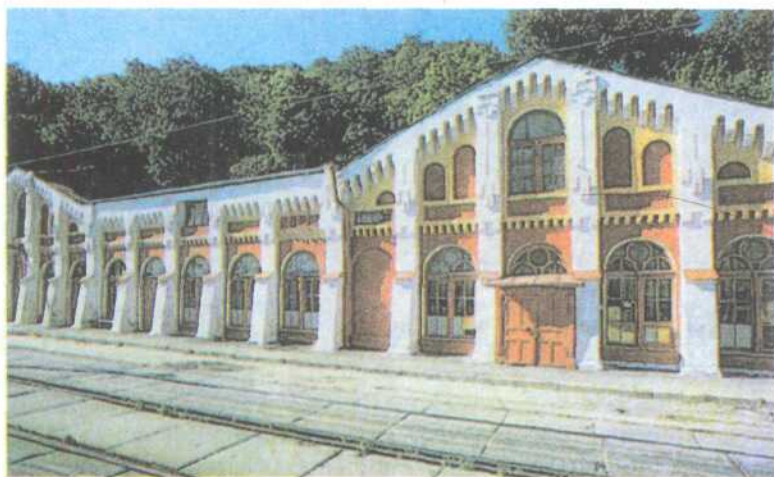
В Україні віднімали й кошти, які збирали як податки. Царський уряд витрачав їх на свої потреби й поза межами України.

Історичний факт. За підрахунками вчених, протягом 1868–1890 рр. із коштів, зібраних у 9 українських губерніях, царська казна повертала в Україну лише 60 %. Наприкінці століття їх поверталось не більше 45 %.

Отже, розвиток промислового виробництва в Україні спричинив багато проблем — насамперед соціальних і колоніальних.

*Машинний будинок
нижньої станції
водогону в Києві.
1870–1872 рр.
Інженер А. Струве*

С. Васильківський.
Кінний торг на Волині

4. Розвиток міст і сіл

До 1861 р., лише за винятком чорноморсько-азовських портів, міста в Україні розвивалися повільно, а міські мешканці становили всього 10 % від загальної кількості населення. Деякому зростанню лівобережних міст, таких як Полтава, Ромни, Суми, Харків, сприяло проведення численних ярмарків. Такі правобережні міста, як Біла Церква, Бердичів, Житомир, почали розвиватися й перетворюватися на осередки торгівлі й ремесла за рахунок припливу євреїв. Більшість міського населення проживала в містах, які за чисельністю не перевищували 20 тис. жителів. Лише в Одесі мешкало понад 100 тис. міщан.

Розвиток міст значно прискорився між 1870–1900 рр. Це було зумовлено вивільненням селянства, свободою їхнього пересування, розвитком промисловості, торгівлі й особливо будівництвом залізниць.

Найшвидше зростали великі міста. Наприкінці ХІХ ст. в Україні виникли 4 великі центри: Одеса — квітуче торгове та промислове місто з населенням 400 тис. мешканців; Київ — центр адміністративного управління, культурного життя, а також внутрішньої торгівлі та машинобудування — 250 тис. жителів; Харків — центр торгівлі та промисловості Лівобережжя — 175 тис. міщан; Катеринослав — 115-тисячний промисловий центр Південної України.

Протягом 80–90-х років у цих містах були збудовані електростанції. У 1892 р. в Києві був пущений перший у Російській імперії трамвай. За ним стали на рейки трамваї в Катеринославі, Житомирі, Єлизаветграді, Севастополі.

Розширювалося освітлення газовими, а згодом і електричними ліхтарями. Розгорнулося будівництво водогонів. На початку 80-х років в Одесі вже працював телефонний зв'язок, а згодом його запровадили в Києві, Харкові, Маріуполі.

Зростання міст не означало, що тоді в Україні відбувалася **урбанізація**. Із розвитком великих міст занепадали менші. У 1900 р. лише 13 % населення України були міськими жителями. Цей показник був нижчим, аніж у Росії (15 %), і значно нижчим, аніж у західноєвропейських країнах, де провідні позиції посідала Англія, 72 % громадян якої проживали в містах.

УРБАНІЗАЦІЯ

(від латин. *urbanus* — міський) — процес зосередження населення, економічного та культурного життя в містах.

БІРЖА —
постійно діючий ринок,
де торгують цінними
паперами, нерухомістю,
великими партіями
товарів.

*С. Васильківський.
Підторжя. Полтавщина*

5. Розширення внутрішнього ринку. Торгівля

Після реформи 1861 р. внутрішній ринок України розширився за рахунок зростання ринку землі. Розвиткові внутрішньої торгівлі сприяла й запроваджена в 60–70-х роках кредитна система.

Заснований у 1860 р. Державний банк через свої контори почав надавати позики торговцям для започаткування та розширення торгівлі. Незабаром почали працювати й приватні банки в Києві, Харкові, Одесі. У внутрішній торгівлі зростає кількість торговців. Лише в 1882 р. державні органи видали 54 тис. посвідчень на розвізну та 1800 посвідчень на розносну торгівлю. Залізницями, кіньми й пішки дрібні торговці добиралися до найвіддаленіших сіл і залучали їх до товарно-грошових відносин. Вони скуповували продукцію, яка користувалася найбільшим попитом на ринку: хліб, коноплі, шкіру, сало, щетину і т. п.

Збільшувалася кількість закладів стаціонарної торгівлі — магазинів, крамниць, рундуків, наметів тощо. Особливо швидко зростали вони в нових промислових містах, на залізничних станціях і річкових пристанях. Пожвавішали міські базари. Їхня кількість продовжувала зростати — у Києві щоденно працювали шість, в Одесі й Харкові — по три базари.

Питома вага ярмарків у загальному товарообігу зменшилася, однак вони продовжували відігравати значну роль у торгівлі. Водночас із загальними ярмарками в кожній губернії діяли спеціалізовані, де торгували якимось одним товаром. Наприклад, в Ізюмі — шкірами, Білошіллі — прядивом, Недригайлові — тютюном і т. д. Окрім роздрібної торгівлі, головним завданням ярмарків була організація гуртової (оптової) торгівлі, тобто торгівлі великими партіями товарів.

Зі здійсненням буржуазних реформ стали швидко засновуватися торговельні **біржі**. Вони значно прискорили товарний обіг, полегшили гуртову купівлю — продаж. Найбільші за обсягом торговельні операції здійснювали Київська, Одеська, Єлизаветградська біржі.

6. Українські підприємці

180 Перебудова всього суспільного й економічного життя супроводжувалася багатьма лихами, злигоднями й нещадною експлуатацією працівників працедавцями.

Проте з'являлися й такі підприємці, які пов'язували зростання свого капіталу з поліпшенням умов життя та праці своїх робітників, а свій капітал уважали частиною національного надбання. Такими були родини Харитоненків, Симиренків, Яхненків, Терещенків та ін.

Харитоненки — українські цукрозаводчики й землевласники — походили із селян-чумаків. Їм належали цукрові заводи й сільськогосподарські економії на Сумщині. Їхні успіхи в упровадженні передових методів ведення господарства відзначені золотими медалями на виставках у Філадельфії, Парижі, Антверпені, Санкт-Петербурзі. Разом із тим Харитоненки займалися бакалійною торгівлею.

Родина Яхненків походила із селян-кріпаків м. Сміли (нині Черкаської обл.). Михайло Яхненко — чинбар і чоботар, зайнявшись торгівлею, викупив із неволі всю свою родину. Синів — Степана, Терентія й Кіндрата — він одружив з дочками Федора Симиренка — нащадка давнього козацького роду, який після ліквідації Запорозької Січі потрапив у неволю.

Викупившись із кріпацтва, Федір Симиренко разом зі своїми зятями заснував промислову фірму «Брати Яхненки і Симиренко», розквіт діяльності якої припав на 40–50-і роки XIX ст. Головною їхньої справою стало нове тоді виробництво цукру.

1843 р. підприємці спорудили перший в Україні та в Російській імперії паровий механічний цукровий завод. Незабаром до ладу стали ще два заводи. Найпотужніший із них (у с. Млієві) був грандіозною семиповерховою спорудою.

Фірмі належав також і відмінно оснащений механічний завод, який випускав не лише обладнання для цукроварень, а й споруджував річкові пароплави. Перші з них отримали назви «Українець» і «Ярослав».

Сини Федора Симиренка — Платон і Василь, — отримавши інженерну освіту в Парижі, теж долучилися до роботи. У Млієві Платон побудував ціле промислове містечко. Сімейні робітники та службовці жили в окремих будинках із городами і садками. Самотні працівники мешкали в гуртожитку. У містечку працювали крамниці, лікарня на 150 місць, аптека, лазня, школа, аматорський театр, церква. Вулиці освітлювалися газовими ліхтарями, які тоді мали лише три міста царської Росії.

Підприємство торгувало цукром, борошном (у Російській імперії та за кордоном). Підприємцям довіряли свої кошти як заможні підприємці, так і звичайні робітники. Напередодні самоліквідації фірми всім вкладникам і кредиторам повернули вклади з належними відсотками.

Іван Терещенко

Родина Симиренків

Історичний факт. Яхненки та Симиренки не піддавалися загальній хвилі денационалізації, а завжди підкреслювали свою українську сутність. Вони не залишали своїх співвітчизників у скрутний час. 181

Так, коли настав голодний 1830 р., підприємці безкоштовно годували 10 тис. селян.

Щоранку біля млинів їхньої фірми вишиковувалися довгі черги людей, які одержували борошно для своїх сімей. Усі інші фабриканти й поміщики, які жили довкола, виявилися байдужими до біди народу.

Яскравим прикладом успішних українських підприємців стала родина Терещенків — вихідців із старовинного козацького роду.

Артем Терещенко нажив значні капітали на постачанні продовольства і спорядження для армії та флоту під час Кримської війни. У селищі Хутір Михайлівський на Чернігівщині він побудував найбільшу тоді в Україні цукроварню. Після реформи 1861 р. купив 150 тис. десятин землі на Чернігівщині, Київщині, Поділлі, Волині. На придбаних землях Терещенко побудував цукрові заводи та великі тваринницькі господарства.

Справу батька продовжили сини — Микола, Федір і Семен. У 1870 р. вони заснували «Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків». Водночас із цим вони займалися лісовим і зерновим господарством. Їхні високі підприємницькі досягнення засвідчили золоті медалі, здобуті на промислових виставках у Парижі, Чикаго, Петербурзі. Обов'язковою умовою отримання цих нагород було й створення високого рівня благоустрою для заводських робітників. Терещенки на своїх заводах організовували зразкові умови праці та побуту для робітників, будували для них їдальні, лікарні, школи.

Перевірте свої знання

1. Проаналізуйте процес створення ринку праці в пореформеній Україні.
2. Охарактеризуйте зміни в промисловості протягом завершального етапу промислового перевороту в Україні.
3. Охарактеризуйте масштаби проникнення іноземного капіталу в Україну. Як це позначилося на розвитку української економіки?
4. Чому машинобудування розвивалося в Україні насамперед як сільськогосподарське?
5. Назвіть потворні наслідки індустріалізації в Україні.
6. Доведіть колоніальний характер індустріалізації України.
7. Визначте особливості здійснення індустріалізації в Україні.
8. Поясніть сутність переходу від вільної конкуренції до монополістичного капіталізму.
9. Що таке акціонерні компанії? Чому виникла в них потреба?
11. Опишіть зміни, які сталися в містах України в ході індустріалізації.
10. Проаналізуйте зміни, які відбулися в торгівлі, у розвитку внутрішнього ринку.
12. Підготуйте повідомлення про відомого чи призабутого українського підприємця того часу.

Пригадайте фізику. Що станеться з двигуном внутрішнього згорання, якщо його механізм запалення, упускні й випускні клапани та поршень діятимуть без узгодження?

1. Причини проведення реформ

Скасувавши кріпосне право, російський царизм відкрив шлях буржуазним перетворенням в імперії. Тому після селянської реформи 1861 р. царському уряду довелося провести реформи. Їхнім завданням було пристосування старого самодержавно-поліцейського ладу до вимог капіталістичного розвитку. Протягом 60–70-х років XIX ст. було проведено земську, міську, судову, військову, фінансову, шкільну й цензурну реформи, які охопили головні напрями життя імперії. При плануванні цих заходів бралася до уваги й те, що до здійснення прогресивних реформ долучаться й активні діячі **демократичної громадськості**. Жандарми сподівалися, що нова сфера докладання зусиль відверне українських демократів від антиімперської та національно-визвольної боротьби в усіх «національних країнах».

ДЕМОКРАТИЧНА ГРОМАДСЬКІСТЬ — та частина народу, яка здатна висловлювати й захищати потреби народу.

2. Реформи адміністративно-політичного управління. Земська реформа 1864 р.

Відповідно до земської реформи по всій імперії створювалися **земства** — виборні органи місцевого самоврядування, які діяли під контролем урядової адміністрації. Земські установи були запроваджені в шести губерніях України, за винятком правобережних. Там чимало поміщиків узяли участь у польському повстанні 1863 р., і царизм боявся, що земства перетворяться на законні органи польського національно-визвольного руху. У земському самоврядуванні брало участь усе населення, яке мало земельну власність: дворяни, духівництво, міщани й селяни. Вони ділилися на три виборчі курії, що обирали своїх представників — «гласних» — до повітових і губернських зборів. Причому виборча система забезпечувала перевагу дворянам. Вони зазвичай становили понад 75 % усіх членів земств, тоді як селяни рідко коли мали 10 % місць. Земські збори скликалися раз на рік і тривали кілька днів. На першому засіданні вони обирали повітових і губернських предводителів дворянства головами відповідних зборів, а також губернські та повітові земські управи (постійні виконавчі органи земств) строком на 3 роки.

ЗЕМСТВА — загальностанові, виборні органи місцевого самоврядування з розпорядчими й виконавчими повноваженнями та функціями.

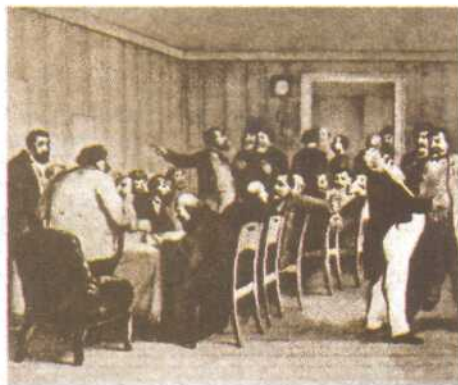
Діяльність земств перебувала під контролем царської адміністрації та обмежувалася справами «місцевих господарських вигод і потреб». Кошти для вирішення місцевих земських справ надходили від оподаткування кожної десятини земельних володінь. Наприкінці XIX ст. земства опікувалися чи не всіма сторонами економічного та культурного життя повітів.

*К. Пинєєв.
Сільська учителька*

Обкладинка «Земського збірника» Чернігівської губернії. 1874 р.

*К. Трутовський.
Земські збори у провінції.
1868 р.*

Земства будували й утримували дрібні та всі повітові лікарні, де населення отримувало безплатну, за окремими винятками, медичну допомогу. На них було покладено й турботу про освіту сільського населення. Спочатку це були початкові школи, а з часом — середні та професійні, насамперед сільськогосподарські. Вони вирощували нові сільськогосподарські культури, давали напрокат новітні машини й знаряддя, допомагали вирощувати племінну худобу, продавати продукти рільництва, сприяли розвитку кустарних промислів, займалися меліорацією, лісівництвом, будівництвом шляхів, організацією поштового зв'язку та ін.

Зміцнівши, земства стали поступово перетворюватися на засіб демократизації суспільства. По-перше, вони привчали населення до самоврядування. По-друге, чимало земських службовців ставили питання про обмеження царського абсолютизму, прийнявши конституцію та провівши конституційні реформи. Часто земства ставали й провідниками національних питань. Вони постійно клопоталися перед властями про викладання навчальних предметів у школах українською мовою. Отримуючи у відповідь лише відмови, земські керівники не перешкоджали національно свідомим учителям вести навчання рідною мовою, хоча й були зобов'язані звільняти таких.

3. Реформа міського самоврядування

У 1870 р. була проведена реформа міського самоврядування. Відповідно до нового закону міські думи теж перетворювалися на органи міського самоврядування. Членів міських дум обирали всі платники податків. Щоправда, виборча система передбачала такий високий майновий ценз, який забезпечував перевагу в думах гласним від середньої та великої буржуазії. І все-таки нові думи стали помітним кроком демократизації міського життя. Адже старі міські думи, які діяли з часів Катерини II, забезпечували право міського самоврядування лише для дворянства.

Міська дума обирала на своїх зборах міського голову та міську управу, яка й була постійним виконавчим органом міського управління. Як і земства, міські думи вирішували міські господарські справи й повністю підпорядковувалися

С. Буковецький. У суді

губернаторам та міністру внутрішніх справ. Вони дбали про міський благоустрій, промисли, торгівлю, комунальне господарство, школи, лікарні, транспорт.

4. Судова реформа 1864 р.

Реформа створювала для людини можливості захистити свою гідність, здоров'я та майно в суперечці з представником будь-якої верстви тогочасного суспільства. У судовій реформі найпосплідовніше втілювалися в життя демократичні принципи буржуазного суспільства. Від часу її проведення суд став діяти за основними принципами права. Якщо раніше в Російській імперії він був становий, то тепер почав діяти безстановий суд, у якому судові справи всіх громадян розглядали ті самі судові установи. Суд перестав бути закритим. Тепер він ставав публічним, «гласним». Судовий процес відбувався гласно, і кожен громадянин, представник преси міг прийти до зали суду. До судів в Україні поверталася й змагальність. Як і за часів Гетьманщини, у суді стали брати участь дві сторони: обвинувачення й захист. Суд проголошувався незалежним від утручання державної адміністрації. Його роботою керував суддя, а вину підсудного встановлювали присяжні засідателі — представники громадськості, які призначалися за жеребом із числа заможних громадян.

Первинною судовою ланкою стали окружні суди. Вони об'єднувалися в судові палати. В Україні їх було три: Київська, Харківська й Одеська. Їхні рішення міг переглядати лише імперський сенат.

Для вирішення дрібних справ обирали мирових суддів на зборах земських і міських гласних на трирічний строк. Ці зміни принципово покращили роботу судів.

Разом із тим реформа зберегла й деякі феодальні пережитки. справи селян розглядали не загальні суди, а окремі станові, так звані волосні суди, які мали право засуджувати селян до покарання різками. Збереглися окремі суди для військовиків, для духовництва — консисторії. справи про «державних злочинців» також передавалися до військових судів, хоча це й означало порушення тих загальних принципів права, які проголошувала судова реформа.

5. Військова реформа

У ході військової реформи 1874 р. було ліквідовано рекрутські набори. Натомість запроваджено загальну військову повинність для всіх чоловіків, які досягли 20 років. Строк служби встановлювався відповідними термінами: 6 років для сухопутних військ і 7 років для флоту.

6. Фінансова реформа

Усе управління грошовими прибутками й витратами з 1862 р. було зосереджене в міністерстві фінансів. Було також встановлено гласність бюджету. Інформація про його прибутки й видатки стала регулярно публікуватися в пресі. Загалом реформи 60–70-х років XIX ст. засвідчили, що Російська імперія, а з нею й Україна стали на буржуазно-демократичний шлях розвитку.

Треба наголосити, що знатне походження, покровительство властей, хабарі давали можливість обходити закони. Губернатори і чиновництво постійно втручалися в роботу органів місцевого самоврядування. Та, незважаючи на це, реформи 60–70-х років мали надзвичайно велике значення для українського населення. Нові закони закріпили його громадянські права. Вони розширили можливості простого люду брати активну участь у підприємницькій і торговельній діяльності, сприяли зміцненню економіки України.

7. Зміни в соціальній структурі суспільства

Після реформи 1861 р. посилювалося майнове розшарування селянства. Завдяки поєднанню напруженої праці, ініціативності, землеробського хисту з експлуатацією бідніших односельців, майже 15 % селян зуміли збільшити свої наділи і зміцнили власні господарства. Таких порівняно багатих селян називали куркулями. Шлюбні в рамках своєї верстви давали їм можливість зберігати чи й примножувати статки. Типовий заможний селянин мав до 15 десятин землі, кілька коней, сільськогосподарську техніку, продуктивну худобу.

Історичний факт. Загалом сільські багатії сконцентрували у своїх руках 40 % усієї землі, що мали селяни, 50 % робочої та продуктивної худоби. На них же припадало 80 % тих земель, які селянство орендувало в землевласників.

Такі господарі часто використовували працю наймитів і займалися товарним виробництвом. Хоча куркулі й експлуатували бідних односельців, за що наштотувалися на заздрість і ненависть у відповідь, вони, як і раніше, вважалися селянами. Біднота ж мріяла не про знищення куркульства, а про те, щоб і самим досягти їхнього становища. Майже 25 % селян були середняками, які зазвичай мали у власності 8 десятин землі, кілька коней та кілька голів худоби. Іноді вони купували деяку сільськогосподарську техніку. Середняцьке господарство було спроможне прогодувати свою родину, забезпечити сімейний затишок.

Майже 60 % селянства становили бідняки. Вони або зовсім утрачали землю, або мали її до 4 десятин, яких не вистачало й на те, щоб прогодувати сім'ю. Аби вижити, бідняки наймалися до багатших односельців, землевласників, шукали

сезонних заробітків. Поступово вони перетворювалися на сільськогосподарських робітників або ж поповнювали лави промислового пролетаріату.

8. Занепад дворянства

Після 1861 р. розпочався стрімкий занепад дворянства. Він був зумовлений нездатністю значної частини поміщиків господарювати без дармової праці кріпаків. Такі необхідні для нових умов господарювання риси, як дисциплінованість, ініціативність, працьовитість, були дуже рідкісними в їхньому середовищі.

Це призвело до того, що вже в 1877 р. майже 77 % дворян мали великі борги й потроху продавали свої землі підприємливим господарям. У 1863–1914 рр. площі дворянського землеволодіння в Україні скоротилося на 53 %. Однак це не стосувалося Правобережної України, де надзвичайно багаті польські магнати легше долали труднощі, а деякі з них перетворили свої величезні латифундії на справжні агрофірми, запозичивши досвід у пруських землевласників.

Збанкрутілі дворяни, продавши свої землі, переїздили до міст. Там вони поступали на державну чи військову службу або ж уливалися в середовище інтелігенції, стаючи лікарями, інженерами, учителями і т. п. Разом із тим верхівка дворянства, займаючи найвищі урядові й адміністративні пости, залишалася опорою царизму.

9. Виникнення пролетаріату

Найважливішою зміною в соціальній структурі українського суспільства, що відбулася в другій половині XIX ст., стало виникнення **пролетаріату** — верстви промислових робітників.

На відміну від селян вони не мали засобів виробництва, тому продавали не свої вироби, а робочу силу. Це й було єдиним джерелом їхнього існування. Праця на великих і складних підприємствах потребувала від робітників ширших знань, певного досвіду. Здобуваючи їх, робітники піднімалися над набагато приземленішим і вузьким світоглядом селян. Праця на підприємствах, оснащених найрізноманітнішою технікою, потребувала високої організації та дисципліни. Вона формувала в робітників усвідомлення своєї взаємозалежності. Адже вони на своєму досвіді переконувалися, що кінцевий випуск продукції залежить від поєднання зусиль сотень і навіть тисяч людей, які мають працювати як злагоджений, виробничий організм. Це сприяло формуванню риси колективної згуртованості, **солідарності**, порівняно із селянами-одноосібниками.

Перші робітники в основному були зайняті виробництвом харчових продуктів. Найбільше працювало їх на великих цукроварнях Правобережжя та Лівобережжя. Проте переважна більшість цих робітників не була пролетарями в повному розумінні цього слова, оскільки вони працювали сезонно.

Справжніми пролетарями ставали робітники важкої промисловості — насамперед шахтарі Донбасу,

ПРОЛЕТАРІАТ

(від латин. *proletarius* — незаможний громадянин) — суспільна верства найманих робітників (пролетарів), джерело існування якого — продаж своєї робочої сили власникам засобів виробництва.

СОЛІДАРНІСТЬ —

одностайність, єдність думок і дій, співчуття їм. 187

*М. Касаткін.
Робітник-тягальник*

Житла шахтарів у Горлівці

М. Касаткін. Шахтарка

гірники Кривого Рогу, металурги й машинобудівники. Більшість із них походили з родин, чії батьки та діди теж працювали в промисловості. У ході промислового перевороту та індустріалізації їхня чисельність від 1863 р. й до кінця XIX ст. зросла в 4 рази й становила 327 тис. — лише 13,4 % від загальної кількості вільнонайманих працівників. Робітництво було лише невеликою меншістю порівняно із селянством.

Характерна особливість робітничого класу України — його концентрація на великих підприємствах, де працювало понад 500 робітників. Таких було найбільше на Катеринославщині, Донбасі, Правобережжі.

Іще одна особливість робітництва в Україні — його національна неоднорідність. За переписом 1897 р. в промислово розвинутих Харківській, Київській, Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях у всіх галузях

промисловості працювало лише 37 % українців. Третину становили росіяни, решту — робітники інших національностей. У менш економічно розвинутих Волинській, Подільській і Чернігівській губерніях у промисловості працювало 43,3 % робітників-українців. Решту становили росіяни, євреї, поляки, німці та ін.

Умови життя та праці абсолютної більшості робітників України були жахливими. Незважаючи на прийняття в 90-х роках XIX ст. кількох законів про поліпшення їхнього становища, робочі зміни на підприємствах тривали по 10, 12 або й 15 годин. Були відсутні медичне обслуговування, будь-яка техніка безпеки. Майже весь заробіток витрачався на їжу та злиденне житло. Таке становище робітників призводило до виникнення все частіших страйків і сутичок між робітниками та підприємцями й поліцією.

Герасим Харитоненко

Іван Харитоненко

Левко Симиренко

10. Українська буржуазія

Порівняно із Західною Європою, Україна мала дуже слабку буржуазію, що в майбутньому негативно позначилося на її історичній долі. Така прогалина в тодішній соціальній структурі України була пов'язана з нерозвиненістю буржуазії як суспільної верстви в Російській імперії загалом і з колоніальною залежністю України від Росії.

Для виникнення в Україні буржуазії передусім бракувало капіталу, оскільки імперська політика, починаючи з Петра I, спрямовувалася на інтенсивне викачування різноманітних ресурсів з українських теренів. Українська внутрішня торгівля зосереджувалася в руках купців, а промисловість майже цілком належала іноземцям. В Україні жили й багаті люди — за деякими підрахунками — понад 100 тис. осіб. Однак більшість із них були не підприємцями, а власниками маєтків.

Капітал українських підприємців зосереджувався переважно в цукровій, харчовій, виноробній, борошномельній та інших галузях промисловості, що переробляли сільськогосподарську продукцію. Серед них було кілька мільйонерів — Терещенки, Симиренки, Харитоненки, Римаренки — власники великих цукрових, горілчаних заводів, олієнь тощо. Ще слабші позиції українські капіталісти займали в кам'яновугільній, залізорудній, чавуноливарній, машинобудівній галузях. Із цих підприємців найвідомішими були Алчевський, Орендаренко, Панченко, Рудченко, Ясюнович. Проте їхньої діяльності було замало для впливу на загальний стан української промисловості. Навіть серед дрібної буржуазії, тобто ремісників і крамарів, українців було надто мало. Великий, середній і дрібний бізнес зосереджувався в руках підприємців із Західної Європи, росіян і євреїв.

11. Інтелігенція

Протягом другої половини XIX ст. продовжувала своє утвердження й інтелігенція, яка закріпила за собою роль провідника громадсько-політичного руху в Україні.

Відтоді, як українське суспільство стало на шлях капіталістичної модернізації, воно гостро потребувало освічених людей. Їх не вистачало в промисловості

й сільському господарстві та транспорті, в установах зв'язку, торгівлі й земського самоврядування, у реформованих судах. Кваліфікованих працівників потребувала й державно-адміністративна машина, яка мала відповідати потребам усе складнішого економічного, культурного й громадського життя.

Уряд реагував на це, відкриваючи професійно-технічні навчальні заклади. Швидко зростало число осіб, які мали вищу освіту. У 1900 р. таких в Україні вже було 24 тис. Розумовою працею нижчої кваліфікації (канцеляристи, службовці пошти, телеграфу, фельдшери та ін.) на кінець століття займалися 420 тис. осіб, що з членами їхніх сімей становило понад 4 % населення.

Протягом другої половини ХІХ ст. змінилося соціальне походження інтелігенції. Якщо на початку століття переважну її більшість становили дворяни, то в 1900 р. таких залишилося всього лише 20–25 %. Решта були вихідцями з міщан, священників, селян. Отже, інтелігенція ставала все ближчою до народу.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Прочитайте уривок із подорожніх вражень маркиза А. де Кюстіна — французького громадського діяча, який дотримувався монархічних поглядів: «Треба жити в цій пустелі без спокою, у цій тюрмі без відпочинку, яка зветься Росією, щоб відчутися всю свободу, яка надається народам в інших країнах Європи, яким би не був прийнятий там спосіб правління. Коли ваші діти задумають ремствувати на Францію, прошу вас скористатися моїм рецептом, скажіть їм: «Ідьте в Росію!» Ця подорож корисна для будь-якого європейця. Кожен, хто близько познайомиться з царською Росією, буде радий жити в будь-якій іншій країні. Завжди корисно знати, що існує у світі держава, у якій неможливе щастя, бо за самою своєю природою людина не може бути щасливою, не маючи свободи».

• Які особливості дореформеної Росії привернули увагу європейця?

Перевірте свої знання

1. Якими питаннями місцевого життя опікувалися земства, міські думи? Як оцінити їхню діяльність?
2. Назвіть причини занепаду дворянства.
3. Із якою метою царизм у 60–70-х роках ХІХ ст. провів буржуазно-демократичні реформи? Назвіть їх.
4. Визначте складові земського та міського самоврядування.
5. Якими рисами характеризувався новосформований пролетаріат?
6. Чому на Правобережжі земське самоврядування не дозволялося аж до 1911 р.?
7. Яких демократичних рис набули суди внаслідок судової реформи?
8. Що отримав народ від буржуазно-демократичних реформ?
9. Яких змін зазнала соціальна структура українського суспільства протягом другої половини ХІХ ст.?
10. Чим пояснити невисоку питому частку українців у загальній кількості робітників?
11. Чим була зумовлена слабкість української буржуазії?
12. Визначте роль і місце інтелігенції в соціальній структурі українського суспільства.

§ 23. МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ в УКРАЇНІ

Як ви реагуєте на чиїсь спроби залучити вас до справи, змісту якої вам не пояснюють, проте обіцяють неймовірні вигоди?

1. Суперечності модернізації повсякденного життя

Російська імперія, зазнавши поразки в Кримській війні, мусила обирати модернізацію, здійснювану навздогін. Так трапляється, коли провідні верстви в тих країнах, де не бажають ніяких змін, зволікають до останньої можливості та погоджуються на запровадження змін, які вже давно назріли, лише під тиском воєнних поразок чи перед загрозою соціальних потрясінь.

За модернізації, здійснюваної навздогін, виникає найбільше суперечностей насамперед тому, що економіка та задіяні в ній суспільні верстви в більшості випадків не готові до змін і сприймають їх як насильство, примус, погіршення свого становища. Носії ж влади, проводячи модернізацію, використовують її насамперед для задоволення інтересів своєї верстви та власного збагачення.

Загалом модернізація була потрібна для офіційного Петербурга заради зміцнення економіки, військової потуги імперії, заспокоєння доведеного до відчаю селянства. Заради цього й було надано свободу селянам. Проте вони були найменше підготовлені до того, щоб скористатися нею в умовах такої модернізації.

Першою очевидною суперечністю стало те, що український селянин у часі завершення промислового перевороту не був готовий до змін. Він пов'язував своє успішне майбутнє не з індустріалізацією, а лише із сільським господарством і землею, хоча й бачив, як роздрібнюються земельні наділи після успадкування кожним новим поколінням.

Століття імперського наступу на українського селянина сформували в нього стійке неприйняття змін. Адже вони завжди вели лише до погіршення його становища. Український селянин, побоюючись втратити останнє, не маючи ніяких заощаджень, також старанно уникав господарських ризиків, що теж ставало гальмом багатьох модернізаційних змін. Так, селяни уникали співпраці із Селянським земельним банком, із сільськими та волосними банками, допоміжно-ощадними касами, кооперативами.

Українські селяни з недовірою ставилися до агротехнічних новацій. Навіть тривалий час проживаючи й господарюючи поруч із сусідами-колоністами, вони не вважали за потрібне перейняти в них досконалішу агротехніку. Тому, наприклад, німці, володіючи такими ж самими земельними площами, за свідченням сучасників, «виглядали проти них поміщиками».

Розвиток товарно-грошових відносин і малоземелля закономірно вели до майнового розшарування селян і збіднення його частини. Однак, трагічно переживаючи втрату землі, збіднілі селяни не бажали йти до міста працювати робітниками. З часом вони психічно надломлювалися, морально деградували.

Таку міцну прив'язаність до землі історики пояснюють тими соціально-економічними умовами, у яких перебувало українське селянство протягом XVIII–XIX ст. Відомо, що в Україні до 1861 р. 99 % поміщицьких селян відробляли панщину. Їх примушували працювати на землі, аби максимально

*С. Васильківський.
Козача левада (фрагмент)*

*С. Васильківський.
Українська хата*

скористатися її родючістю. Прив'язані до землі, українські селяни не мали можливості опановувати ремесла, торгівлю, при звичаюватися до міського життя.

У зовсім іншій ситуації перебували євреї та російські селяни. Євреї мали дуже обмежені можливості володіти землею й господарювати на ній. Тому ремесло й торгівля ставали для них єдиним засобом виживання. Що ж стосується російських селян, то їхні поміщики, через низьку родючість земель, самі примушували кріпаків шукати додаткові заробітки в містах.

Тому, коли кайдани кріпацтва спали, а малоземелля примусило селян до пошуків джерел існування, вони не шукали їх у сусідніх містах на фабриках і заводах. Селяни бачили своє майбутнє лише в роботі на землі, навіть якщо заради цього доводилося долати багато сотень і тисяч кілометрів.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Борис Грінченко на основі власних спостережень писав: «Мужик пана не любить, глузує з нього, але ж і заздрить йому. Він бачить, що пан має більші права і більший достаток і — як здається мужикові — мало що робить, бо розумова робота в мужика не робота».

Українські селяни психологічно не встигали за прискореним оновленням суспільства. Вони не могли визнати, що промисловість і торгівля за своїм значенням витісняють сільське господарство. Тим більше вони не визнавали первинності розумової праці над фізичною.

Селяни практично не використовували можливостей самоврядування, оскільки ніколи раніше їхня громадська й політична активність не пов'язувалася з традиційним добробутом. З іншого боку, відповідно до вимог політико-адміністративного устрою на місцях, було виділене вузьке коло осіб, на яких усе-таки покладали сільську владу. Через недостатню плату, слабкість державного й громадського контролю представники сільської влади дуже швидко при звичаювалися до зловживань і хабарів. У пореформений час це явище набуло масового характеру.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У річному звіті за 1898 р. подільський генерал-губернатор писав: «Потяг виборних до задоволення, перш за все, власних вигод... доведений до нестерпних розмірів і є головним недоліком громадських селянських установ».

Виразною суперечністю модернізації повсякденного життя стала втрата містами українських ознак. У них переважали росіяни, євреї та поляки. За умов панування російської влади представники національних меншин вивчали російську мову, сприяючи цим зросійщенню міст України. Водночас етнічні українці змушені були або асимілюватися, або навіть і виселятися з рідних міст.

Тому в повсякденне життя навіть української інтелігенції, яка зосереджувалася в містах, усе більше проникала російська мова, а з нею й російська культура.

Водночас із розширенням світогляду, підняттям рівня освіти, певною матеріальною незалежністю, що надавало робітникам промислове виробництво, воно ж нещадно експлуатувало робітників, витягувало з них фізичні й моральні сили.

2. Доля української жінки

Українські жінки розділили з чоловіками весь тягар труднощів, який випав на їхню долю у зв'язку з модернізацією українського суспільства. Життя багатьох жінок було пов'язане з тяжкою працею в господарстві, вихованням дітей, домашніми турботами. У селянських родинах дівчат із дитинства привчали до роботи. Спочатку вони допомагали матері виконувати хатню роботу, доглядали молодших сестер і братів. Дівчина мала приготувати придане (одяг, постільну білизну, ковдри, подушки). Дівчата з бідних родин часто мусили найматися на роботу до багатих односельчан або йшли на заробітки до міста.

М. Ярошенко. Курсистка

Згрібання покосів

Дівчина у святковому вбранні. Київщина. XIX ст.

Історичний факт. Подвійний тягар праці, який гнітив жінку, спричиняв хвороби, передчасну старість і смерть. Тому на початку 60-х років XIX ст. за рівнем смертності жінок працездатного віку Україна посідала перше місце в Європі.

Жінки, які походили з дворянських та інтелігентських родин, протягом другої половини XIX ст. отримали доступ до неповної вищої освіти — вищих жіночих курсів. Поповнюючи ряди інтелігенції, вони вже мали можливість заявити про жіночу долю на рівні громадської думки і в такий спосіб готувати ґрунт для майбутнього громадського руху за свою політичну й соціальну рівноправність.

3. Кооперативний рух

Розвиток товарно-грошових відносин дав можливість українському громадянству шукати захисту в об'єднанні, тобто кооперації своїх економічних зусиль.

Перший споживчий кооператив в Україні був створений у 1866 р. в Харкові. Членами спілки стали 356 осіб. Окрім торгівлі предметами широкого вжитку, товариство відкрило власні їдальню, перукарню, фабрику овочевих напоїв, забезпечувало членів кооперативу паливом. Протягом 1866–1870 рр. в Україні вже діяло 20 споживчих кооперативів із 63, що існували тоді в Російській імперії.

Серед провідних діячів кооперативного руху були й найвидатніші представники українського національного руху, відомі вчені: В. Антонович, О. Кістяківський, М. Яснопольський, М. Зібер, М. Драгоманов та ін. На 1890 р. в Україні вже працювало 290 кооперативів.

У 90-х роках XIX ст. почали створюватися виробничі кооперативи. Цей рух започаткував відомий український кооператор — «артільний батько» М. Левитський. У вересні 1894 р. на Херсонщині (с. Феварі) він створив першу хліборобську спілку, назвавши її артілью. Члени спілки об'єднали свої земельні ділянки, робочу худобу й реманент, обрали старосту для керівництва. Прибутки розподіляли відповідно до частки відданої до артілі землі та вкладеної праці. Артільний рух поширився на Катеринославщину та інші губернії. Однак усі створені спілки об'єднували лише 15–20 господарств, були малопотужними й проіснували не більше трьох років.

На початку нового, XX ст. М. Левитський зосередив зусилля на створенні ремісничих артілей у місті. Тут справи пішли набагато краще. У 1912 р. лише в Наддніпрянщині діяло 2500 споживчих кооперативів.

Із початком українського кооперативного руху виникали й кредитні товариства. На їхній основі сформувався Союз кредитних кооперативів у м. Бердянську. Незважаючи на відсутність досвіду, протистояння державного чиновництва бідність і неготовність до спільної праці, кооперативи на зламі століть набули значного розвитку й стали важливим чинником господарського, культурного і духовного піднесення українського народу.

4. Початок трудової міграції

Трудова міграція українців — це один із проявів суперечливості процесів модернізації, які відбувалися в Україні.

На час скасування кріпацтва південні причорноморські й приазовські степи вже були заселені. Вільної землі в Україні майже не залишилося. Тому українське селянство Наддніпрянської України і насамперед Лівобережжя переселялося на неосвоєні землі Північного Кавказу, зокрема, на Кубань. На кінець століття переважну частину її мешканців становили саме українці (1 млн 300 тис. осіб).

*Переселенці чекають прибуття
пароплава на Дніпрі*

*Л. Позен.
Переселенці*

Переселялися також у Нижнє Поволжя (майже 400 тис. осіб). Українські мігранти досягнули також Казахстану та Середньої Азії. Наприкінці століття там проживало понад 100 тис. українців. Зі спорудженням Транссибірської магістралі основними регіонами переселення українських селян стали багаті на родючі землі й природні ресурси Сибір і Далекий Схід (Приамур'я та Приморський край).

Історичний факт. Між 1896–1900 рр. після спорудження Транссибірської магістралі до Сибіру переселилося 370 тис. українців. Наприкінці ХІХ ст. населення Приамур'я та Примор'я на 20 % складалося з українців. Усього ж на кінець століття за межами України проживало 4,4 млн українців.

Протягом ХІХ ст. під впливом масового переселення в Україну російських робітників і міграції українських селян на Схід відбулося суттєве зниження частки українців у складі населення 9 українських губерній.

Історичний факт. Якщо в 1795 р. українці становили 98,1 % населення в Україні, то в 1897 р. цей показник знизився до 81,1 %.

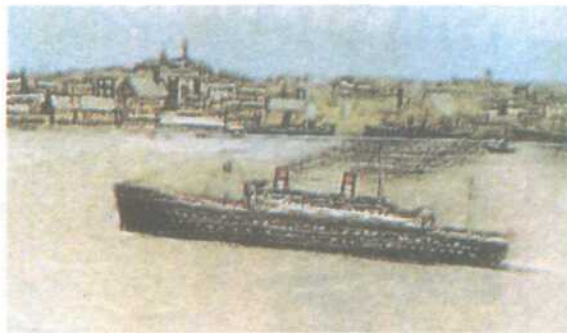
5. Трудова міграція українців на Американський континент

Земельний голод, злидні, відсутність будь-якої надії на краще життя, попри надзвичайно сильну прив'язаність до рідної землі, спонукали до міграції й західних українців. На відміну від тих, які переселялися на Схід аж до узбережжя Тихого океану, галичани, буковинці, закарпатці вирушили на Захід. Через Атлантику вони добиралися до Бразилії, Аргентини, Канади, США.

Одним з основних початкових регіонів заокеанської української міграції із західноукраїнських земель стала Латинська Америка. Її країни гостро потребували робочої сили для освоєння вільних земель. Починаючи з 1872 р., українці зі Львівщини почали селитися в Бразилії поблизу м. Курітібі, а також у штаті Парана. У 90-х роках ХІХ ст. українські селяни з'явилися в Аргентині. Невеликі групи переселенців діставалися Уругваю, Парагваю, Венесуели, Чилі, Перу. І нині в латиноамериканських країнах є населені пункти, які мають українські назви.

Перша українська церква в Канаді

В. Курилик. Прибуття

Історичний факт. Ще на початку XIX ст. в портовому місті Маракайбо (Венесуела) був збудований готель «Україна». Він став основним притулком для українських переселенців і навіть користувався правом екстериторіальності. Неповдалі від нього стояла й однойменна вілла, споруджена в 1830 р. українським емігрантом — національним героєм Венесуели й Перу — Михайлом Скибицьким.

Згодом найпривабливішим заокеанським регіоном поселення українців стали Сполучені Штати Америки. Першим відомим українцем, який у 1620 р. зійшов із каравели «Мейфлауер» на Американський континент, вважається лікар Лаврентій Богун. Масова міграція до США розпочалася в 1877 р. з прибуттям туди групи закарпатців. За ними вирушили до Америки й вихідці з інших земель Західної України. Майже всі вони оселялися в штатах Пенсільванія та Нью-Йорк. До кінця XIX ст. в США вже проживало понад 200 тис. українців.

Із 90-х років XIX ст. розпочалося переселення й до Канади, насамперед у провінції Альберта, Манітоба й Саскачеван. Там з'явилися населені пункти: Галич, Київ, Коломия, Дніпро, Дністер, Збруч, Карпати, Січ, Козак, Хмельницький... Протягом 1896–1914 рр. сюди переселилися 170 тис. українців.

Історичний факт. Василь Турчин — українець за походженням, став видатною постаттю війни північноамериканських колоній за незалежність. Одна з бригад Північної армії, очолювана ним, відзначилася особливо високою боездатністю, а її командир отримав прізвисько «Грізний козак».

Життя українців, особливо в Латинській Америці, було сповнене важкої та найнижче оплачуваної праці. Вони корчували джунглі, висушували болота, прокладали дороги, працювали наймитами, чорноробами. Доводилося обробляти й плантації. У кращих умовах були переселенці до США й Канади. Успіх кожного господаря тут набагато більше залежав від його терпіння й працьовитості.

Історичний факт. За матеріалами двотижневика «Аляска Геральд», після продажу Росією Аляски й Алеутських островів у 1867 р. Сполученим Штатам Америки там залишилося майже 20 тис. україн-

ських козаків. До речі, «Аляска Геральд», який видавав виходець із Київщини Агафій Гончаренко протягом 1868–1872 рр., був не єдиним українським виданням XIX ст. в США. Священик із Галичини Іван Волянський протягом 1885–1890 рр. видавав у штаті Пенсильванія газету «Америка» українською мовою. Інший священик — Григорій Кушка — заснував у 1893 р. газету «Свобода». Ці видання набули великої популярності серед переселенців і охоче підтримувалися ними матеріально.

Селяни, змучені злиднями на Батьківщині, вирушаючи за океан, не дуже переймалися питаннями національного самоусвідомлення. Проте потрапляючи до країн Нового Світу, вони не зникли в чужому багатолічному етнічному середовищі, а плекали своєю національну пам'ять і культуру, створювали свої громадські організації.

У 1894 р. виникла найстарша і найбільша Українська національна **асоціація**. Зародившись як об'єднання страхових компаній, що підтримували робітників-іммігрантів на випадок хвороби чи травми, національна асоціація розпочала активно пропагувати українську культуру та національну свідомість, організовувати різноманітні культурно-освітні заходи, видавати газети, календарі й книжки українською мовою.

АСОЦІАЦІЯ

(від. латин. *associatio* — сполучення, з'єднання) — добровільне об'єднання осіб або організацій для досягнення спільної мети.

Перевірте свої знання

1. Які причини спонукали Російську імперію розпочати модернізацію?
2. Поясніть причини психологічного зламу й морального зубожіння частини селянства в період модернізації.
3. Чому український селянин ігнорував роботу в місті?
4. Чим можна пояснити небажання українського селянина вдаватися до змін та господарського ризику?
5. Визначте причини зловживання представників сільської та волосної влади.
6. Чому міста втрачали українські ознаки внаслідок модернізації?
7. Чому видатний організатор кооперативного руху М. Левитський на початку XX ст. зосередився на створенні ремісничих кооперативів у містах?
8. Якими були причини зростання трудової міграції з України?
9. Чому при модернізації навздогін виникає найбільше суперечностей?
10. Чим пояснити, що смертність українських жінок працездатного віку на початку 60-х років XIX ст. була найвищою в Європі?
11. Які потреби українського населення задовольняв кооперативний рух? Які форми кооперативного руху стали вам відомі?
12. Покажіть на мапі світу регіони української трудової міграції.
13. Опишіть умови життя переселенців у різних регіонах світу.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ТЕМИ «МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА в середині — у другій половині XIX ст.»

Зазнавши потрясінь революційних і народних виступів, воєнних поразок, австрійський та російський уряди змушені були піти на модернізаційні перетворення підвладних суспільств. Це була модернізація, що робилася навздогін. У ході її здійснення власті намагалися перекласти на народ (насамперед селянство) всі труднощі оновлення.

Із цією метою, звільнивши селян від кріпацтва, їх поставили в надзвичайно не вигідне економічне становище. Це давало можливість поміщикам примушувати селян до відробітків, занижувати ціну їхньої робочої сили, що стримувало розвиток капіталістичних відносин. Поступово капіталізація охоплювала великі поміщицькі господарства (пруський шлях) і господарства заможних селян (фермерський, або американський, шлях). Україна все активніше втягувалася в світовий поділ праці.

Селянська реформа 1861 р. вивільнила велику кількість дешевої робочої сили, необхідної для розвитку фабрично-заводської промисловості. Протягом 60–80-х років XIX ст. в Україні завершився промисловий переворот.

Українську промисловість характеризували високий рівень концентрації виробництва, широке залучення іноземного капіталу, прискорений розвиток сільськогосподарського машинобудування. Наприкінці XIX ст. промисловість розпочала перехід від капіталізму вільної конкуренції до монополістичного капіталізму. Перебування в складі двох імперій зумовило колоніальний характер індустріалізації, що спричинило перевагу видобувних галузей над переробними.

Відкривши шлях буржуазним перетворенням в економіці, імперський уряд змушений був провести буржуазно-демократичні реформи. За їхньою допомогою він намагався пристосувати самодержавно-поліцейський лад до вимог капіталістичного розвитку. Найбільше вплинули на суспільне життя земська та судова реформи. Земська реформа привчала до самоврядування, сприяла піднесенню охорони здоров'я, рівня освіти, добробуту. Судова реформа створювала для всіх громадян однакові умови для захисту власної гідності, здоров'я та майна. Соціально-економічні зміни спричинили глибокі зрушення соціальної структури. Відбулося розшарування селянства на заможних, середняків і бідняків. Усе глибшого занепаду зазнавало дворянство. Промисловий переворот призвів до виникнення нових соціальних верств — пролетаріату й буржуазії. Усе більшого значення набувала інтелігенція. Треба зазначити, що класи й верстви, пов'язані з капіталістичною модернізацією, були слабкими, у більшості вони складалася з неукраїнців.

Модернізація справляла суперечливий вплив на українське суспільство і насамперед на життя українських селян. Частина з них стала успішними господарями. Бідні ж, намагаючись вирватися з лабет злиднів, шукали вихід в економічній самообороні — кооперації. Значна частина знедолених убачала порятунком у трудовій міграції, освоюючи степові простори Євразії та Нового Світу.

Заповніть таблицю «Модернізація в Україні».

ЗМІНА ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН, ДЕМОКРАТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ	ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ	СУПЕРЕЧНОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ
---	---------------------------------	------------------------------

**НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.
УКРАЇНОФІЛЬСЬКИЙ,
КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ
І ПОЛІТИЧНИЙ ЕТАПИ
ВИЗВОЛЬНОГО
РУХУ**

§ 24. УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ НІМЕЧЧИНИ, РОСІЇ, АВСТРО-УГОРЩИНИ

Наведіть приклади взаємного сприяння чи перешкоджання в розвитку народів і держав.

1. Проблеми співіснування України із сусідніми державами

У 40-х роках XIX ст. Німеччина розпочала своє активне економічне, культурне й політичне просування на Південний Схід. Чим швидше розвивалася її промисловість, тим більше країн потрапляло в зону дії німецької геополітичної експансії: Балкани, Туреччина, Єгипет, Месопотамія, Персія й навіть Індія. У цьому зв'язку правлячі кола Німеччини добре розуміли величезне значення Чорноморського басейну і Передньої Азії для своїх економічних інтересів.

Треба зазначити, що німецька експансія в XIX ст. принципово відрізнялася від імперської політики царського самодержавства. Царська Росія йшла шляхом захоплення сусідніх територій, намагалася знищити чи якнайбільше обмежити державність і етнокультурну самобутність прикордонних народів. Німеччина ж намагалася створити якнайширший союз держав, у якому б вона відігравала роль економічного й політичного лідера.

Царська Росія, створюючи свою імперію, розглядала Україну як власну територію, відокремлену від неї внаслідок монголо-татарського нашествия й територіальної експансії Литви і Польщі. Незважаючи на приводи, якими виправдовувалася імперська політика проти України, із XVIII ст. її територія використовувалася Росією як плацдарм для поширення свого впливу на Захід і Південь. Після поділів Польщі та створення Королівства Польського з російським намісником на чолі, Україна розглядалася насамперед як стратегічний трамплін для просування Росії на Балкани та в Середземномор'я.

Австрійська імперія протягом першої половини XIX ст. не проявляла особливої зацікавленості до східноукраїнського напрямку своєї геополітичної стратегії. Інтереси Габсбургів стосувалися західного й південного напрямків: намагання відігравати провідну роль в об'єднанні німецьких земель, підпорядкування Апеннінського та Балканського півостровів. Після поразок у війні з Пруссією, визволення та об'єднання Італії, східний напрямок набував для Австро-Угорщини все більшого значення. Це зумовлювалося також і зіткненням австрійських і російських інтересів на Балканах. Тому австрійські політики все частіше стали зосереджувати увагу на Україні. У 80-х роках у них навіть виникали плани створення «Київського королівства» під владою Габсбургів. Тоді б Україна з російського плацдарму перетворилася на щит для її володінь і сфер впливу. Такі геополітичні плани Австро-Угорщини повністю відповідали й інтересам Німеччини.

2. Зіткнення російської, польської, німецької та австрійської національних ідей на українських землях

Національною є та ідея, навколо якої згуртовується весь народ. Це первинна умова існування нації, поза якою будь-яка суспільна діяльність утрачає сенс.

200 Створення і плекання національної ідеї перетворює народ на міцний життєдай-

ний організм. Національна ідея спонукає народ до мобілізації своїх внутрішніх сил, пробуджує волю, скеровує його дії. Вона визначає ті питання, які забезпечують народові самостійне існування і розвиток.

У XIX ст. боротьба за національні інтереси характеризувалася проявами еґоїзму. Тому національна ідея нерідко виступала духовним забезпеченням імперських зазіхань. Так, наприклад, у багатонаціональній Австро-Угорській імперії за основу національної ідеї було взято державну єдність усіх народів, уключаючи й український, навколо державоутворюючої австрійської нації. Російська національна ідея на теренах України полягала в подоланні наслідків чужинських і насамперед польських впливів, яких зазнали українці через багатовікове відокремлення від Росії. І тепер завдання щодо зміцнення російського народу полягало в його примноженні шляхом перетворення українців на «справжніх росіян».

У рамках німецької національної ідеї Україна розглядалася як земля, що мала давні й міцні зв'язки з німецьким світом. Це виражалося жвавою торгівлею з німецькими містами, використанням українських шляхів для налагодження торговельних зв'язків із Півднем і Сходом. Міцними також були й культурні зв'язки. У німецьких університетах навчалася і формувалася українська інтелігенція. Від часу ліквідації Української козацької держави ці зв'язки були перервані Московією. Однак із розвитком німецької індустрії політичні бар'єри мали бути подолані новими економічними зв'язками. Тому Україна розглядалася як регіон, який визнавав би провідну роль німецької економіки й культури, а за сприятливих умов він мав перетворитися на союзну країну.

Польська й українська національні ідеї були багато в чому спорідненими. Обидві вони були ідеями незалежності й самостійності української та польської держав. Вони також містили прагнення відновити свою територіальну єдність, захистити господарські інтереси, зберегти національну самобутність. Найнагальнішим проявом національної ідеї обох народів стало прагнення досягнути рівноцінності та рівноправності серед інших народів Російської імперії.

Разом із тим ці дві ідеї мали й непримиренну позицію. Польська національна ідея передбачала відновлення польської державності в кордонах 1772 р. «історичної Польщі» і не визнавала за українцями права на свою державність і соціальне визволення.

Перевірте свої знання

1. Визначте місце українських територій у геополітичних планах Росії, Німеччини, Австро-Угорщини.
2. Порівняйте засоби, якими втілювали в життя свої геополітичні плани Німеччина та Росія.
3. Якій меті мали слугувати плани створення «Київського королівства»?
4. Доведіть, що російська та австрійська національні ідеї виступали прикриттям імперських зазіхань.
5. У чому проявилася спільність, а з іншого боку, непримиренність української та польської національних ідей?
6. Дайте визначення національної ідеї. Чим вона важлива для народу?
7. Визначте сутність зіткнення російської, польської, німецької, австрійської національних ідей на українських землях.

§ 25. НАСЛІДКИ ПЕРЕБУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ та РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

1. Що ускладнювало розв'язання українського питання в другій половині XIX ст.?
2. Якими були причини виникнення негативних наслідків через перебування України в складі чужих держав?

1. Зміст українського питання в другій половині XIX ст.

Протягом другої половини XIX ст. зміст українського питання не змінився. Нерозв'язані питання життя українського народу лише нагромаджувалися. В умовах формування української нації головним сенсом українського питання стало створення імперіями перешкод на шляху процесу **консолідації** української нації.

КОНСОЛІДАЦІЯ

(від латин. *consolidatio* — зміцнення, об'єднання) — зміцнення, згуртування, об'єднання в нерозривне ціле.

Розвиток європейських націй ґрунтувався на одночасному розвитку культури, економіки і мови у власній державі. Проте цього гармонійного поєднання в Україні протягом XIX ст. не спостерігалось.

Імперські уряди Росії та Австро-Угорщини спрямовували українство до втрати самотутніх рис, вироблених нашим народом у попередні віки, і всіма силами перешкоджали зародженню нових проявів згуртування та національного самоусвідомлення. У цілому метою їхньої політики була денаціоналізація українського народу.

Насамперед це знаходило відображення в імперській освітній політиці щодо українців. Наприкінці XIX ст. три чверті населення України були неписьменними.

Історичний факт. За рівнем освіти на зламі XIX й XX ст. Україна в Європі займала одне з останніх місць, випереджаючи Румунію й Сербію.

Неосвіченість не давала можливості духовним провідникам виховувати в народі патріотизм, почуття самоповаги. Вона обмежувала інтереси людей вузькими рамками сім'ї та громади, турботами примітивного виробництва.

Проте й освічені селяни, і робітники дуже важко об'єднувалися в українську націю навколо українських провідних верств через відсутність вільного українського книгодрукування.

Цей найефективніший засіб передачі ідей від провідників нації до народу перебував у руках імперських властей. Вони ж не те що пильно контролювали, а в переважній більшості випадків зовсім забороняли видання українських книжок, газет, часописів і брошур тощо.

Ще пильніше власті стежили й перешкоджали розвиватися тим верствам, які могли стати провідниками народу в справі консолідації української нації. Особливо пильно імперські власті слідкували за «станом умів» інтелігенції. Для тих, хто намагався берегти й захищати свою національну самотутність, власті чинили найрізноманітніші перешкоди, формували навколо них задушливу атмосферу підозр, зневаги й цькування.

Інтелігенти, які за умов незалежної держави стають носіями і провідниками національної культури, в Україні мусили приховувати своє українське єство, пристосовуватися і ставати носіями чужої культури, щоб отримати гідне своїх знань становище та роботу в умовах панування імперської адміністрації.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Максимально просто й болісно це становище описала в автобіографії Олена Пчілка. З гіркою згадуючи своє дитинство, вона підкреслювала, що в родинному спілкуванні батьки і діти завжди розмовляли українською, але при чужих переходили на російську мову.

«Що більше ми підросали, то більше вимагала того Московщина. Хоч ніхто нам не казав „цурайся свого, кидай рідну мову“, але це само собою розумілось. „У гостях“, „при гостях“ треба було говорити по-московському», — згадувала письменниця.

Шлях до повнокровного розвитку української нації перетинала й нещадна колонізаторська експлуатація ресурсів, виробничих потужностей, фінансів і, зрештою, усього українського народу.

Розвиток української нації стримувало й те, що серед провідних верств українців було обмаль. Торгівля перебувала в руках чужинців: росіян, євреїв, вірменів, греків. До того ж вони торгували не за цивілізованими нормами, а як скупники і перекупники. У сфері виробництва також панував іноземний капітал. Тому більша частка прибутків витрачалася не на розвиток економіки України, а потрапляла за кордон.

ДУМКА ВЧЕНОГО

Михайло Грушевський на початку XX ст. описував експлуатацію України російським самодержавством: «Уряд, експлуатуючи до останньої можливості платіжні сили українського населення, повертає Україні всього лише половину коштів, які забирає з неї, але й те, що повертає, призначає не на розвиток продуктивних сил, не на потреби культурного розвитку населення, а на зміцнення ворожого народному життю режиму».

Розквіту нації надзвичайно сприяє і розвиток транспорту. Він зближує регіони, допомагає людям відчувати свою єдність, незважаючи на відстані. Проте транспорт в Україні розвивався не для зміцнення зв'язків в економіці та суспільстві, а насамперед заради успішного вивезення сировини, напівфабрикатів з України, заради швидкого переміщення військ імперії.

Що ж стосується загального рівня розвитку транспорту, то він катастрофічно відставав від потреб української економіки, а тим більше від рівня європейських націй. Навіть найдешевший морський транспорт не задовольняв елементарних потреб.

Історичний факт. Перевезення продукції від одного чорноморського порту до іншого в Україні коштувало приблизно стільки ж, скільки перевезення подібного вантажу до Англії англійським флотом.

Розвиток нації потребував опори на міста. Проте серед міських жителів українці становили менше третини. У великих містах їхній відсоток був ще меншим. І чим більшим ставало місто, тим меншою була там частка українців. Так, у Києві в 1874 р. українську мову вважали рідною 60 % населення, а в 1897-му — лише 22 %. Неукраїнською здебільшого була й інтелігенція в Україні — головний генератор національної ідеї.

Та верства, яка завдяки своїм знанням і вмінням забезпечувала рух українського суспільства шляхом модернізації, у більшості своїй не була українською.

Історичний факт. За переписом 1897 р. лише 16 % юристів, 25 % учителів, майже 10 % письменників і художників в Україні були українцями. Загалом з усіх представників населення, зайнятих розумовою працею, українці становили лише третину.

Українці-інтелігенти працювали переважно в невеликих містах і селах учителями, лікарями, агрономами, статистиками, фельдшерами. У великих містах вони здебільшого перебували на другому плані міського життя.

Гальмом консолідації нації був і адміністративно-територіальний поділ, який значну частину українства штучно відривав від основної частини українців, що проживали в 9 українських губерніях. Тим більше перешкождали консолідації нації імперські кордони, які максимально ускладнювали економічні й культурні зв'язки між західно- та східноукраїнськими землями. Проявом українського питання залишалася й відсутність єдиної української церкви.

Для імперських властей українське питання поставало в одній площині: чим вищого розвитку досягатимуть культура і громадсько-політичні погляди українців, тим міцнішатиме їхнє прагнення до відокремлення. Тому імперії робили все можливе для їх гальмування та сприяли процесам втрати всіма суспільними верствами, і насамперед освіченими, українського самоусвідомлення.

2. Подвійна лояльність української еліти

В умовах утрати державності українська старшина наприкінці XVIII ст. та їхні нащадки в XIX ст. стали людьми з *подвійною лояльністю*. Вони залишалися «малоросійськими патріотами» у тому розумінні, що не цуралися своїх коренів, зберігали симпатію до своєї культури, до України як території, де вони народилися й росли. Одночасно в політичному розумінні вони ставали патріотами великої Росії («общего отечества»), куди включали і свою Україну — Малоросію, але як територію, а не як суспільство, що прагне політичної самостійності.

Найяскравішим уособленням такої людини став всесвітньо відомий письменник Микола Гоголь. Народжений в сім'ї з давніми козацькими коренями, він писав свої твори російською мовою, однак земляки вважали його українським письменником. «Що не кажіть, а Гоголь душею і натурою наш», — казав Панас Мирний. Мав рацію і Ф. Достоєвський, який говорив, що ціле покоління російських письменників вийшло із гоголівської «Шинелі». Сам же Гоголь визнавав, що його душа складена з української та російської частин.

Наступним кроком суспільно-політичного розкладу української еліти стало малоросійство.

3. Малоросійство

Політика Російської та Австрійської імперій щодо підкорених ними слов'янських народів виражалася у формуванні імперської людини — «росіянина» чи «австрійця».

На думку Євгена Маланюка, «малоросійство, як свідчить досвід, визначається також насмішуватим ставленням до національних цінностей і святощів. Це систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обрядів, національної етики, мови, літератури, з ознак національного стилю, реалізації якого ставилися систематичні, планові й терором підперті перешкоди».

Головним засобом здійснення цього плану був імперський тиск на кожну конкретну особистість, насамперед на людину інтелектуальної праці. Це здійснювалося надзвичайно просто: її не брали чи позбавляли роботи, коли вона поводитися як природний українець, не давали можливості просуватися кар'єрними сходинками, якщо вона погано засвоювала риси панівної культури.

Однак унаслідок тиску імперської машини замість «справжнього росіянина» з'явилися особливі суспільні типи — «покручі»: малорос, малополяк, малогрузин і т. п. В'ячеслав Липинський називав це явище «хворобою бездержавності». Адже малороси зрікалися своєї державності, ставали старанними адміністраторами в рамках чужої держави, провідниками імперської ідеї у своєму середовищі.

Малоросійство характеризується також притупленням чи втратою історичної пам'яті та прийняттям імперських історичних міфів. Не менш потворною рисою малоросійства є зверхнє й зневажливе ставлення до культури й самобутності власного народу.

Підлегле становище, утрата державності та історичної пам'яті про перемоги та історичні успіхи свого народу, зневажливе ставлення до своїх народних рис призвело до формування комплексу меншовартості, порівняно з державними націями, спільноти, нездатної успішно організувати власне життя, наповнити його високим духовним змістом.

Зрештою, комплекс малоросійства призводив до сорому за своє походження і формував прагнення якнайшвидше його зректися. Джерелом його стала бездержавність, тому єдиними ліками проти нього було створення власної держави, яка забезпечила б умови для подолання цього ганебного явища.

4. Москвофільство

Спорідненим малоросійству стало москвофільство. Воно виникло в Західній Україні в середовищі тих українських церковних діячів, які під австрійським імперським тиском сформували подвійну лояльність щодо Галичини та монархії Габсбургів.

Коли ж офіційний Відень вибрав курс на придушення українства силами польського шляхетства, вони спрямували свою енергію на справу приєднання Західної України до Російської імперії. На цей шлях їх підштовхнула також аристократична нехоть до свого «плебейського» народу, відсутність віри в його можливості.

Утративши опору в австрійській монархії, не бачачи підтримки власного народу, ці представники духовництва вирішили опертися на монархію етнічно спорідненої держави.

Оскільки це була імперія, що намагалася всі свої народи перетворити на справжніх росіян, галицькі провідники обрали шлях москвофільства. Проте російська влада трактувала їх не стільки як друзів і прихильників, скільки як добре оплачуваних проповідників російських імперських ідей у стратегічно важливому для Росії регіоні.

Головною ідеєю москвофільства було твердження про етнічну однаковість росіян, українців і галицьких русинів. Москвофіли заперечували існування українців як нації, тобто не визнавали право українського народу на власну державу. Вони доводили благотворність об'єднання всіх слов'янських народів під владою російського самодержавства як нібито найкращого державного ладу для всього слов'янства. Протягом усього XIX ст. москвофільство було спершу панівною, а потім громадсько-політичною течією в Галичині.

Перевірте свої знання

1. Назвіть причини денационалізації українського народу.
2. Чому заборонялося видання українських книжок, газет і часописів?
3. Охарактеризуйте складові українського національного питання в другій половині XIX ст.
4. Чому в родинному спілкуванні батьки і діти розмовляли українською мовою, а «на людях» говорили «по-московському?»
5. Чому серед міських жителів українці становили меншість?
6. Як Австрійська та Російська імперії стримували економічний розвиток України?
7. Чому для розвитку нації надзвичайно вагомим є зростання чисельності її інтелігенції?
8. До чого призводили подвійна лояльність еліти та малоросійство?
9. Як подвійна лояльність греко-католицького духовенства Галичини спричинила виникнення москвофільства?
10. Як неписьменність народу стає на перешкоді втіленню в життя «національного проекту», охопленню народу «національною ідеєю»?
11. Чому провідні українські верстви XIX ст. в переважній більшості випадків характеризувалися подвійною лояльністю?
12. Назвіть економічні прояви українського національного питання. Поясніть, як економічні чинники впливають на формування національної самосвідомості.
13. Визначте складові подвійної лояльності.
14. У чому криються корені малоросійства? Назвіть його потворні прояви.
15. Подумайте, до якої з теорій — російського панславізму, польського федералізму, українського слов'янофільства — було найближчим москвофільство. Чому?

§ 26. ВИРАЗНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ в другій половині XIX ст.

1. З якими національно-політичними течіями ви вже ознайомилися з курсу всесвітньої історії?
2. Назвіть приклади з попередньої історії України, коли представники інших етносів ставали подвижниками української справи.

1. Громадівці, хлопомани й народовці

Однак ні малоросійство, ні москвофільство не могли задовольнити молоде покоління українців. У Східній Україні на захист зневажаного українського народу, доведеного до матеріальної та духовної злиденності, стали громадівці та хлопомани (інша загальна назва «українофіли»).

Імперські власті після поразки в Кримській війні 1853–1856 рр. та посилення руху проти кріпацтва зрозуміли, що вони ведуть Російську імперію до загибелі. Шукаючи шляхів виходу з кризової ситуації, урядовці звернулися до ліберального поміщицтва, послабили контроль за демократичною інтелігенцією. Це дало можливість колишнім членам Кирило-Мефодіївського братства розпочати в Петербурзі діяльність, спрямовану на захист українських інтересів. Вони об'єднувалися в громади — гурти однодумців. Звідси й походять назви «громадівський рух», «громадівці».

Активну участь у створенні громад узяла група хлопоманів. Це були молоді люди, які походили переважно з шляхетських польських або українських сполонизованих родин. Вони вважали, що шляхта має поєднатися з тим народом, на землі якого живе. Насамперед вони закликали ополячених українців повернутися до нації своїх батьків. Подібними до громадівців у Західній Україні були народовці. Лідерами наддніпрянських і наддністрянських націонал-демократів (народовців) були В. Антонович і О. Барвінський.

2. Національно-демократична течія

У ході розвитку українського визвольного руху в ньому утворилося кілька течій. Насамперед — це національно-демократична. Вона була представлена діяльністю київських громадівців і галицьких народовців. Зміст своєї діяльності вони бачили лише у веденні культурницької і наукової роботи.

Разом із тим життя потребувало захисту соціально-економічних інтересів українства. Із розвитком буржуазних відносин соціально-економічні питання все більше турбували людей. Першим на них звернув увагу М. Драгоманов. Його вважають засновником українського соціалізму.

3. Український соціалізм. Михайло Драгоманов

Михайло Драгоманов (1841–1895) походив із сім'ї дрібнопомісного українського дворянина з м. Гадяча Полтавської губернії, яка свої корені виводила з колишнього козацького старшинського роду. Серед діячів громадівського руху йому належить визначне місце. Ще студентом Київського університету він включився в

Михайло Драгоманов

діяльність громад, працюючи вчителем недільної школи. З відродженням громадівського руху на початку 70-х років XIX ст, він, як відомий історик, фольклорист, філософ, літературознавець і публіцист, продовжував активну громадську роботу.

Після видання царським урядом Емського указу М. Драгоманов змушений був емігрувати. Від'їжджаючи з Києва, він узяв на себе зобов'язання перед «Старою громадою» видавати за кордоном вільний український громадсько-політичний часопис за її фінансової підтримки.

Спочатку М. Драгоманов редагував у Женеві безцензурний збірник «Громада», а з часом разом з С. Подолинським та М. Павликом наприкінці 70-х до середини 80-х років видавав однойменний часопис.

У ньому друкувалися статті про гнобительську сутність самодержавства, швидке зубожіння селянства, селянські й робітничі виступи, народницький рух в Україні, його успіхи в культурно-освітній діяльності.

Працюючи в Європі, М. Драгоманов все більше переконувався в тому, що разом із національно-культурними справами українські патріоти мусять турбуватися і про соціально-економічні інтереси народу. Тому він, як головний редактор, усе частіше висловлював радикальні соціалістичні ідеї на сторінках часопису. Це призвело до розриву М. Драгоманова зі «Старою громадою», яка продовжувала стояти лише за культурницьку діяльність.

Суспільно-політичні погляди Драгоманова. Свою громадсько-політичну і наукову діяльність М. Драгоманов підпорядковував одній меті — перетворити Батьківщину на передову європейську країну як за соціально-економічним становищем народу, так і за політичним статусом української влади. Щоб цього досягти, вважав він, ніколи не вистачить лише культурницької роботи, тим більше за умов, коли царизм цьому енергійно перешкоджав. Щоб подолати імперський спротив, потрібно опертися на підтримку народу, який ще не має достатнього рівня культури й освіти, але готовий повірити і піти за патріотами, якщо вони поєднують національно-культурні вимоги із соціально-економічними потребами народу і втілять їх у «громадівському соціалізмі».

Михайло Драгоманов не копіював погляди європейських соціалістів. Він мав переконання, що потрібно ліквідувати приватну власність на землю та підприємства, передавши їх у власність сільських і робітничих громад. Отже, його «громадівський соціалізм» мав ґрунтуватися на колективній власності виробничих об'єднань — громад. Відносини українського народу з іншими народами М. Драгоманов розглядав з позицій федераліста. Він не виступав за відокремлення України від Росії. Одночасно Драгоманов розумів, що сильна централізована російська держава завжди обмежуватиме права особи. Тому він вважав за необхідне перебудувати Російську імперію на вільну федерацію автономних регіонів, у якій усі рішення приймалися б на місцевому рівні.

Цю федерацію М. Драгоманов уявляв так: вільні люди об'єднуються у вільні громади, громади — у федерацію громад у межах України, яка ввійде до федеративної спілки народів Росії, а потім — до федерації всіх слов'янських народів і народів світу. Поки ж така вільна федерація громад і народів не створена, він

закликав українських патріотів зберігати вірність не «всій Русі», а насамперед Україні: «Освічені українці, як правило, трудяться для всіх, тільки не для України і її народу... Вони повинні поклястися собі не кидати українську справу. Вони повинні усвідомити, що кожна людина, яка виїжджає з України, кожна копійка, що витрачається не на досягнення українських цілей, кожне слово, сказане не українською мовою, є марнуванням капіталу українського народу, а за даних обставин кожна втрата є безповоротною». У своїй відомій статті «Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876)» М. Драгоманов доводив, що загалом українці під російським правлінням більше втратили, аніж набули, особливо в питаннях демократії, парламентаризму, освіти й культури.

Після послаблення зв'язків із громадівцями Наддніпрянської України М. Драгоманов зміцнював контакти з українцями Галичини. Його ідеї знайшли відгук серед західноукраїнської молоді й привели її до створення першої української соціалістичної партії.

Доля Михайла Драгоманова була долею людини, відданої своїм ідеалам. Невтомною працею, своїми прогресивними ідеями він пробуджував і надихав до громадсько-політичної діяльності нові й нові когорти українських патріотів.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

«Драгоманів, — писав І. Франко, — для нас є чимось більше, як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо *друга, вчителя, провідника*... Голос його був для нас заохотою, остерогою, вказівкою куди йти, *голосом сумління*... вповні безкорисно не жалував праці, писання... і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, виростлих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, що він за вуха тяг нас на той шлях».

4. Незалежницька течія

Найвидатнішими представниками когорти українців-незалежників стали Юліан Бачинський та Микола Міхновський.

Юліан Бачинський (1870–1940) народився в Східній Галичині в с. Новосілці (тепер Тернопільської обл.) у родині греко-католицького священника. Вищу юридичну освіту здобув у Львівському та Берлінському університетах. Значний вплив на формування його світогляду справили М. Драгоманов та І. Франко. Юліан Бачинський був прихильником соціалістичних ідей, одним із засновників соціал-демократичної партії Галичини. Однак соціалізм не означав для нього нехтування національними інтересами. У праці «Україна irredenta» (1895), Ю. Бачинський першим в українській суспільно-політичній думці висунув ідею політичної незалежності України. Політичну самостійність України він вважав за необхідну умову її економічного і культурного розвитку.

Юліан Бачинський як соціал-демократ передбачав, що настане час, коли людство стане єдиним. Проте це для нього не означало, що від національної держави треба відмовлятися вже наприкінці XIX ст. Треба наголосити, що

Юліан Бачинський

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

На скептичне запитання «Що ж буде робити політично самостійна Україна?» Ю. Бачинський відповів: «Україна буде мати тоді свої фінанси і свій промисел, усе у своїх руках, і політику заграничну, і політику внутрішню, — буде панею у своїм домі, буде розпоряджатися в ній так, як буде уважати за найліпше, не оглядаючися на інших і не спинювана в тій роботі чужими».

Микола Міхновський

Ю. Бачинський не розглядав державу і як самоціль. «Остаточною метою кожного народу є не держава, а його, можливо, найкращий, свободний культурний розвиток. Держава — це лише наймогутніший засіб до цього, і саме як таким засобом всі народи так дорожать нею», — вважав він.

У Східній Україні засновником незалежницької течії став **Микола Міхновський** (1873–1924). Він народився в с. Турівці на Полтавщині. Був одним з ініціаторів таємного братства «Тарасівці». Працював адвокатом, виступав на політичних процесах, брав активну участь у громадському житті.

Свої ідеї про незалежність України М. Міхновський уперше оприлюднив на Шевченківських святах у Полтаві та Харкові в 1900 р. Його промова отримала назву «Самостійна Україна» і була надрукована окремою брошурою у Львові. Вона стала першою програмою Револьюційної української партії (РУП).

Найближчою метою українських патріотів М. Міхновський вважав відновлення державних прав українського народу, котрих він ніколи не зрікався і які належать йому за українсько-московською угодою 1654 р. Кінцева мета політичної боротьби М. Міхновського визначалася формулюванням: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ».

5. Національна соціал-демократична течія

Наприкінці XIX ст. молоді західноукраїнські політики М. Ганкевич, С. Вітик, Ю. Бачинський та інші створили Українську соціал-демократичну партію Галичини. На відміну від радикальних російських соціал-демократів, які вважали, що робітники не мають своєї вітчизни, українські соціал-демократи наполягали на тому, що поки існуватимуть національні держави, вони є найкращим інструментом захисту інтересів усього народу тієї чи іншої країни, у тому числі й інтересів робітників і селян. На початку XX ст. виникла соціал-демократична партія і в Східній Україні. Її лідером став Микола Порш. У своїй програмі ця партія записала, що вона захищатиме «права кожної нації на самовизначення», а тому домагатиметься «автономії України».

6. Участь представників різних етносів в українському визвольному русі

Учасниками українського визвольного руху були не лише українці за етнічним походженням, а й представники інших народів. Це, зокрема, лідер хлопоманів,

а потім громадівців В. Антонович — син польки та угорського революціонера, вихований у сім'ї польського інтелігента. За Антоновичем пішли молоді поляки, які відіграли помітну роль в українському визвольному русі. Це, насамперед, філолог К. Михальчук, етнограф Б. Познанський, економіст Т. Рильський.

Можна ще згадати про змішане етнічне походження М. Костомарова, О. Русова, В. Липинського...

Історичний факт. У 1887 р. 22-річний польський аристократ з Галичини відвідав Київ. Це був Роман Шептицький, у майбутньому — митрополит Андрей Шептицький. Він мав зустріч із відомим професором-істориком Володимиром Антоновичем, який запропонував молодому чоловікові обов'язково зустрітися з професором Миколою Петровим, адже той — видатний літературознавець, етнограф і експерт іконопису. «І знаєте що? — сказав Антонович. — Петров — москаль, „настоящий“ москаль, уродженець Костромської губернії. Чи не цікаво? Ви — поляк, я — поляк, Петров — москаль, а всі ми разом — українці. І чи не чудово було, коли українці вимислили прислів'я: „Хто ступить на цю землю, хоч турок, хоч лях, хоч москаль, усі українцями стають“?»

Ці численні факти, характерні не лише для української нації, доводять, що питання національної належності визначається не лише тією етнічною культурою, у якій зростає людина, а й її особистим вибором. З якою нацією вона пов'яже свою долю, за чії проблеми вболіває, чия мова стає їй рідною, до творення чієї культури вона долучається, чіми успіхами, національними героями пишається, представником тієї нації вона і є, незалежно від свого етнічного походження.

Перевірте свої знання

1. Назвіть течії розвитку українського визвольного руху протягом другої половини XIX ст.
2. Які українські організації представляли національно-демократичну течію?
3. Яким шляхом пропонував М. Драгоманов залучити народ до національно-визвольного руху, незважаючи на його недостатній культурний і освітній рівень?
4. Охарактеризуйте представників та ідеї незалежницької течії визвольного руху.
5. Як, на ваш погляд, участь представників різних етносів в українському визвольному русі посилювала чи послаблювала цей рух?
6. Що стало причиною виникнення хлопоманства й народовства?
7. Що дало можливість утвердитися «громадівському рухові»?
8. У чому М. Драгоманов не згоджувався з лідерами «Старої громади»?
9. Розкрийте сутність «громадівського соціалізму» М. Драгоманова.
10. Розкрийте сутність федералістських поглядів М. Драгоманова.
11. Який період в історії України і чому М. Драгоманов називав «пропащим часом»?
12. Чим українська національна соціал-демократична течія відрізнялася від радикальної російської соціал-демократії?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ТЕМИ

«НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ в другій половині XIX ст.

УКРАЇНОФІЛЬСЬКИЙ, КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ
ЕТАПИ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ»

У зв'язку з початком промислового перевороту та індустріалізацією між Німеччиною, Австро-Угорщиною і Росією посилювалося протистояння за нові території та сфери впливу. На перехресті їхніх політичних стратегій опинилася Україна. Німеччина розглядала її як складову Чорноморського басейну, що відкривав шлях їй для просування в Туреччину, Єгипет, Месопотамію, Персію та Індію. Росія планувала використати Україну як стратегічний трамплін для просування на Балкани та в Середземномор'я. Австро-Угорщина складала плани перетворення України на геополітичний щит проти зазіхань Росії на її володіння й сфери впливу.

Протягом другої половини XIX ст. на теренах України одночасно відбувалося й зіткнення національних ідей українського та сусідніх народів. Протягом другої половини XIX ст. залишалося нерозв'язаним українське питання. Українська національна ідея, утілювана в рамках національного проекту, потрапляла в усе гострішу суперечність з імперською політикою Росії та Австро-Угорщини, уряди яких вели політику денационалізації українського народу. Утіленню українського проекту та розвитку української національної ідеї також перешкождали подвійна лояльність української еліти та малоросійство, що розвивалося за умов бездержавності. Зрештою, це призводило до відмови від власної етнічної культури й прагнення якнайшвидше стати членом панівної нації.

Спорідненим малоросійству стало москвофільство. У його основі лежала «зраджена» Габсбургами подвійна лояльність Галицької Русі щодо Відня.

Воєнна поразка Російської імперії в Кримській війні (1853–1856) і смерть Миколи I дещо ослабили самодержавний режим у Росії. Це дало можливість членам колишнього Кирило-Мефодіївського братства започаткувати новий етап українського визвольного руху, що отримав назву *громадівський*, або *українофільський*. У Східній Україні громадівський рух виріс із руху хлопоманів, що переважно походили з польських чи сполонізованих поміщицьких родин, проте вирішили поєднатися з народом, на землі якого жили й працювали. У Західній Україні подібними до громадівців за поглядами та діями стали народовці.

Поступово в українському визвольному русі утворилося кілька течій, які об'єднувала ідея створення української нації та незалежної Української держави. Найширшою була національно-демократична течія. Її представляли насамперед київські громадівці та галицькі народовці. Своїм завданням у тих умовах, що склалися, вони вбачали ведення культурницької та наукової роботи.

Українську соціалістичну течію очолював М. Драгоманов, який розробив вчення, що увійшло в історію суспільно-політичної думки під назвою «громадівський соціалізм».

Незалежницька (самостійницька) течія була представлена Ю. Бачинським і М. Міхновським. Вони першими висунули ідею незалежної Української держави. Національну соціал-демократичну течію очолювала соціал-демократична партія Галичини. Соціал-демократи наполягали, що поки існуватимуть національні держави, вони підтримуватимуть ідею створення власної держави, як захисника інтересів трудового народу.

**СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИЙ
РУХ в УКРАЇНІ
в другій половині
XIX ст.**

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в складі РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ, 1772–1914 рр.

**§ 27–28. ПОЧАТОК ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ в НАДДНІПРЯНЩИНІ.
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ у 50–60-х роках XIX ст.
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ**

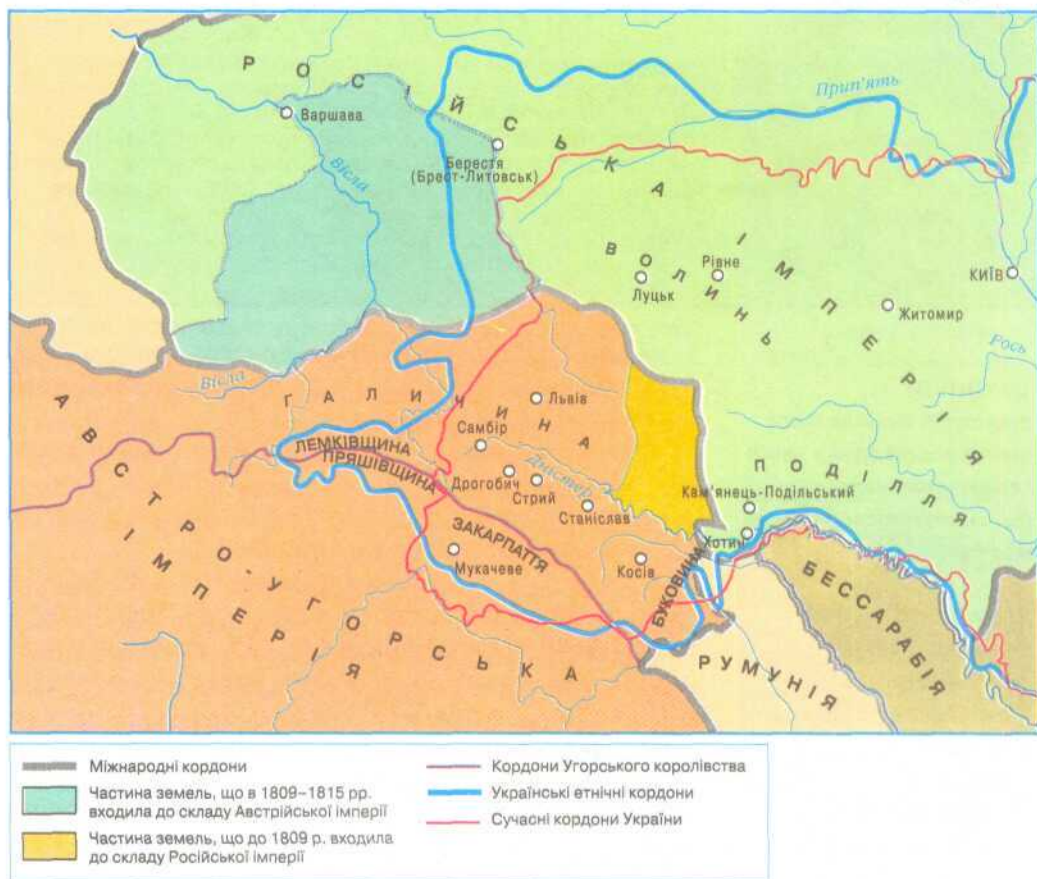
1. Громада — це суспільний винахід ще первіснообщинного ладу. Чому, на вашу думку, інтелігенти ХІХ ст. звернулися до такого давнього прояву суспільного життя?
2. Чи можна перемогти в змаганні, не вірячи у власні сили?

1. Зародження громадівського руху

На межі 50–60-х років XIX ст. напередодні селянської реформи 1861 р. в Україні з новою силою завирувало національне громадсько-політичне життя. Цього разу воно виявило себе в громадівському русі.

Незважаючи на реакційне правління Миколи I, теренами України ширилися революційні ідеї та настрої, породжені європейською революцією 1848–1849 рр., яка отримала назву «весна народів». Мужньо терпіли переслідування і не змінювали свої ідейні переконання члени Кирило-Мефодіївського братства,

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в складі АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ, 1772–1914 рр.

розгромленого царизмом. У далекій Орській фортеці підтверджував своє протистояння царизмові Т. Шевченко. «Караюсь, мучусь... але не каюсь!» — писав поет.

Поразка Росії в Кримській війні, яка продемонструвала всьому світові соціальну гнилість і економічну відсталість кріпосницької Росії, а також смерть Миколи I спричинили деяке послаблення поліцейського режиму, насадженого за тридцять років його правління.

Отримавши амністію від молодого імператора Олександра II, члени Кирило-Мефодіївського братства наприкінці 50-х років почали збиратися в Петербурзі, де, на відміну від провінцій, поліцейський режим тоді став дещо м'якшим. У північній російській столиці знову зустрілися Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський та інші українські діячі.

Серед студентської молоді Київського університету у 1858–1859 рр. виникають українофільські напівлегальні політичні організації культурницького спрямування. Незабаром на початку 1860-х років такі організації вже діяли в більшості міст підросійської України.

Григорій Галаган

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Про те, що петербурзькі громадівиці, працюючи на культурно-освітній ниві, не випускали зі свого поля зору й думки про відродження Української держави, свідчить лист М. Костомарова до редакції російської революційної газети «Колокол», яка видавалася за кордоном: «У майбутньому Слов'янському союзі, у який ми віримо і якого сподіваємося, наша південна Русь повинна становити окрему державну цілість на всьому просторі, де народ говорить українською мовою зі збереженням єдності [з Росією], заснованої не на згубній, мертвій централізації, а на ясній свідомості рівноправності та своєї власної користі... Нехай же ні росіяни, ні поляки не вважають своїми землі, заселені нашим народом».

ШОВІНІЗМ — проповідь національної винятковості одних націй і цькування інших, розпалювання ворожнечі між народами.

УКРАЇНОФІЛЬСТВО — дослівно «любов до українського». Уживалося імперськими політиками та російськими шовіністами в зневажливому розумінні.

Члени петербурзького товариства значно відійшли від тих завдань, які ставило перед собою Кирило-Мефодіївське братство.

Громадівиці облишили широкі та неосяжні політичні плани й мрії. Усю свою енергію вони спрямовували на актуальні питання національного життя, що потребували негайного вирішення.

Своєю метою громадівиці вважали відродження української національної самосвідомості. Найдієвішими засобами, обов'язковими для здійснення своїх планів, на їхню думку, були освіта народу та розвиток української видавничої справи.

Петербурзькі громадівиці отримали в розпорядження власну друкарню П. Куліша. При її створенні письменника фінансово підтримали українські патріотично налаштовані поміщики — Василь Тарновський і Григорій Галаган.

У цій друкарні громадівиці організували видання просвітницької серії книг під назвою «Сільська бібліотека». Вони підготували й видали майже 40 невеличких книжечок-«метеликів». Проте віддаленість Пе-

А. Горонович.

Тарас Шевченко

Михайло Максимович

тербурга від України звичайно ускладнювала поширення української літератури серед народу. Тому в 1863 р. М. Костомаров звернувся до всіх українських громад із закликом збирати гроші й відкривати українські видавництва. Микола Костомаров, зокрема, писав, що сором «не дати своєї копійчини на святе діло. Коли б спромогтися на книжки, а там пішла б складчина на школи». Як бачимо, видавнича діяльність розглядалася громадівцями лише як початок набагато масштабнішої справи — освіти українського народу.

Так громадівці працювали на майбутнє України. Адже, як засвідчив історичний досвід людства, народна книга і народна освіта — це ті підвалини, на яких вибудовується національна самосвідомість народу, який готовий і прагне побудувати чи відродити свою державу.

Російська влада та російські **шовіністи** називали діяльність Петербурзької громади **українофільством**, постійно чинили тиск на її членів. Через це, зробивши багато чого для розгортання нової хвилі українського національного руху, Петербурзька громада припинила свою діяльність у 1863 р.

Часопис «Основа». Петербурзькі громадівці займалися не лише підвищенням загальноосвітнього і загальнокультурного рівня свого народу за допомогою серії книжок «Сільська бібліотека». Вони відкрито стали на захист української національної літератури й українського народу.

Цим завданням слугував часопис «Основа», який видавався протягом 1861–1862 рр. Фундаторами його стали заможні українці — В. Тарновський і Г. Галаган. Редакторами журналу були В. Білозерський і П. Куліш.

Протягом свого існування (22 місяці) часопис накладом 800–2000 примірників сприяв пробудженню української інтелігенції та народу. Він захищав українську мову, літературу, утверджував право українського народу на власну освіту, видання навчальної та науково-популярної літератури рідною мовою.

П. Борель. Портрет Миколи Костомарова

Обкладинка часопису «Основа», 1861 р.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Павло Житецький, зокрема, писав: «Для нас однаково смішний як шляхетський гонор поляків, що уживають українську мову хлопською, так і вельможна делікатність великорусів, що вживають для цієї мети французького вислову і твердять, ніби українська мова назавжди залишиться мовою простолюддя, не ставши мовою школи й освіченості... Доля української мови і письменства залежить від самого народу, який у міру свого власного розвитку, керуючись внутрішньою потребою своєї натури, привласнить із російської освіти не те, що подарують йому добрі та великодушні люди, а те, на що направить його народний геній, з правом впливати й собі на російську літературу».

Володимир Антонович
і Пантелеймон Куліш
у період діяльності
«хлопоманів»

хлопомани —
нечисленне відгалуження
українського культурно-
національного руху
другої половини XIX ст.,
яке демонструвало
бажання зблизитися
з простими людьми.

Волині, Поділля, Київщини, Холмщини, Катеринославщини та Херсонщини. Вони детально вивчали життя та світогляд українського народу.

Згуртував хлопomanів у Київську громаду студент-випускник Київського університету, згодом відомий історик Володимир Антонович. Членами організації стали відомі в майбутньому українські діячі: економіст Тадей

Часопис також популяризував вітчизняну історію, формуючи в читачів-українців почуття національної гідності, знайомлячи з правдивою українською історією інші народи Російської імперії.

Авторами видання стали понад 40 осіб. Серед них такі відомі імена, як Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, Марко Вовчок, М. Максимович, Л. Глібов, С. Руданський, А. Свидницький, П. Єфименко, О. Лазаревський, Т. Рильський (батько видатного українського поета Максима Рильського). Микола Костомаров надрукував у журналі наукове дослідження «Дві руські народності», де обґрунтовано доводив окремішність української культури і світогляду. Павло Житецький вступив у відкриту полеміку з окремими російськими публіцистами, що виступали проти літератури українською мовою.

Після виходу у світ перших чисел часопису на нього посипалися численні звинувачення в «українському сепаратизмі». Через перепони, які виникли перед «Основою», він мусив припинити своє існування.

Заснування Київської та інших громад. Ідеї громадівців Петербурга в 1859 р. підхопили студенти Київського університету, які заснували Київську громаду. На початку 60-х років XIX ст. такі громадські об'єднання було організовано в Чернігові, Харкові, Полтаві.

Саме про них писав М. Костомаров у статті «Україна» в 1860 р. Громадський діяч мав усі підстави заявити європейській спільноті, що в Україні «з'явилося прагнення відродити народність, що помирала під московським батогом і Санкт-Петербурзьким багнетом».

Біля витоків громадівського руху Наддніпрянщини стояли **хлопомани**. Це були молоді люди, вихідці з українських і польських шляхетських родин, які наголошували на своїй єдності з народом. Вони розмовляли тільки українською мовою, одягалися в український національний одяг, дотримувалися народних звичаїв та обрядів.

Наприкінці 50-х років XIX ст. члени гуртка хлопomanів тричі організовували етнографічні експедиції, вели культурно-просвітні бесіди із селянами

Рильський, етнограф Борис Познанський, мовознавці Костянтин Михальчук та Павло Житецький, етнограф і фольклорист Павло Чубинський та ін. Навколо них на початку 60-х років гуртувалося 200–300 молодих людей. Київська та інші громади до кінця століття стали вогнищами українського руху.

Володимир Антонович (1834–1908) виховувався в сім'ї спольщеного литвина-шляхтича Боніфация Антоновича та польської шляхтянки Моніки Гурської. Батьки навчали дітей у заможних польських родинах. Початкову освіту Володимир здобув удома. Потім навчався в Рішельєвському ліцеї та Другій одеській гімназії.

За наполяганням матері Антонович закінчив медичний факультет Київського університету. Недовго працював лікарем у Чорнобилі та Бердичеві й знову поступив до Київського університету на історико-філологічний факультет.

Найбільший вплив на формування світогляду Антоновича справив Янош Джидай, який виступав за відокремлення Угорщини від Австрійської імперії та встановлення республіки. Володимир Антонович сформувався переконаним демократом і прихильником ідей французьких просвітителів. Усе критичніше він сприймав колонізаторське ставлення польської шляхти до українського селянства, аж поки не порвав з нею. Володимир Антонович, як і решта хлопоманів, своїм громадським обов'язком вважав піднесення рівня культури та освіти, служіння українському народу, серед якого вони зростали й жили. Антонович переконував, що «жити серед народу і не злитися з ним, не проігнати його національними інтересами, значить бути дармоїдами, паразитами», і закликав спольщених шляхтичів визнати себе українцями.

Польські поміщики були обурені поведінкою В. Антоновича та його сподвижників. Вони написали понад 40 доносів київському генерал-губернатору, поширювали чутки, що в Києві ніби з'явилася злочинна група, яка має намір вирізати всіх панів-шляхтичів. Зрештою, 60 польських шляхтичів викликали В. Антоновича на «шляхетський» суд, який закінчився безрезультатно.

Щоб припинити всілякі розмови навколо свого імені та імен друзів, В. Антонович опублікував статтю «Моя сповідь». Він відкинув звинувачення щодо зради польського громадянства. Лідер Київської громади заявив, що польська шляхта стоїть в Україні перед вибором: або залишитися гнобителем українського народу, або повернутися до народності своїх предків і працювати на його користь. «Я вибрав друге, — писав Антонович, — і сподіваюся, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, бо я готовий все розділити з ним». Ці слова стали його життєвою позицією.

2. Діяльність громад у Наддніпрянській Україні

Київська, Чернігівська, Харківська, Полтавська й Одеська громади вважали народну освіту першочерговою справою. Уже в 1859 р. вони розпочали створення

*«Буквар
південноруський»,
упорядкований
і виданий
Тарасом Шевченком*

недільних шкіл і бібліотек. Ці школи призначалися для ремісничої молоді, міщан і робітників. Навчання проводилося в неділю — вихідний день — у приміщеннях шкіл, гімназій і навіть у Київському університеті.

Кількість недільних шкіл становила понад сотню. Учителями в них працювали здебільшого студенти та гімназисти старших класів. Були надруковані підручники для початкового навчання. Серед них — «Буквар південноруський» Т. Шевченка та «Граматка» П. Куліша.

Духовне піднесення викликало попит на популярну літературу. На зламі 50–60-х років XIX ст. в Україні продавалося набагато більше народних видань, аніж у Росії. Чернігівська громада протягом 1861–1863 рр. відзначилася ще й тим, що під керівництвом Л. Глібова видавала тижневик «Черниговский листок» з україномовною літературною частиною.

Київська громада спершу мала неясні уявлення про мету і завдання своєї діяльності. Крім того, що її члени вели освітню роботу, поширювали популярні книжки, деякі з них читали міщанам «Кобзаря», літературні твори інших авторів, іноді влаштовували лекції.

Першим прилюдним виступом цієї організації стала її заява в 1862 р. в часописі «Современная летопись». Володимир Антонович і два десятки його товаришів заявили, що змістом їхньої діяльності є оборона «українців молодого покоління» від наклепів, які поширювало «малорозвинене провінційне дворянство». У статті громадівці заявляли, що молодь не відкидає релігії, родинного затишку, приватної власності, не підбурює селян проти панів, не планує відокремлення України від Росії. «Подібні заяви, — зазначали вони, — наклепи на громадівську молодь».

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У заяві громадівців говорилося й таке: «Ніхто з нас не тільки не говорить і не думає про політику, але всякий політичний рух при теперішньому стані суспільства видається нам таким смішним і дитячим, що не варто про це серйозно говорити... Єдине діло справжніх друзів народу в теперішній час — допомагати розвиткові народу, не вдаючись у суспільні та політичні суперечки й очікуючи терпеливо часу, коли народ буде в стані говорити з нами про речі, які тепер недоступні для його зрозуміння, а тому й загадкові для нього, темні й непотрібні».

• Чим пояснити недовіру російських шовіністів до цих слів?

3. Наступ імперської реакції

Проте царські власті ні на мить не втрачали пильності. Насамперед вони стурбовувалися тим, що в багатьох недільних школах навчання велося українською мовою. По-друге, історія викладалася не за офіційно затвердженими підручниками.

Тривогу властей посилювали й російські шовіністичні газети, що виходили в Україні. У них писалося, що освіта українською мовою виховує в населення дух відчуження від Російської імперії, що українська мова лише діалект російської, що україномовні письменники мають на меті відокремлення України від Росії.

До цькування громадівців долучилися й польські шовіністи. Унаслідок цього в січні 1861 р. поліція заарештувала братів Тадея та Йосипа Рильських за те, що вони нібито пропагували «ненависть до вищих станів».

Наступного місяця В. Антоновича й Т. Рильського викликали на засідання слідчої комісії при канцелярії генерал-губернатора і влаштували принизливий допит. У Каневі у квітні того ж року було заарештовано громадівця Познанського за ведення із селянами розмов про несправедливість реформи 1861 р.

За таких обставин громадівці мушили припинити свої етнографічні пошуки по селах і зосередитися на культурно-просвітницькій роботі в містах. Проте й тут їхня робота мала багато перешкод.

До Петербурга надходили таємні доноси про ведення революційної пропаганди викладачами недільних шкіл. Вони настільки налякали російського імператора, що в червні 1862 р. він наказав закрити в Україні ці школи, оскільки, як стверджувалося в указі, вони діяли «під впливом і за участі осіб, які мали на меті потрясіння держави».

Того ж року в Києві та інших містах, у зв'язку з посиленням польської революційної пропаганди, було проведено арешти. Заодно арештів і заслання зазнали й представники української інтелігенції за свою активну громадську діяльність.

4. Валуєвський циркуляр

Наступ на громадівський рух ще більше посилювався після вибуху польсько-шляхетського визвольного повстання 1863 р. Російські реакціонери здійснювали галас із приводу «негайного приборкання» українського національного руху, поки він не призвів, на зразок польського, до українського визвольного повстання.

Вершиною цієї істерії став **циркуляр** імперського міністра внутрішніх справ П. Валуєва, виданий 18 липня 1863 р. Розісланий у всі українські губернії, він заборонив використання української мови в шкільному навчанні, при друкуванні шкільних підручників, науково-популярних і релігійних книжок на тій підставі, що «ніякого „малоросійського язика“ не було, немає і бути не може».

Документ дозволяв друкувати українською мовою лише твори красномовства. Навчання ж українською мовою розцінювалося як політична пропаганда. Ті ж, хто брався за це, звинувачувалися «у сепаратистських задумках, ворожих Росії».

Валуєвський циркуляр став відвертим проявом антиукраїнської внутрішньої політики російського уряду. Вирішальну роль у його виданні відіграв український переклад Євангелія, здійснений Ф. Морачевським

Петро Валуєв

ЦИРКУЛЯР
(від латин. *circularis* — круговий) — письмове розпорядження наказового змісту для підлеглих.

ДУМКА ВЧЕНОГО

За висловом відомого історика української культури І. Огієнка, «на українську літературу, науку, культуру наклали важкі пута, а українську інтелігенцію одірвали від народу, заборонили їй промовляти до нього рідною мовою».

і поданий на розгляд цензури. Переклад схвалила Академія наук, однак Святійший Синод, шеф жандармерії, міністр внутрішніх справ і київський генерал-губернатор визнали, що він докорінно зашкодить усім «дотеперішнім заходам уряду русифікувати українські краї», що українське Євангеліє становить «небезпеку для самої царської влади».

Зрештою, утворена комісія прийняла остаточне рішення: «Визнати рукопис небезпечним і шкідливим». Так украї вороже налаштовані російські світські та церковні власті зустріли природне право українського вченого донести слово Боже до українців їхньою ж «дарованою Богом» мовою. Одразу ж після засідання цієї комісії міністр внутрішніх справ П. Валуєв розіслав свій циркуляр.

5. Західна Україна після поразки революції 1848–1849 рр.

Суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях після поразки революції пішов на спад. У 1851 р. без опору саморозпустилася Головна руська рада. Однією з небагатьох громадських справ, які певною мірою підбадьорювали українське громадянство, було спорудження у Львові Руського народного дому — осередку української культури, що зводився коштом української громади Львова. Проте цього не вистачало, аби повернути українство до того стану натхнення й дієвості, якими українці жили в 1848 р.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Про застій, який характеризував громадсько-політичне життя українців у 50-і роки XIX ст., яскраво свідчить гіркий жарг: «Чим вище здійсмається Народний дім, тим нижче падає наша культурна діяльність».

У 1849 р. замість Франца Стадіона в Галичині став намісником Агенор Голуховський — багатий польський землевласник. Протягом наступних 25 років його тричі призначали намісником Галичини і двічі — міністром у справах Галичини. Наглядаючи за дотриманням законності, справами освіти та релігій, він постійно проводив пропольську політику і посилював наступ на українство.

Яків Головацький

Найуспішнішою пропольською справою Голуховського стало переконання віденського уряду в необхідності поділу Галичини на окремі провінції: польську та українську. Щоб не допустити цього, він залякував Відень примарою перетворення Східної Галичини на територію російського впливу. Посилюючи наступ на українство, намісник намагався витіснити з Львівського університету всіх українських викладачів. Особливо ненависним для нього був колишній член «Руської трійці» Я. Головацький. Голуховський змусив його піти у відставку з посади професора й завідувача кафедри української літератури. Згодом він домогся звільнення Головацького із двох львівських гімназій та заборонив використання складених ним підручників.

Одночасно Ґолуховський уживав заходів, спрямованих на колонізацію українців. Намісник примушував греко-католицьку церкву перейти на використання римського календаря, а в 1859 р. намагався нав'язати «Галицько-Руській матиці» — українському видавництву — латинську абетку, так зване «абецadlo».

Діяльність Ґолуховського спонукала українську інтелігенцію до активного протесту. З приводу його проєктів розгорілися запеклі дискусії, які перетворилися на справжню «абеткову війну». Зрештою, намісник, запевняючи Відень, що він ставиться до українців неупереджено, змушений був поступитися в цій справі.

Однак Ґолуховський активно продовжував свою пропольську політику в інших напрямках. Як і раніше, він запроваджував уживання польської мови в українських школах, а головне — поступово розширював присутність польських чиновників у всіх місцевих адміністративних установах, скорочуючи натомість німецьких. Так Ґолуховський готував ґрунт для відновлення Польської держави.

Аґенор Ґолуховський

6. Підпорядкування Галичини польським адміністраторам

Наступним кроком у наступі польських вищих станів на українство Східної Галичини стало відновлення Ґабсбургами конституційного парламентського правління в імперії.

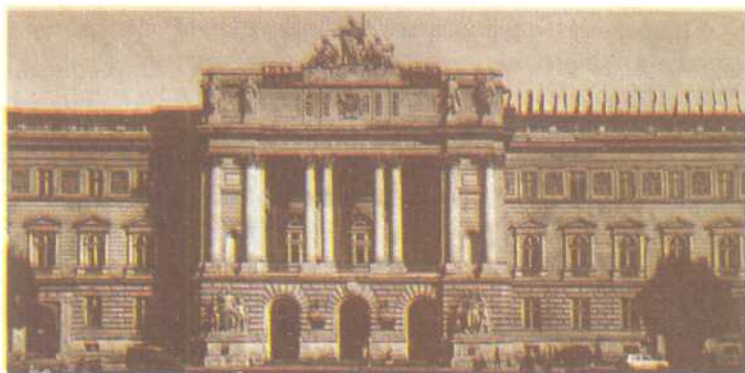
Після поразки 1859 р. у франко-італо-австрійській війні імператор змушений був у 1860 р. скликати парламент у Відні, а кожна провінція отримала власний крайовий сейм. Хоча переважну більшість населення Східної Галичини становили українські селяни, перевагу в сеймі мали польські шляхтичі. Виборча система надавала їм безсумнівну перевагу: якщо для проходження одного депутата в сейм від поміщиків було достатньо 52 голосів, то за одного депутата від селян мали проголосувати 8764 виборці. Унаслідок цього частка українських депутатів у Галицькому сеймі ніколи не перевищувала 15 %. Цього було недостатньо, щоб захищати інтереси українства.

У 1866 р., зазнавши поразки у війні з Пруссією, Ґабсбурги змушені були піти на поступки угорцям і в 1867 р. перетворили Австрійську імперію на дуалістичну Австро-Угорську монархію. Під їхню владу перейшла половина імперії, у тому числі Закарпаття. Успіх угорців надихнув поляків домагатися неподільного контролю над Галичиною. Офіційно віденський уряд відмовився задовольнити ці вимоги, однак погодився на політичний обмін: пообіцяв не втручатися в політику поляків у Галичині за підтримку поляками австрійського трону.

Фактично Галичина перетворювалася на польську «державу в державі». Відтоді намісниками та міністрами в справах Галичини призначалися тільки поляки. Адміністративні установи звільнялися від німців і заповнювалися державними чиновниками польського походження.

Від 1869 р. польська мова стала в Галичині мовою освіти й адміністрування. Вона замінила німецьку у Львівському університеті та інших вищих навчальних

Будинок Галицького
крайового сейму

зкладах. Переважна більшість гімназій були польськомовними. У початкових школах польські класи втричі переважали кількість українських.

Політика щодо українців визначалася польськими урядовцями і громадськими діячами так: «Не існує ніяких русинів, а лише Польща й Московщина».

Історичний факт. Австрійські урядові кола остаточно відмовилися від гарантування прав українців перед наступом поляків. Міністр закордонних справ Фрідріх фон Бейст сформулював зміст позиції Відня так: «Чи можуть існувати русини і до якої міри, залишається в компетенції Галицького сейму».

7. Конституційні передумови національного відродження

Над українцями нависла нова загроза повної денационалізації. Проте модернізація та перетворення, проведені австро-угорською монархією (зокрема, прийняття конституції 1860 р.), забезпечували певні передумови щодо захисту їхніх інтересів. Конституція проголошувала рівність усіх громадян перед законом, свободу преси, слова, зібрань, захист інтересів усіх народів, рівні права для всіх мов у школах, місцевих адміністраціях і в громадському житті.

Зрозуміло, що польські власті Галичини не переймалися втіленням у життя прав українців. Однак вони не могли й позбавити їх цих прав. Українцям залишалося одне: згуртуватися і, спираючись на конституцію, захищати свої права. Однак для цього треба було повірити у власні сили.

8. Передумови москвофільства

За умов посиленої колонізації українська інтелігенція, втрачаючи віру у власні сили, почала шукати зовнішньої підтримки. Почуття слабкості й безпорадності спрямувало погляди багатьох освічених українців на Росію, що зумовлювалося кількома обставинами. Саме тоді слов'янські народи (чехи, серби, болгари) теж зверталися до росіян у пошуках підтримки проти німецького й турецького гноблення. Російські політики одразу ж почали використовувати цю ситуацію, поширюючи проросійські настрої.

224 Переходу греко-католицького духовництва на москвофільські позиції посприяли також і особливості самосприйняття. Як і кожна еліта, українське

духівництво потребувало визнання й поваги. Однак із боку польської шляхти та австрійського чиновництва воно постійно наштовхувалося на зневагу й приниження. Їх, звичайно, поважала українська паства, але убогість, низький рівень культури селянства не забезпечували українському духівництву бажаного суспільного статусу та внутрішньої самоповаги. Тому ототожнення себе з могутньою Російською імперією, російським народом, його розвинутою культурою давала можливість греко-католикам повернути собі самоповагу. Проте вона була штучною, ґрунтованою на зовнішній, чужій опорі, а не на внутрішній силі.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Дійшовши висновку, що вони більше не спроможні власними силами протистояти полякам у культурній та політичній боротьбі, москвофіли характеризували своє становище: «Якщо нам судилося потонути, то краще це зробити в російському морі, аніж у польській калабані».

9. Москвофільство

Москвофільство оформилося в течію суспільно-політичного руху в Західній Україні в другій половині 60-х років XIX ст., коли його ідеї сприйняло вище греко-католицьке духівництво. Відтоді воно опанувало більшістю священників Галичини, до яких приєдналися деякі українські чиновники й частина інтелігенції. Москвофіли орієнтувалися на московський царизм, отримували за це значну підтримку від російських державних установ, у тому числі й грошову.

У 1870 р. москвофіли заснували політичну організацію — Руську раду, яку називали прямою наступницею Головної руської ради 1848 р. та єдиним представником усіх західноукраїнців.

Опираючись на щедру матеріальну підтримку, москвофіли створили потужну видавничу базу, яка складалася з кількох газет і журналів, науково-літературних збірників. У поглядах на український народ вони стали на позиції великодержавного російського шовінізму, стверджуючи, що окремого українського народу не було й немає. Є лише українське відгалуження «руського» народу. Цей же «єдиний руський», або «панрусський», народ з єдиною «панрусською» мовою і культурою живе на неозорих просторах від Карпат до Камчатки, від Тиси до Амуру.

У своєму москвофільстві галицькі діячі заходили значно далі, аніж чехи, серби, болгари. Якщо лідери останніх розглядали свої народи окремими слов'янськими народами, спорідненими як із росіянами, так і з іншими слов'янськими народами, то москвофіли ладні були навіть відмовитися від власної самобутності й насправді втопити український народ, його культуру в морі російського шовінізму.

У таємно фінансованій російським урядом газеті «Слово» москвофіли в 1866 р. відмовляли своєму народові в можливості самостійного існування: «Ми більше не є русини 1848 року; ми справжні росіяни».

Відмовляючи українському народові в праві на самостійне існування, вони заперечували й необхідність розвитку української літературної мови. Москвофіли зятят відмовлялися від визначеного «Руською трійцею» шляху розвитку до

Зібрання товариства «Просвіта». 1868 р.

високого літературного рівня місцевого діалекту. Вони називали його «мовою чабанів та свинопасів». Натомість намагалися витворити так зване «язичіє» — суміш церковнослов'янської мови з домішками польської, російської та української мов.

Історичний факт. Москвофіли були такими затятими противниками української мови, що навіть вітали в 1876 р. горезвісний Емський указ про заборону будь-яких публікацій нею.

Послугуючись штучним «язичієм», москвофіли започаткували видання серії дешевих популярних книжок для селян. Вони розгорнули активну боротьбу з пияцтвом і створили братства тверезості. Це, звичайно, мало важливе значення для підвищення культурного й освітнього рівня простого люду. Однак разом із загальнокультурними цінностями вони закладали у свідомість українців ідеї, які спотворювали їхню національну свідомість і шкодили їхнім інтересам. Зрештою, москвофілство в руках російського уряду перетворилося на засіб боротьби проти українського національного руху.

10. Народовці

Подібно до «старих русинів», що стали москвофілами, багато молодих західних українців теж звертали свої погляди на схід, але не в бік могутньої Російської імперії. Їх насамперед цікавили постаті Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша. Це були молоді інтелігенти — учителі середніх шкіл, юристи, письменники, студенти. Найпомітнішими серед них стали Володимир Шашкевич (син Маркіяна Шашкевича), Ксенофонт Климкович, Данило Тянячків та ін. Вони продовжували традиції «Руської трійці» і наполягали на тому, що українці — окремий самобутній слов'янський народ (звідси й пішла їхня назва «народовці»), який проживає на просторах від Кавказу до Карпат. Найкращим

бо́м його самовираження є народна мова. Тому головним національним нням для народовців були українська мова та література.

аке вузьке розуміння національного життя не привертало уваги народовців інших важливих проблем українського народу, залишало їх осторонь політичного життя. За своїм спрямуванням та засобами захисту національної справ народовці уподібнювалися українофілам-громадівцям, які діяли в підросійській Україні. Спільність із ними проявилася і в ставленні до народного одягу. Їм відірізнятися від поляків, які носили конфедератки, народовці одягалися іродний або козацький одяг, носили високі шапки.

Народовці, на відміну від москвофілів, не мали фінансової підтримки від ійської влади. Майже всі українські культурно-освітні заклади та преса перезали в руках москвофілів. Тому народовцям доводилося розпочинати свою льність з нуля. Вони заснували кілька таємних громад на зразок Київської. аємничувати свою діяльність народовцям доводилося насамперед через мософілів, які забороняли семінаристам та іншим підконтрольним групам молоді гупати до народовських громад.

Протягом 60-х років XIX ст. у Львові народовці видавали часописи «Вечорці» (популяризував твори Т. Шевченка), «Мета» (поширював знання серед ітської інтелігенції), «Нива» та «Русалка» (публікували нові літературні зори). Через нестачу коштів ці видання існували всього 1–3 роки.

Чотирнадцять років, за матеріальної підтримки наддніпрянців, виходив у світ асопис «Правда». У ньому часто публікували свої твори автори зі Східної 'країни, тому це видання перетворилося на всеукраїнську трибуну для українських діячів.

Згодом народовці розширили коло культурницьких питань. Вони збирали ібліотеки, передплачували газети, робили огляди художньої та історичної ітератури, публікували їх у своїх газетах, засновували хори, організовували вечірки та концерти.

Водночас народовці розробляли українську граматику й словники. Яскравим різновидом їхньої діяльності став український театр, заснований у Львові в 1864 р. Він швидко запозичив наддніпрянський репертуар і став дійовим засобом поглиблення національної самосвідомості українців.

Створення товариств народовців. Запровадження в 1860 р. в Австрійській імперії ряду конституційних прав і свобод дало змогу народовцям створювати й офіційні товариства. У 1861 р. у Львові розпочало роботу товариство-клуб «Руська бесіда». Воно відкрило свої філії в усіх великих містах Галичини. Клуби товариства влаштовували літературно-музичні вечори, доповіді, концерти, святкування роковин Т. Шевченка, зустрічі з гостями з Наддніпрянщини.

11. Культурно-освітнє товариство «Просвіта»

У 1868 р. майже 60 студентів на чолі з Анатолем Вахнянином створили товариство «Просвіта». Своім завданням воно визначило «вивчення та освіту народу». Спершу товариство видавало популярні книжки. Пізніше «Просвіта» розпочала організовувати свої читальні як у містах, так і в селах, охопивши своєю працею широкі кола селянства. Наприкінці XIX ст. товариство відкрил

835 читалень, завдяки роботі яких із кращими надбаннями української та світової літератури ознайомилися тисячі селян і міщан.

Водночас робота «Просвіти» мала й вагоме практичне значення. Завдяки її читальням селяни й міщани навчалися передовим методам ведення сільського господарства, новим способам обробітку й вирощування рослин, догляду за тваринами, вивчали й удосконалювали ремесла, освоювали домашні промисли. Згодом «Просвіта», водночас із заможними учасниками національного руху, взяла участь у фінансуванні кооперативних організацій. За її участі створені кооперативи «Народна торгівля» та «Сільський господар», страхова компанія «Дністер», які забезпечували багатьом українцям справжню економічну самооборону.

У 1873 р. за допомогою меценатів із Наддніпрянщини (Є. Милорадович-Скоропадської та В. Симиренка) у Львові створено Літературне товариство імені Т. Шевченка. Майже 20 років воно опікувалося розвитком письменницької творчості. У 1892 р. товариство було реорганізоване в наукову установу.

12. Польське повстання 1863–1864 рр. і Україна

На розвиток громадського руху значно вплинуло польське визвольне повстання 1863–1864 рр. Воно було спрямоване проти панування царської Росії в Королівстві Польському, Литві, Білорусі та Правобережній Україні. Повстання розпочалося в ніч на 23 січня 1863 р. нападами повстанських загонів на російські гарнізони. Польщу охопила справжня партизанська війна. У травні повстання перекинулося в Київську та Волинську губернії. На території Правобережної України було створено 20 повстанських загонів.

На боці повсталих поляків воювало понад 500 українців, білорусів і росіян. Найвідомішим серед них був член військової організації «Земля і Воля» підпоручик Андрій Потебня. У бою під Піщаною Скалою (тепер територія Польщі) він загинув разом зі своїм братом і кількома товаришами. Проте масової підтримки з боку української національно свідомої громадськості польські повстанці не мали через те, що вони знову проголосили гасло про відновлення незалежної Польщі в кордонах 1772 р.

Підтримати це повстання для української інтелігенції означало боротися за зміну російського панування польським. Тим більше не підтримало польських повстанців українське селянство, яке поляки відверто зневажали й жорстоко експлуатували. Тому майже 300 тис. селян добровільно боролися з повстанцями.

До травня 1864 р. Росія придушила повстання за допомогою Австрії та Пруссії.

Працюємо з джерелами

1. Прочитайте уривок відкритого листа київських громадівців.

У чому вони вбачали свій обов'язок перед народом? Що вони вважали основною підмогою розвитку народу?

«Як особи, які користуються благами вищої освіти, ми повинні зосередити всі наші зусилля на тому, щоб забезпечити нашому народові можливість здобути освіту, усвідомити його власні потреби й стати здатними задовольнити їх. Словом, шляхом власного

внутрішнього розвитку народ повинен досягти рівня, на який він законно заслуговує».

2. Проаналізуйте уривок із документа. Визначте, кому з представників суспільно-політичних сил Західної України 50–60-х років XIX ст. належать такі оцінки. Чиї погляди критикуються в цих уривках?

«Давно вони вже відвернулися від тої живої Русі, що говорила, співала, страждала... а найшли другу, мертву, той кам'яний істукан — Русь, що виписана була в документах! Спогордили вони всією красою свіжою, невинною рідної землі — бо тут виділи тільки саме мужицтво, таку чернь без документів».

3. З якою метою в уривку використовується слово «штучної» мови? Якої саме?

«Ми мусимо уважати наш народ не бездушною і бездумною машиною, котра, бузусловно, піде туди, куди ми їй надамо направлєньє, ні... наш народ вповні розуміє свої інтереси і своє добро».

Перевірте свої знання

1. Які історичні зміни дали можливість українцям організувати громадівський рух?
2. Які завдання поставила перед собою Петербурзька громада?
3. У чому громадівці відійшли від тих завдань, які ставило перед собою Кирило-Мефодіївське братство?
4. З якою метою був створений і яким верствам адресований журнал «Основа»?
5. Який рух дав початок діяльності Київської громади?
6. На яких питаннях зосереджувалися у своїй роботі громади Наддніпрянщини?
7. На вирішенні яких культурно-громадських питань зосередилися народовці?
8. Які події призвели до загострення українсько-польських відносин у Галичині наприкінці 50-х років XIX ст.?
9. Назвіть причини, які перешкодили польським адміністраторам повністю пригнітити український національний рух у Галичині.
10. Чому в крайовому сеймі Галичини українці завжди перебували в меншості, незважаючи на більшість населення?
11. Визначте причини та привід видання Валуєвського циркуляра.
12. Визначте громадсько-політичну сутність москвофільства.
13. Назвіть відомі товариства народовців. Опишіть роботу «Просвіти».

§ 29–30. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ у НАДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ в 70–90-х роках XIX ст. ВІДРОДЖЕННЯ ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ

Чи можна перемогти підступного ворога, відкрито виказуючи йому свої плани й засоби боротьби?

1. Громадівський рух

Після ударів, яких царизм завдав українському рухові на початку 60-х років XIX ст., російським урядовим колам здавалося, що українське питання вирішене назавжди. Проте дух української інтелігенції виявився набагато міцнішим, аніж це собі уявляло міністерство внутрішніх справ. Уже наприкінці 60-х років громадівці почали відновлювати свої організації та діяльність у Києві, Полтаві, Чернігові й інших містах України. Відновлення чи утворення нових громад, вступ до них нових членів не розголошувалося, засідання відбувалися таємно, діяльність набула напівлегального характеру.

Володимир Антонович (тоді вже професор Київського університету) зі своїми давніми друзями й колегами наприкінці 60-х — на початку 70-х років таємно відновили «Стару громаду» за участю нових талановитих діячів. Таку назву організація використала для того, щоб відрізнити досвідчених учасників громадівського руху від нових громад, що склалися переважно зі студентів. «Стара громада» зосередилася на неполітичній діяльності.

Організація вже не допускала до членства всіх без винятку і не прагнула великої чисельності. Старі громадівці добирали нових членів обережно й зважено. Від кандидатів вони вимагали закінченої вищої освіти. Прийняття до громади відбувалося відкритим голосуванням і досить було одного голосу проти, щоб відмовити охочому до вступу. «Стара громада» складалася не більше як із п'ятдесяти осіб, представників інтелектуальної еліти, людей з високим моральним авторитетом.

Це були найвизначніші вчені й письменники: В. Антонович, П. Житецький, П. Чубинський, Ф. Вовк, М. Лисенко, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, О. Русов, М. Зібер, С. Подолинський та ін.

Київська «Стара громада» налагодила тісні зв'язки з подібними громадами в Харкові, Одесі, Чернігові, Полтаві, Петербурзі. Як і раніше, вона трималася осторонь від політичної діяльності та зв'язків із революційними організаціями. Разом із тим «Стара громада» перебувала в центрі тогочасного громадського життя України завдяки тому, що значна частина її членів працювала в установах земського та міського самоврядування й активно обороняла потреби українства.

Історичний факт. Незважаючи на те, що царський уряд позбавив громадівців можливості займатися справою освіти, вони, як викладачі, узяли активну участь у відкритті в 1871 р. колегії Г. Галагана й перетворили її на найкращий навчальний заклад Києва.

Павло Чубинський

Федір Вовк

Проте найбільшого значення «Стара громада» надавала розвитку культури й науки, яка б допомогла створити надійний фундамент під будівлю майбутньої відродженої України. У січні 1873 р. частина старогромадівців увійшла до утвореного на базі історико-філологічного факультету Київського університету Історичного товариства Нестора Літописця.

Титульна сторінка українського часопису «Громада», який видавався в м. Женева (Швейцарія) на кошти «Старої громади» та М. Драгоманова

2. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства

Наступного місяця в Києві розпочав роботу Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. У числі його засновників і працівників більшість становили громадівці. Вони фактично вели всю роботу цієї наукової установи, заснували під її егідою музеї та бібліотеку. До своєї діяльності товариство залучило чимало міської та сільської інтелігенції. На 1875 р. в ньому налічувалося 200 дійсних членів і членів-кореспондентів.

Відділ зібрав і видав величезну кількість джерел і матеріалів з історії, географії, природознавства, статистики та економіки України. У 1875 і 1876 р. були видані два томи «Записок» відділу. У них опубліковані наукові праці про клімат України, ярмарки й кустарну промисловість, селянський інвентар, особливості українських дум і пісень та ін. Протягом 1872–1878 рр. зібрано, опрацьовано й видано за редакцією П. Чубинського сім томів етнографічних, статистичних і археологічних матеріалів. У 1874–1875 рр. видано 2-томну збірку українських історичних пісень. Дослідники відділу працювали також над історією української літератури та над підготовкою видання українсько-російського словника.

Улітку 1874 р. відділ організував і провів у Києві III Археологічний з'їзд, у якому взяли участь вітчизняні, російські та зарубіжні вчені. Результати наукової діяльності українських учених приємно здивували наукову громадськість своєю ґрунтовністю і розмахом. Більшість учених були членами громад і працювали на благо свого народу з особливим натхненням.

Завдяки деякому послабленню цензури в Києві розпочалося видання українських книжок. Друкувалися наукові праці, художні твори, поетичні збірки, виходили у світ серії корисних популярних брошур для народу.

Володимир Антонович

Павло Житецький

Микола Зібер

3. «Київський телеграф»

Успіхи «Старої громади» на ниві науки й культури зміцнили її становище. Це надихнуло її провідників придбати газету «Київський телеграф», аби на її сторінках оприлюднювати свою громадянську позицію з приводу суспільно значущих питань.

На початку 1875 р. київська громада опублікувала свою програмну заяву. У ній проголошувалося, що вона буде звертати особливу увагу на потреби народу й неупереджено ставитиметься до відносин між суспільними верствами та націями.

Виходячи з цих програмних засад, газета друкувала статті Драгоманова, Вовка, Подолинського та інших кореспондентів на гострі соціально-економічні й політичні теми. Зокрема, визнаючи ряд позитивних наслідків реформи 1861 р., громадівці наголошували, що вона не дала селянам сподіваної волі, що їх і надалі нещадно гноблять через податки, малоземелля та пов'язані з ними відробітки й повинності. Автори звертали також увагу на нестерпні умови життя та праці робітників, їхню повну безправність у стосунках з підприємцями. Газета публікувала кореспонденції про нагальні питання земського та міського самоврядування. «Київський телеграф» постійно розповідав про пробудження національної свідомості інших слов'янських народів, про парламентську боротьбу в зарубіжних країнах.

4. Новий наступ реакції

Як тільки діяльність громад набула загальноукраїнського значення, а київська «Стара громада» відкрито оприлюднила свою позицію на сторінках «Київського телеграфу», український громадсько-політичний рух стали звинувачувати в антидержавних намірах.

Реакціонери й російські шовіністи, що групувалися навколо газети «Киевлянин» — неофіційного органу царської адміністрації в Україні, з неприхованою люттю накинулися з наклепами на «Київський телеграф». Зокрема, вони заявили, що громадівці проповідують **сепаратизм**, нав'язують народові популярні

книжечки зі шкідливим змістом тощо. Цькування супроводжувалося доносами в Петербург. Уже наприкінці 1874 р. до російської столиці з Києва було надіслано меморандум, у якому українців-громадівців було звинувачено в тому, що вони хочуть «вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі».

У серпні 1875 р. Олександр II наказав створити спеціальну комісію з найвищих урядовців імперії «для вироблення засобів боротьби з українофільською діяльністю». Комісія дійшла висновку, що «вся літературна діяльність так званих українофілів має бути віднесена до прикритих лише благовидними формами зазіхань на державну єдність і цілість Росії. Центр цієї злочинної діяльності знаходиться в даний час у Києві». Комісія пояснювала, що «допустити окрему літературу на простонародному малоросійському наріччі значило б покласти тривку основу для переконання в можливості відділення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії». У цьому зв'язку комісія вирішила закрити Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, припинити видання «Київського телеграфу» і застосувати персональні покарання щодо окремих українських діячів.

СЕПАРАТИЗМ

(від латин. *separatus* — відокремлення) — прагнення до відокремлення, відособлення й створення своєї держави.

5. Емський указ

Результатом роботи комісії стало видання 18 травня 1876 р. Емського указу, названого за найменуванням міста, де Олександр II тоді перебував на відпочинку. Указ установив абсолютну заборону на українське друковане й усне прилюдне слово. Українською мовою заборонялося друкувати книжки чи ввозити їх із-за кордону. Винятком становили лише твори художньої літератури й історичні документи. При цьому вони мали бути надруковані російською «ярижкою» і, звичайно, дозволені цензурою.

Указ забороняв ставити в театрах українські п'єси, організовувати українські літературні читання, виконувати прилюдно українські пісні. Українською мовою було заборонено навіть писати тексти до нот. Українські книжки вилучалися зі шкільних бібліотек. Указ заборонив також видавати громадську газету «Київський телеграф».

Емський указ призвів до антиукраїнської політики й у царині освіти. Міністерство народної освіти розпочало стеження за благонадійністю вчителів. Воно зобов'язало директорів навчальних закладів подати списки учителів із характеристиками на них.

Українських викладачів стали поступово переводити в російські губернії, а українські навчальні заклади поповнювати викладачами з Росії.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Через 30 років після появи ганебного Емського указу норвезький письменник Б. Б'єрнсон зазначав: «Усі чесні люди кожної цивілізованої нації вважають справу російського уряду відняти в 24 мільйонів українців їхню мову, забороняючи друкувати українські газети, виголошувати українські промови на ювілеї великого українського поета (І. Котляревського) найдурнішим указом, який можна було прийняти у сфері духовного життя».

Історичний факт. Директор Кам'янець-подільської гімназії в 1877 р., виконуючи наказ міністерства, повідомляв, що «викладач російської мови й літератури Трохим Біленький розмовляє з малоросійським акцентом; із його приватного життя видно, що в душі співчуває українофільським тенденціям, але на службі обережний; для боротьби проти особливостей місцевої говірки учнів корисно було б замінити його людиною за походженням із Великої Росії».

6. Пожвавлення громадівського студентського руху в 90-х роках XIX ст.

Діячі «старих громад» продовжували свою культурницьку діяльність і протягом 80–90-х років. Як і раніше, вони вважали за неможливе займатися політикою, щоб не «дратувати царський уряд і не накликати з його боку на себе та українську культуру нових утисків». Проте все більше нових учасників національного руху і насамперед члени «молодих громад» не бажали більше вдовольнятися лише культурницькою, неполітичною діяльністю. Адже, як доводило життя, така діяльність не могла докорінно поліпшити соціально-економічне становище народу, визволити його з-під національного гноблення.

РАДИКАЛЬНИЙ
(від латин. *radicalis*) — докорінний, основний, рішучий. У політиці — схильність до рішучих методів і засобів вирішення суспільних справ.

Борис Грінченко

За таких умов у національному русі виокремилася нова **радикальна** течія з виразною політичною спрямованістю. Її учасники відмовилися від старої назви «українофіли» і стали називати себе «свідомими українцями». Першою організацією «свідомих українців» стало таємне товариство «Братство тарасівців». Улітку 1891 р. кілька студентів із Київського і Харківського університетів приїхали до Канева й на могилі Т. Шевченка заприсяглися на все життя бути вірними заповітам національного генія.

Засновники братства відразу ж приступили до створення таємної організації й вироблення програми. Окрім Харкова, гуртки тарасівців виникли в Києві, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові, Ічні та інших містах. До гуртків насамперед ішла молодь — студенти, дрібні службовці, інтелігенти, які мали середню й вищу освіту. Ідейними натхненниками організації стали Іван Липа, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський.

У 1893 р. у львівському часописі «Правда» тарасівці опублікували свою програму. У ній наголошувалося, що українці є самобутнім народом і мають право на незалежне існування. Тому своїм обов'язком тарасівці вважали «віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з гніту, у якому вона зараз перебуває».

Оскільки переважна більшість тарасівців дійшла висновку, що за тодішніх умов ідея самостійної України є нереальною, то керівники погодилися, що кінцевою політичною метою організації має бути цілковите визнання українців як окремого народу в межах демократичної федеративної Росії.

Своїм завданням вони вважали також утілення в життя ідеї соборності — нерозривної єдності всіх українських земель — незалежно від їхнього перебування в складі Австро-Угорської чи Російської імперій. Вагоме місце відводили вирішенню економічних питань. Що ж стосується самих тарасівців, то вони зобов'язувалися «бути в усьому послідовними українцями», розмовляти тільки українською мовою, «в українському дусі» виховувати своїх дітей, вимагати викладання українською мовою в школах, за кожної нагоди боронити українську справу.

Проголошення тарасівцями мети своєї діяльності допомогло поліції визначити їх як небезпечну групу й установити за ними пильний нагляд. І тільки-но, того ж 1893 р., гуртківці Харкова й Херсона отримали зі Львова великі партії забороненої літератури, поліція провела серед тарасівців масові арешти, через що братство припинило своє існування.

Михайло Коцюбинський

7. Піднесення студентського національного руху

Діяльність «Братства тарасівців» дала новий поштовх до розгортання студентського громадівського руху. У 1895 р. студенти Київського університету створили таємну «Українську студентську громаду», у 1897 р. виникла «Харківська студентська громада», у Полтаві майбутні священники створили «Полтавську громаду семінаристів». Загалом в Україні в ті роки виникло майже 20 студентських громад. Піднесення студентського національного руху спонукало старших громадівських діячів до пошуку шляхів їхнього згуртування.

У 1897 р. за ініціативою В. Антоновича й О. Кониського 20 українських громад, у тому числі громади Москви й Петербурга, утворили Загальноукраїнську безпартійну організацію (ЗУБО). Вона заснувала в Києві видавництво «Вік», відкрила велику книгарню, улаштовувала маніфестації на Шевченківські свята та ювілеї письменників, дбала про матеріальне забезпечення громадських діячів, яких переслідували російські власті. Студентські громади великих міст України часто влаштовували самодіяльні концерти, театральні вистави, виступали з лекціями, поширювали українську літературу.

Разом із тим громадівці не бажали більше обмежувати свою діяльність лише культурницькими рамками. У 1898 р. в Києві було скликано таємний Всеукраїнський з'їзд студентських громад. Він закликав студентів домагатися повсюдного вживання в культурі, освіті й літературі української мови (що тодішніми російськими властями розцінювалося як політична справа), а також боротися за такі конституційні права, як свобода слова, друку, зборів. На Другому всеукраїнському студентському з'їзді в 1899 р. було проголошено, що винуватцем

Київська громада.
1874 р.

тяжкого соціально-економічного й культурного становища українського народу є російський абсолютизм.

У 1899 р. в Харкові на основі студентської громади за ініціативою Д. Антоновича, М. Русова, Л. Мацієвича, Б. Каменського було засновано Револьюційну українську партію (РУП). Так наприкінці століття завдяки студентським громадам в Україні на зміну громадській культурницькій діяльності прийшов політичний рух, який І. Франко назвав «Молода Україна».

8. Російський громадсько-політичний рух народників в українських землях

Починаючи з 60-х років XIX ст. найрадикальніше налаштована молодь Російської імперії об'єднувалася в так звані народницькі організації. Вони ототожнювали себе з народом, ідеалізували його, уважали морально чистим, повністю позбавленим егоїзму, схильним до соціалізму.

Щоб звільнити народ від нещадних експлуататорів та їхнього захисника — царизму, народники вважали своїм завданням і обов'язком підняти його на революцію. Першу групу народників-революціонерів організував у 1871 р. в Петербурзі Михайло Чайковський. Подібні групи стали виникати по всій імперії. У 1873 р. вже існувала народницька група в Одесі, до якої входило майже 100 осіб. У її складі був і Андрій Желябов — український студент, виходець із селянської родини, який став одним із найвідоміших революціонерів-народників. У Києві виникла невелика група анархістів, членами якої стали такі згодом відомі революціонери, як Віра Засулич, Володимир Дебогорій-Мокрієвич, Яків Стефанович.

Незабаром народники розділилися на два напрями. Перший очолив Петро Лавров. Він був прихильником поступової підготовки народу до революції шляхом освіти й пропаганди. Представники другого напрямку схилилися до ідей Михайла Бакуніна, який мав переконання, що народ на революцію можна підняти, здійснивши кілька терористичних актів.

Андрій Желябов

І. Рєпін.
Арешт
пропагандиста

У 1874 р. 3 тис. прихильників Петра Лаврова кинули навчання в університетах і, убравшись у селянський одяг, пішли в села, щоб установити зв'язки із селянами та підготувати їх до масового повстання. Проте селяни відмовлялися мати справу з чужими, недоладно перевдягнутими на хліборобів міськими мешканцями. Вони їх не розуміли, а інколи й допомагали жандармам заарештовувати, маючи за бродяг. «Ходіння в народ» також мало місце в околицях м. Чигирин Київської губернії. Народники сподівалися, що в одному з центрів колишньої гайдамаччини ще зберігся дух бунтарства.

Поразка лавровців надихнула анархістів київського гуртка скористатися наївною вірою селян у «доброго царя». У 1877 р. Яків Стефанович, назвавши себе Дмитром Найдю — царським послом, зачитував селянам фальшивий «царський маніфест», за яким цар нібито наказував селянам утворювати «таємні загони» і повставати проти місцевих поміщиків і чиновників. За участь у цій так званій «чигиринській змові» до слідства було притягнуто понад тисячу селян. До речі, це був єдиний приклад масової участі їх у народницькому русі.

Невдачі «ходіння в народ» і дій бакунінців-анархістів наштовхували революціонерів-народників удатися до терористичних засобів політичної боротьби. Спочатку народники вирішили переходити до терору як до методу оборони. Так, у січні 1878 р. Віра Засулич, колишня учасниця київської групи анархістів, поранила з револьвера військового коменданта Петербурга генерала Трепова за те, що він наказав висікти різками заарештованого народника Боголюбова. Після цього випадку було здійснено цілу серію замахів і вбивств високих царських сановників. Особливо активно народовольці діяли саме в Києві, убивши кількох урядовців. Через це дехто з революціонерів навіть доводив, що політичний терор є винаходом «південців».

Улітку 1879 р. «Земля і Воля» розкололася на дві організації. «Народна воля» об'єднала прихильників боротьби проти царизму шляхом посилення індивідуального терору. Група розпочала кампанію політичних замахів, яка завершилася вбивством царя Олександра II в 1881 р. Інша організація — «Чорний переділ» — залишилася на бакунінсько-бунтарських позиціях і все більше цікавилася політичним ученням марксизму. В обох організаціях помітну роль відігравали й народники з України. До народовольців належали Желябов, Фроленко, Кибальчич; до чорнопередільців — Аксельрод, Стефанович, Дейч, Засулич.

Працюємо з історичним джерелом

У листівці «Оповіщення» про зміст рішень Другого всеукраїнського з'їзду студентських громад говорилося: «Довести до відомости як народної маси, так і інтелігентних верств суспільства, що лихий, безвідрадный соціально-економічний взагалі та культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідку російського абсолютизму».

- Про перехід до якого нового етапу українського національного руху свідчив цей документ?

Перевірте свої знання

1. Чим «Стара громада» нагадувала перші громади? Чим відрізнялася від них?
2. На яких питаннях національного руху зосередилася «Стара громада»?
3. Яких наукових успіхів досягнули члени «Старої громади»?
4. Доведіть, що заклики «Старої громади» обмежитися лише культурницькою діяльністю не могли заспокоїти імперські власті й порятувати український рух від поліцейських репресій.
5. Уявіть себе молодим співробітником газети «Київський телеграф» у 1875–1876 рр. Складіть розповідь про газету в ці роки.
6. У чому вбачали небезпеку громадівської роботи російські шовіністи та урядовці?
7. Чим було зумовлене виникнення в національному русі радикальної течії «свідомих українців»?
8. Чим мета «Братства тарасівців» принципово відрізнялася від завдань, які перед собою ставили громади?
9. Визначте тактичну помилку ідейних лідерів «Братства тарасівців».
10. Що мав спільного і чим відрізнявся громадівський рух студентства другої половини 90-х років XIX ст. від старого громадівського руху?
11. Яку роль відігравали в російському народницькому русі вихідці з України?
12. Як Емський указ 1876 р. вплинув на становище української культури?
13. Чим пояснюється розрив М. Драгоманова зі «Старою громадою»?
14. У чому полягала сутність «громадівського соціалізму» М. Драгоманова?
15. Як М. Драгоманов пропонував вибудовувати відносини України та Росії?
16. На які напрями й організації розгалужувався російський народницький рух?
17. Підготуйте доповідь про наукові успіхи «Старої громади».

§ 31. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ у ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ протягом 70–90-х років XIX ст.

Що ви знаєте про діяльність політичних партій? Яку роль вони відіграють у громадсько-політичному житті?

1. Діяльність галицьких народовців у другій половині 70–80-х років XIX ст.

Протягом другої половини 70-х років XIX ст. галицькі народовці продовжували культурницьку роботу. Проте вибори 1879 р. до галицького сейму яскраво продемонстрували, що, ведучи лише таку діяльність, їм не вдається зблизитися з народом і завоювати його довіру. Ці вибори стали доказом майже повного політичного безсилля українців Галичини. До крайового сейму було обрано тільки трьох депутатів від українства.

Історичний факт. Самоусунення народовців від участі в політичній боротьбі створювало найсприятливіші умови польським поміщикам для проведення виборів. Більше того, відсутність конкуренції з українського боку давала можливість **фальсифікаторам** із польського табору безкарно здійснювати зловживання. Польська еліта підтасовувала результати голосування, учиняла прямий тиск або підкуповувала виборців. Безпосередньо перед голосуванням селянських виборців запрошували за столи й коштом місцевої адміністрації та польських поміщиків щедро пригощали ковбасою й горілкою. Вирази «галицькі вибори», «виборча ковбаса» стали для політиків синонімами політичного обману й зловживань.

Після поразки на виборах у 1879 р. з рядів народовців висунулися нові лідери. Усі вони належали до світської інтелігенції: учитель гімназії Юліан Романчук, юристи Олександр Огоновський та брати Барвінські. Душею нової організації народовців став **Олександр Барвінський** (1847–1926). Він народився в с. Шляхтинцях на Тернопільщині в родині священика. Вищу освіту здобув у Львівському університеті, співпрацював з українськими періодичними виданнями «Правда», «Мета», «Русь», «Русалка». Займався педагогічною діяльністю, тривалий час був членом Крайової шкільної ради, у 90-х роках очолював Українське педагогічне товариство. Одночасно О. Барвінський працював заступником голови товариства «Просвіта». Із 1886 р. видавав «Руську історичну бібліотеку» (24 томи). Протягом 1892–1897 рр. очолював Наукове товариство імені Т. Шевченка. Брав активну участь у громадсько-політичному житті, у різні роки був депутатом віденського парламенту й галицького сейму. Це був юрист із досконалим знанням економічних і соціальних питань, яскравий публіцист, людина, сповнена енергії та відданості громадській справі.

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ
(від латин. *falsificatio* — підrobка) — навмисне викривлення або неправильне тлумачення чогось; учинена з корисливою метою підrobка; надання предметові вигляду, що не відповідає його суті.

Олександр Барвінський

Нові провідники українства усвідомлювали й визнавали, що польські шляхтичі витіснили їх із галицького сейму, а москвофіли — з усіх колишніх українських установ. За цих умов народовцям залишалося або припинити своє існування, або йти в народ, працювати з ним. У 1879 р. вони почали видавати для селян політичний часопис «Батьківщина». Наступного року заснували зорієнтований на інтелігенцію часопис «Діло». Цією назвою вони наголошували, що їхня позиція протилежна ідеям русофілів, чия газета називалася «Слово». Щоб краще зрозуміти становище й потреби українського суспільства, вони цього ж таки 1880 р. скликали перші масові українські збори, або віче. У ньому взяли участь майже 2 тис. селян. На вічі обговорювалося політичне становище українства, економічні справи, шкільні проблеми та ін.

Віче 1880 р. стало першою вдалою спробою народовців зв'язатися з народними масами. У 1885 р., очолювані Юліаном Романчуком, вони створили політичне товариство — Народну раду, яка мала на меті продовжувати справу Головної руської ради 1848 р. Відтоді народовці виступали як самостійна політична сила в галицькій політиці, а Народна рада стала прообразом Української політичної партії.

Поступово, до кінця 80-х років народовці стали провідною силою в українському середовищі, відтіснивши москвофілів на другорядні позиції.

2. Новорівська політика народовців

Національний рух у Західній Україні розвивався не лише під дією внутрішніх чинників. Наприкінці 80-х років він опинився в центрі протистояння таких потужних учасників міжнародних відносин, як Пруссія, Австро-Угорщина та Росія. Дві імперії ніяк не могли домовитися про сфери впливу на Балканському півострові, через що виникла реальна загроза війни. У ній на боці Австрії готова була взяти участь Пруссія. Щоб ослабити Російську імперію, німецькі політики запропонували після воєнної перемоги над нею створити з українських підросійських земель так зване «Київське королівство». У німецькому журналі «Gegenwart» («Сучасність») була опублікована на цю тему велика стаття. План відокремлення України від Росії серйозно зацікавив Габсбургів. Вони сподівалися взяти новостворене королівство під свій контроль.

Олександр Кониський

Коли про австро-німецькі плани стало відомо В. Антоновичу і О. Кониському — лідерам «Старої громади», вони вирішили підтримати німецький проєкт, але за умови задоволення ширших національно-культурних прав українців Галичини. Вони сподівалися, що це дасть можливість Галичині утвердитися в ролі провідника національного руху та в майбутньому зіграти роль «українського П'ємонту», який возз'єднає незалежну Україну.

Помітна роль у поєднанні національно-визвольного руху в Наддніпрянщині та Галичині належала **Олександр Кониському** (1836–1900) — українському письменникові, публіцистові, педагогу, громадському діячеві. Він народився у с. Походівці (тепер Чернігівської обл.). Працюючи в Полтаві, організовував недільні школи, писав для них підручники. Брав участь у роботі Київської громади. Як член Київської міської ради домагався введення в школах викладання українською мовою.

Ще на початку 60-х років О. Кониський налагодив зв'язок з учасниками національно-визвольного руху в Галичині. 1863 р. був засланий царським урядом у Вологду, потім — у Тотьму. Протягом 1865–1872 рр. жив за кордоном. Повернувшись до Києва, працював у газеті «Київський телеграф». Був одним із фундаторів Літературного товариства імені Т. Шевченка у Львові (згодом — Наукове товариство імені Т. Шевченка). Олександр Кониський — автор ґрунтовної біографії Т. Шевченка.

Під тиском Київської громади на галицьких народовців і віденського уряду на польських політиків, галичани пішли на компроміс, який полягав у тому, що українці отримають кілька місць у парламенті, уряд надасть допомогу українським культурним установам: здійснить осучаснення учительських семінарій, відкриє третю українську гімназію, збільшить кількість українських кафедр у Львівському університеті, започаткує кафедру української історії, визнає український правопис, запровадить українські написи на всіх державних установах, залізницях, поштових скриньках і т. п. У свою чергу, українці обіцяли підтримувати політику австрійського уряду, піти на поступки польській шляхті. Компроміс було укладено 25 листопада 1890 р. лідерами галицьких народовців і тогочасним намісником Галичини графом Казимиром Бадені, який представляв польську сторону.

Відтоді, запевняли обидві сторони, мала розпочатися «нова ера» в польсько-українських відносинах. Проте в обох суспільствах «новоєрівська» політика не знаходила широкої підтримки. Уже наступного року граф Бадені так провів вибори до парламенту, що українці втратили майже половину своїх мандатів. У 1892 р. від підтримки компромісу відійшла «Народна рада», очолювана Ю. Романчуком. Остаточню від «новоєрівської» політики обидві сторони відмовилися в 1894 р., заявивши про це офіційно з трибуни галицького сейму.

Незважаючи на такий сумний фінал першої спроби порозуміння, «нова ера» все-таки справила позитивний вплив на український рух. Польська адміністрація Галичини дозволила відкрити ще одну українську гімназію (усього лише третю) та кафедру української історії у Львівському університеті.

Михайло Грушевський

Історичний факт. Щоб уникнути назви «Кафедра руської історії», австрійське міністерство освіти затвердило довгу й недолудну назву: «Кафедра всесвітньої історії з особливим наголосом на історії Східної України».

За рекомендацією В. Антоновича її очолив 28-річний київський історик Михайло Грушевський. Він керував кафедрою до початку Першої світової війни, успішно розвиваючи українську історичну науку.

3. Розгортання руху народовців на Буковині

Національне відродження на Буковині розпочалося наприкінці 60-х років XIX ст. Першими проявами громадської активності в краї зуміли скористатися москвофіли. Із появою народовців там почали поширюватися поезії Т. Шевченка, а також інших українських письменників. Українські інтелектуали поступово переходили на українські позиції. Під впливом Шевченкового слова в краї сформувалася «Буковинська трійця» зачинателів української літератури: Юрій Федькович та брати Сидір і Григорій Воробкевичі.

Утвердженню провідних позицій народовців надзвичайно посприяло відкриття у 1875 р. Чернівецького університету. Багато його викладачів прибули з Галичини й стали провідниками національної ідеї. Яскравим представником національного руху і довголітнім лідером буковинських народовців став Степан Смаль-Стоцький — професор університету з 1895 р.

У 1885 р. Юрій Федькович розпочав видання української газети «Буковина». Наприкінці XIX ст. політичне життя в краї розвивалося тими самими шляхами й темпами, що й галицьке. Цьому сприяла тісна взаємодія їхніх політичних сил. У віденському парламенті буковинські депутати разом із галицькими утворили єдиний «Український клуб». Головні політичні партії — радикальна, національно-демократична, соціал-демократична — були дуже близькими до галицьких. Завдяки міцним позиціям українських політичних сил, їхній добрій взаємодії, а також відсутності гострого міжнародного протистояння, яке спостерігалось в Галичині,

Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції

Григорій Воробкевич

Сидір Воробкевич

Юрій Федькович

рівень розвитку культурних і громадських організацій був дуже високим. Місцеві українські школи та громадські організації Буковини вважалися найкращими з усіх трьох західноукраїнських регіонів.

4. Становище Закарпаття

Найважчим було становище русинів Закарпаття. Невисока урожайність землі, повільний розвиток промисловості та високий приріст населення призвели до вкрай важких умов життя. Єдиним порятунком із цього становища стала масова міграція. Що стосується культурно-національного життя, то скромні успіхи, здобуті в 50-х роках, протягом 60-х звелися нанівець. Після перетворення Австрії на дуалістичну монархію всі національні меншини Угорщини були віддані на ласку угорської влади. Під тиском цієї влади греко-католицька церква Закарпаття стала засобом мадяризації. На зламі XIX–XX ст. тут було закрито ті останні парафіяльні початкові школи з українською мовою навчання, які працювали ще з початку XIX ст.

Як і в Галичині, посилення національного гноблення на Закарпатті призвело до утвердження москвофільства. Інтелігенція Закарпаття пам'ятала перемогу російських військ над революційними угорськими частинами в 1849 р. і не могла собі уявити іншої опори національному життю, окрім Петербурга. Під вплив москвофільства потрапило перше національне товариство Закарпаття — «Общество св. Василя Великого» (1866).

Тільки наприкінці століття — у 1897 р. — на Закарпатті почав виходити тижневик українського спрямування «Наука». Лише окремі інтелігенти підтримували зв'язки з Галичиною. Наприкінці XIX ст. Закарпаття, за висловом Михайла Драгоманова, залишалося «пораненим братом» українства.

5. Радикальний рух у Галичині

У середині 70-х років XIX ст. в Галичині сформувалася група молодого інтелігенції, яка критично ставилася до діяльності москвофілів і народовців. Вона прагнула надати українському громадсько-політичному рухові сучасного європейського змісту. До цієї групи належали молоді українські політичні діячі Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький та ін. Під впливом Михайла Драгоманова вони стали прихильниками соціалістичного вчення.

Так в українському громадсько-політичному середовищі сформувалася ще одна течія — радикальна. Вона відкидала консерватизм мислення народовців, його обмеженість культурництвом, а тим більше реакційність москвофілів. Порівняно з попередніми течіями, радикали започаткували у свідомості українства справжню інтелектуальну революцію. У 1876 р. І. Франко та М. Павлик розпочали редагувати русофільське студентське видання «Громадський друг». Вони негайно відкинули «язичіє» і розгорнули широку пропаганду своїх поглядів. Згодом робота продовжилася в альманахах «Дзвін», «Молот», «Світ». Радикали розпочали пропагандистську роботу й серед українських селян і робітників.

Захищаючи інтереси селянства, вони виступали за ліквідацію залишків кріпацтва, передачу селянам поміщицьких земель, сервітутних угод. Радикали роз'яснювали робітникам, як їх експлуатують капіталісти, а тому переконували

СОЦІАЛІЗМ

(від латин. *socialis* — суспільний) — лад, який, за вченням соціалістів, мав прийти на зміну капіталізму та ґрунтуватися на спільній власності на засоби виробництва та владі трудящих.

ПАРТІЯ

(від латин. *pars (partis)* — частина, галузь, відділ) — політична організація, яка представляє інтереси певної групи чи верстви й прагне здобути владу чи впливати на неї.

Їх у необхідності й неминучості **соціалізму** — ладу, що забезпечить соціальну справедливість. Їхня діяльність не залишилася непоміченою властями. У 1877–1878 рр. проти перших українських соціалістів було влаштовано судовий процес, який завершився незначними покараннями. Це відштовхнуло від радикалів-соціалістів українців старшого покоління, проте посприяло зростанню симпатій серед молодших патріотів. Кількість прихильників соціалізму зростала. У жовтні 1890 р. на з'їзді радикально-демократичних сил було створено першу українську політичну **партію** — Русько-українську радикальну партію (РУРП). Пізніше почали використовувати назву Українська радикальна партія (УРП), яка стала першою партією не лише в Галичині, а й в усій Україні. Її програма була розроблена І. Франком та М. Павликом і ще кількома іншими партійцями. Вона передбачала зміни економічного життя на засадах «наукового соціалізму», здобуття демократичних прав і свобод, включаючи й право кожного народу на культурний

розвиток. Головним засобом визначених завдань УРП вважала парламентську роботу, тобто здобуття якомога більшого числа місць у парламенті, щоб мати змогу приймати відповідні закони. Своєю опорою в суспільстві партія вважала селянство, яке в Галичині на 80 % було мало- або й зовсім безземельним.

Партія об'єднала як ветеранів — І. Франка, О. Терлецького, М. Павлика, які сформувалися під впливом драгоманівського «громадівського соціалізму», так і представників молодшого покоління — В. Будзиновського, М. Ганкевича, В. Охримовича, які стояли на марксистських позиціях. Між «старими» й «молодими» велася гостра полеміка, але це була не руйнівна, а творча теоретична суперечка. У її ході було висунуто й обґрунтовано ідею політичної самостійності України. Уперше сформулював і розвинув цю ідею член партії Юліан Бачинський в 1895 р. в книзі «Україна irredenta» («Україна поневолена»).

6. Іван Франко

Визнаним лідером радикальної партії був **Іван Франко** (1856–1916). Він походив із сім'ї сільського коваля. Навчався в Дрогобицькій гімназії, потім у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах.

Титанічна праця І. Франка гідна подиву. Він був письменником (прозаїком, поетом, драматургом, публіцистом), дослідником з історії, філософії, етнографії, економіки. Разом із тим був ще й блискучим політиком і невтомним провідником українського національного руху.

Іван Франко першим в українській літературі порушив тему життя та соціально-політичної боротьби робітників в умовах первісного капіталізму. Як ніхто інший, він звеличував соціальну й національну визвольну боротьбу. У поезії «Вічний революціонер» він закликав: *«Не ридать, а добувати // Хоч сином, а не собі // Крашу долю в боротьбі»*.

Поряд з оригінальними художніми творами Франкова спадщина містить велику кількість перекладів фольклору і творів давньої літератури часів стародавніх Вавилону, Індії, Персії, Греції, Риму; епохи Середньовіччя — Англії, Шотландії, Норвегії, Ісландії, Іспанії, Португалії, Італії, Албанії; Нового часу — Німеччини, Росії, літератури майже всіх слов'янських народів.

Зі студентських років він тяжів до громадської роботи, прагнув змінити пригноблене становище свого народу. Під впливом М. Драгоманова шукав шляхи розірвання і соціальних, і національних пут народу в соціалістичному вченні. Захищаючи інтереси селян і робітників, І. Франко та його соратники не раз зазнавали судових переслідувань і покарань (І. Франка двічі ув'язнювали — на 9 і на 2,5 місяці). За свої ліві переконання він не був допущений до австрійського парламенту, куди балотувався як депутат від селянства.

Іван Франко

Визнаючи економічне вчення марксизму, І. Франко завжди критично ставився до політичного марксизму. Проаналізувавши погляди його засновників, він дійшов висновку, що пропонований ними політичний устрій «народної держави» призвів би до втрати свободи. «Люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою».

Із роками І. Франко критично поставився й до положень свого вчителя М. Драгоманова, зокрема до ідеї українсько-російської федерації, у якій Україні відводилася другорядна роль. Зустріч у 1894 р. з М. Грушевським та тісна співпраця з ним у Науковому товаристві імені Т. Шевченка спричинила остаточний відхід його від радикалізму. Франко відкинув марксизм як «релігію, засновану на догмах ненависті й класової боротьби».

Проте, як відомо, розчарування соціалістичними поглядами не привело до відмови від політики — І. Франко став одним із засновників УНДП.

Не згасав геній Франка і як митця. Його збірки поезій та романи, драми здобули світове визнання. У 1916 р. Франко був висунутий на здобуття Нобелівської премії, але смерть викреслила його зі списків претендентів на цю високу міжнародну нагороду.

7. Утворення УНДП та УСДП

Наприкінці 90-х років XIX ст. у середовищі радикалів сформувалося декілька течій. На партійній конференції у Львові в 1899 р. партія розділилася. Ліве соціалістичне крило на чолі з М. Ганкевичем, С. Вітиком, В. Охрімовичем утворило Українську соціал-демократичну партію (УСДП), яка стояла на соціалістичних позиціях. УСДП організовувала страйки, захищала українських робітників від полонізації, проводила культурно-освітню роботу. Головним засобом утілення своїх програмних засад партія вважала парламентську роботу. Тому вона домогалася

Микола Ганкевич

здійснення виборчої реформи, яка б поставила всі стани і суспільно-політичні сили в рівні умови. Брала участь у парламентських виборах.

У грудні 1899 р. у Львові за ініціативою М. Грушевського, І. Франка та інших членів РУРП було засновано Українську національно-демократичну партію (УНДП). У ній об'єдналися праве (національне) крило РУРП та переважна більшість народовців. УНДП посіла провідне місце в українському політичному русі. Вона об'єднала українських інтелігентів, духівництво, міщан і селянство. Першочерговим завданням партія вважала здобуття автономії українських земель у складі Австро-Угорщини. Стратегічною метою вона мала здобуття Україною соборності й незалежності. Щоб досягнути цього, партія обрала тактику щоденного виборювання прав українців у парламенті та адміністративних установах. У національно-політичне русло вона спрямовувала й страйковий рух.

8. Самостійницька позиція партій Західної України

Партії Західної України, сформувавшись в умовах протистояння української та польської громад Галичини, не вважали національні питання другорядними, які, мовляв, лише відвертають увагу справжніх революціонерів, соціалістів, демократів від здійснення задумів, що принесуть визволення «усьому людству». Вони наголошували, що поки існують нації, питання української національної культури, самосвідомості, державності є обов'язковими складовими політичної боротьби. До речі, такі погляди спонукали їх підкреслювати навіть у своїх назвах, що вони українські партії.

Тому програма РУРП у 1895 р. була доповнена окремим пунктом про те, що втілення в життя соціалістичних ідеалів можливе лише за повної політичної самостійності народу України.

УСДП також поділяла самостійницькі погляди українських партій, борячись із колонізацією українських робітників, домагаючись відкриття українського університету.

На твердих самостійницьких позиціях стояла УНДП. Від часу її створення в 1899 р. керівний орган партії — Народний комітет — виступив із закликами до українців боротися за незалежну і соборну Україну.

9. Українці в галицькому сеймі й австрійському парламенті

Після поразки 1859 р. у франко-італо-австрійській війні австрійський імператор змушений був 1860 р. скликати парламент у Відні, а кожна провінція отримала власний крайовий сейм.

У зв'язку з тим, що в Галичині провідну роль у суспільно-політичному житті посіли поляки, на яких, як на католиків, вирішив опертися Відень, вони зуміли відтіснити українців на другорядні ролі. Це позначилося й на участі українців

у галицькому сеймі та австрійському парламенті. Хоча українці становили половину населення Галичини, від 1861 р. і до розпаду Австрійської імперії на долю українців припадало не більше третини депутатів. Так було, наприклад, 1861 р., коли українці із 150 місць здобули всього 49, та 1914 р. — відповідно з 228 — 66 депутатських місць. У інші роки частка українських депутатів у галицькому сеймі, як правило, не перевищувала 15 %. Цього було недостатньо, щоб захищати інтереси українства.

У палаті депутатів віденського парламенту українці в кращі роки мали щонайбільше 25 % місць, закріплених за Галичиною (найбільшого успіху було досягнуто 1907 р.: 27 із 106 місць). Справа не в тому, що народ не бажав мати своїх представників. Цьому перешкоджала система виборів, що надавала перевагу польським шляхтичам, які були соціальною верхівкою і в східній (українській) частині Галичини. Якщо для одного депутата від поміщиків було достатньо 52 голоси, то за одного депутата від селян мали проголосувати 8764 виборці. Польським кандидатам у депутати активно сприяли й польські адміністратори, які від часів А. Голуховського прийшли на зміну австрійським.

Працюємо з джерелами

Проаналізуйте уривок із виступу І. Франка на ювілейному вечорі 1898 р. Як він розумів зв'язок загальнолюдського, національного й особистісного?

«Головну вагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а перед усього чоловіком».

Перевірте свої знання

1. Назвіть імена та досягнення найвизначніших народовців Буковини.
2. Чим пояснити нерозвинутість національного руху Закарпаття в другій половині XIX ст.?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ТЕМИ «СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ в УКРАЇНІ в другій половині XIX ст.»

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. розвинувся громадський рух. Він продовжив вирішення поставлених Кирило-Мефодіївським братством питань освіти народу, розвитку української видавничої справи, які мали б сприяти відродженню української національної самосвідомості. Найвидатнішими громадами початкового періоду стали Петербурзька та Київська. Вони видавали популярні книжки для народного читання, організовували недільні школи для дорослих, книгозбірні.

Російські власті придушили першу хвилю громадського руху, оскільки в культурно-освітній діяльності вбачали загрозу «потрясіння держави». Вершиною реакції початку 60-х років став Валусівський циркуляр.

Після поразки революції 1848–1849 рр. пішов на спад національно-визвольний рух і в Західній Україні. У другій половині 60-х років, досягнувши компромісу з Габсбургами, владу в Східній Галичині перебрали до своїх рук польські шляхтичі.

Частина галицьких провідників старшого покоління через відчай і безпорадність обрали москвофільську орієнтацію. Представники молодшого покоління – народовці – звернули свої погляди до Східної України. Вони брали насагу з культури власного народу. Свою діяльність народовці розпочали з культурно-освітньої роботи, а наприкінці 70-х років поступово почали вести політичну роботу, яка відображала не лише духовно-культурні, а й соціально-економічні потреби та інтереси народу. У другій половині 90-х років це привело до створення політичних партій і визначення нової політичної мети: здобуття політичної самостійності та соборності України.

На початку 70-х років XIX ст. знову набрав сили громадсько-політичний рух у Східній Україні. Представники старшого покоління громадського руху зосередили свою увагу на літературній та науковій роботі, досягнувши в цій царині помітних успіхів. Громадівців молодшого покоління вони спрямовували на ведення культурно-освітньої роботи. Пожвавлення українського руху спричинив новий удар властей – Емський указ, яким заборонялося українське друковане й усне слово.

Новий етап українського громадсько-політичного руху започаткувало «Братство тарасівців». І хоча його діяльність була припинена імперськими властями, воно дало поштовх до розгортання студентського громадського руху. Цей рух спочатку заявив про себе як неполітичний, організовуючи заходи культурно-освітнього змісту. Разом із тим він ставав на захист конституційних політичних прав і свобод демократичного суспільства. Головним винуватцем тяжкого соціально-економічного й культурного становища українського народу студентський рух вважав російський абсолютизм. Особливе місце в еволюції національного руху в Західній і Східній Україні посів М. Драгоманов. Саме його ідеї спрямовували молоде покоління громадсько-політичних діячів до зацікавлення соціально-економічними питаннями життя народу, захисту його потреб та інтересів політичними засобами, створенням перших українських партій.

**КУЛЬТУРНЕ
ЖИТТЯ УКРАЇНИ
в другій
половині
XIX ст.**

Чому освіту називають світлом життя?

1. Особливості розвитку культури

Культура другої половини XIX ст. продовжувала розвиватися в умовах колонізаторських режимів, які панували в Україні. Вони намагалися тримати український народ у неучтві, докладали всіх зусиль, щоб позбавити його національних особливостей та уподібнити своїм народам.

Проте плекаючи такий імперський ідеал, російські та австрійські власті не могли не задовольняти культурно-освітніх потреб українського суспільства, яке протягом другої половини XIX ст. зазнавало все глибших модернізаційних змін. Перетворення в сільському господарстві та промисловості й торгівлі збільшили потребу професійно підготовлених робітників, службовців, чиновників. Завершення промислового перевороту зміцнило матеріальну базу культури, стимулювало розвиток науки та освіти.

За нових умов господарювання та життєвих можливостей в народі формувалася все міцніший потяг до грамоти. «Селяни один за одним самі посилали дітей „у науку“, — писав у 1862 р. журнал «Основа». Нові верстви інтелігенції, кваліфікованих робітників, фабрикантів і заводчиків прагнули дати освіту своїм дітям. Усе ширшим ставав їхній духовний світ, і вони все більше потребували мистецьких творів для задоволення своїх духовно-культурних запитів. Небувало поживавився інтерес широкої громадськості до своєї історії, мови, культури.

За таких умов українська інтелігенція поступово перетворювалася на впливову інтелектуальну й духовну силу, здатну спрямовувати культурний розвиток української нації, вести її за собою. Вона стала творцем нової української культури й використовувала всі можливості, найменші послаблення колоніальних режимів для утвердження нових позицій української культури. Такі можливості створювали буржуазні реформи. Завдяки їм інтелігенція у своїй культурно-просвітницькій діяльності могла опертися на земське самоврядування, на правовий захист прав людини, гласність, на університети, що ставали осередками вільнодумства.

Новою визначною особливістю тогочасної культури було виникнення громадсько-культурних об'єднань. За відсутності державних національних установ, вони перебирали на себе функції розвитку культури, наукових знань, ліквідації масової неписьменності, піднесення національної самосвідомості, згуртування українства.

Суттєво впливало на українську культуру виникнення серед українських капіталістів групи меценатів, готових і спроможних підтримувати українську культуру.

Продовжували діяти й чинники, що стримували розвиток української культури. Це міграція значної частини українських митців за кордон. М. Гоголь, В. Короленко, К. Ушинський, І. Грабар та багато інших працювали на розбудову російської культури. Гальмував розвиток української культури й низький відсоток українців у містах, які через це перетворювалися на центри культурного, політичного й інтелектуального іноетнічного культурного впливу.

Історичною обставиною розвитку української культури залишалося її штучне розділення імперськими кордонами, що спричиняло виникнення різниці в рівнях і можливостях її розвитку. Проте ця обставина не призвела до виникнення культурної відчуженості між різними регіонами України. Навпаки, завдяки зусиллям українських митців, зв'язки між ними посилювалися, продовжувало міцніти прагнення до соборності.

Треба вказати на таку особливість тогочасної української культури, як її відкритість. Вона проявилася в прагненні українських митців до посилення зв'язків із культурами слов'янського світу та Західної Європи.

За таких умов уряди Російської та Австрійської імперій уже не були спроможними чітко й усебічно контролювати розвиток національної української культури та безперешкодно продовжувати свою імперську політику денационалізації. Усілякі заборони зрештою виявилися малоефективними й не могли зупинити її поступ. Зміст розвитку української культури протягом другої половини XIX ст. визначався працею українських митців, громадсько-культурних діячів, які, долаючи імперські обмеження, створювали нові класичні цінності й ставали поруч із митцями світового рівня.

2. Освіта

Ця інтелектуальна основа культури перебувала в найважчих умовах. Влада повністю підпорядковувала її, щоб перетворити на інструмент прищеплення імперських поглядів на життя, думок про меншовартість українського народу.

Одночасно царизм робив усе можливе, щоб не дозволити українській інтелігенції перетворити освіту на засіб формування в народі його національної самосвідомості. Царизм волів би тримати народ у неписьменності. Він добре розумів, що чим нижчий рівень освіти народу, тим простіше управляти людьми за допомогою централізованого бюрократичного апарату. Проте розпочата царизмом модернізація суспільства вимагала все більше письменних і підготовлених фахівців. Саме це й змусило царизм приступити до реформи системи освіти в 1864 р.

Початкова освіта. За шкільною реформою 1864 р. початкові школи (офіційно вони називалися народними училищами) поділялися на однокласні з трирічним терміном навчання та двокласні, де навчалися п'ять років. Ці школи проголошувалися позастановими. Для них було визначено чіткий перелік предметів: Закон Божий, читання книг цивільного та церковного змісту, письмо, арифметика (перші чотири дії), церковний спів. Проте навіть у такому вигляді початкова освіта дуже відставала від потреб духовного й економічного розвитку українського суспільства. Початкових шкіл не вистачало навіть для тих, хто був спроможний платити за навчання.

Історичний факт. Протягом другої половини XIX ст. число початкових шкіл в Україні зросло майже в 13 разів і досягло 1700. Проте цього було недостатньо. Початкове навчання охоплювало лише одну третину дітей, а дві третини ніколи й не переступали поріг школи.

Під кінець XIX ст. царський уряд майже перестав фінансувати початкові школи — 80 % їх фінансували земства.

В. Маковський. Прїїзд учительки

*Сільська земська школа Лохвицького повіту
Полтавської губернії*

При цьому імперське міністерство освіти зберегло за собою право визначати і контролювати зміст навчання. Відповідно до Валуєвського циркуляру, а потім Емського указу, міністерство контролювало, щоб навчання в усіх ланках освіти — від початкової до вищої — велося тільки російською мовою. Так само пильно царські власті слідкували, щоб у шкільній системі не поширювалися «україно-фільські» настрої.

Не кращим був стан справ із початковою освітою в Західній Україні. У 1869 р. Австро-Угорська імперія проголосила загальне обов'язкове початкове навчання для дітей віком від 6 до 14 років. Проте значна частина учнів через матеріальні нестатки, брак шкільних приміщень, відсутність кваліфікованих учителів не мали можливості регулярно відвідувати школу. Австро-угорські власті не забороняли навчання рідною мовою, проте в більшості шкіл Східної Галичини воно велося польською, у Північній Буковині — німецькою, на Закарпатті — угорською. Кількість українських шкіл постійно скорочувалася.

Історичний факт. Найшвидше скорочувалася кількість українських шкіл у Закарпатті. Так, у 1881 р. там діяли 353 українські школи, а через 25 років їх залишилося всього 23.

Унаслідок такого стану освіти неписьменність населення України наприкінці XIX ст. була масовим явищем.

Історичний факт. За офіційними даними перепису 1897 р., в українських губерніях на кожних 100 осіб налічувалося 72–85 неписьменних. В Австро-Угорщині на той час на кожних 100 мешканців було зареєстровано 66–75 неписьменних, а в окремих (насамперед гірських) повітах неписьменність серед селян була повною.

Середня освіта. Значно більше уваги царизм звертав на середню освіту. Адже вона була основою вищої освіти, яка готувала фахівців для підприємств, державних, наукових і культурних установ. До мережі середніх навчальних закладів належали класичні восьмирічні гімназії. У 1850 р. в Києві було відкрито першу жіночу гімназію. Разом із ними функціонували чотирирічні прогімназії.

*Рішельєвський
ліцей
в Одесі.
Із гравюри
XIX ст.*

Вони давали переважно гуманітарну освіту. Освіту з природничим і фізико-математичним ухилом надавали семирічні реальні гімназії. Із 1871 р. їх перейменували на реальні училища. У них давні мови не вивчали, а докладно опановували природознавство, хімію, фізику, математику, креслення, сучасні мови. Навчання в реальних училищах було більше наближеним до потреб життя. Проте випускникам класичних гімназій надавалося право вступати в університети без вступних екзаменів. Випускники ж реальних училищ могли вступати лише до вищих технічних навчальних закладів.

Гімназії так само проголошувалися безстановими і загальнодоступними. Однак, щоб поступити до них, учні мусили бути відповідно підготовленими й платити за навчання. Для дітей трудящих це ставало майже нездоланною перешкодою. Тому в гімназіях і реальних училищах навчалися в більшості діти поміщиків, чиновників, духовництва й буржуазії. Проміжною ланкою між гімназіями й університетами були ліцеї. Окремо функціонувала мережа середніх закладів, де учні отримували фахову підготовку. Учителі навчалися в учительських семінаріях. Військовики закінчували семирічні кадетські корпуси. Священиків готували в духовних семінаріях. Кваліфіковані фахівці для сільського господарства, промисловості й торгівлі закінчували комерційні та сільськогосподарські училища.

Разом із державними навчальними закладами відкривалися й приватні. Такою була знаменита колегія Павла Галагана в Києві. Вона працювала за окремою програмою й давала глибокі гуманітарні знання, там вивчали й українознавство.

Посилення конкурентної боротьби між підприємствами спонукало капіталістів до застосування все складнішої техніки, для обслуговування якої були потрібні висококваліфіковані робітники й службовці. У цьому зв'язку утворилася мережа ремісничих, технічних, сільськогосподарських, промислових та інших училищ професійної освіти.

На західноукраїнських землях середню освіту теж здобували в гімназіях. У 1874 р. австрійський уряд дозволив вести навчання в них рідною мовою. Перша українська гімназія була відкрита в Перемишлі в 1887 р. Наприкінці XIX ст. також у Галичині було 6 українських гімназій, тоді як польських — 29. Дві німецько-українські гімназії працювали на Буковині. Тут українська мова викладалася лише як окремий предмет. У трьох гімназіях Закарпаття навчання велося тільки угорською мовою.

3. Вищі навчальні заклади. Новоросійський університет

Поряд зі Львівським, Харківським і Київським університетами протягом другої половини XIX ст. почали діяти кілька нових. У 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею в Одесі відкрито Новоросійський університет, що було зумовлене зростанням освітніх потреб півдня України. Одночасно цей університет став вищим навчальним закладом для слов'ян усього Балканського півострова. В університеті працювали три факультети: історико-філологічний, фізико-математичний і юридичний. Університет став координаційним центром для науковців півдня України завдяки створенню при ньому кількох наукових товариств: природничого, юридичного, історико-філологічного. Із 80-х років XIX ст. Новоросійський університет став ініціатором проведення наукових з'їздів: природничого, археологічного, статистичного, сільськогосподарського та ін. У 1875 р. засновано Чернівецький університет.

Потреби промислового розвитку зумовили необхідність відкриття в останній чверті XIX ст. двох політехнічних інститутів — у Львові та Києві, технологічного в Харкові, гірничого в Катеринославі, двох ветеринарних інститутів у Харкові та Львові, сільськогосподарського в Одесі. На базі ліцею князя О. Безбородька в Ніжині почав діяти Історико-філологічний інститут. У всіх цих навчальних закладах студенти навчалися нерідною мовою, тому більшість із них поступово втрачала зв'язок зі своїм народом. Винятком були кафедра історії України у Львівському університеті, відкрита в 1894 р. (очолював М. Грушевський), і кафедра української мови та літератури в Чернівецькому університеті (очолював С. Смаль-Стоцький).

Із запровадженням демократичного статуту в 1863 р. університети ставали не лише інтелектуальними центрами, а й вогнищами нових суспільних ідей. Вони мали широку автономію й мало залежали від державного чиновництва. Тому статут 1884 р. ліквідував університетську автономію, відновивши державний контроль за думками й поглядами професорів і викладачів.

Загалом, наприкінці XIX ст. вища освіта була майже недоступною для вихідців із незаможних родин. Університети залишалися навчальними закладами для обраних із вищих верств суспільства. У Західній Україні вища освіта була практично недоступна для українства. Так, у Чернівецькому університеті через 20 років після його відкриття серед 320 студентів навчалося лише 20 українців.

4. Недільні школи в Наддніпрянській Україні

Оскільки мережа початкових шкіл не задовольняла потреби населення, представники української інтелігенції стали організовувати недільні школи для дорослих. У них навчалися селяни, робітники, ремісники. Ці школи, які працювали в неробочі дні, отримали назву «недільні». Перша недільна школа в Україні була відкрита в жовтні 1859 р. в Києві. Згодом розпочали свою роботу такі школи в Харкові, Полтаві, Чернівцях, Одесі та інших містах. Усього протягом 1859–1862 рр. в Україні діяло 111 недільних шкіл.

Активними засновниками та вчителями цих шкіл були демократично налаштовані студенти — Федір Вороний, Яків Бекман, Митрофан Муравський. У Харкові жіночу недільну школу відкрила Христина Алчевська, яка з молодих років присвятила себе справі народної освіти й стала визначним українським педагогом. Створенню недільних шкіл у Подніпров'ї посприяли відомий медик і педагог Микола Пирогов, який протягом 1858–1861 рр. був попечителем Київського навчального округу, і професор історії Київського університету св. Володимира Платон Павлов.

Викладачами в недільних школах працювали студенти, учителі, демократично налаштовані чиновники й творча інтелігенція. Вони ж готували й власним коштом видавали підручники й посібники. Навчання мало переважно світський

*Недільна школа Христини Алчевської в Харкові.
80-і роки XIX ст.*

Христина Алчевська

характер і виходило за межі тодішньої шкільної програми для початкової школи. У недільних школах, окрім обов'язкових предметів, викладали географію, історію, природознавство, основи сільського господарства, гігієну. Учителі спілкувалися з учнями українською мовою.

Перші недільні школи швидко стали популярними серед народу й одночасно викликали незадоволення царської адміністрації та реакціонерів усіх мастей. Тому в 1862 р., нібито за революційну пропаганду, царський уряд їх закрив.

Проте в 1864 р. під тиском громадськості недільні школи знову були дозволені, хоча й з великими обмеженнями. Протягом 70–90-х років їхня кількість знову почала зростати. Вони відіграли помітну роль у поширенні писемності та знань серед народу.

Працюємо з джерелами

Проаналізуйте уривок таємної інструкції 1866 р. попечителя Київського навчального округу князя Ширинського-Шахматова. Визначте, про який напрям імперської політики щодо української школи в ній йшлося.

«Хто є в приватному житті нігілістом або хохломаном, той ніяк не може бути ні вчителем, ані вихователем корисним, хоча й виробив у такій високій мірі мистецтво лицемірства і самовладання, що зумів би по можливості відгородити галузь своєї офіційної діяльності від вторгнення своїх задушевних ідей і прихильностей».

Перевірте свої знання

1. Визначте особливості розвитку української культури протягом другої половини XIX ст.
2. Назвіть чинники, що стримували розвиток української культури.
3. Охарактеризуйте імперську політику щодо освіти.
4. Назвіть вищі навчальні заклади, що діяли в Україні наприкінці XIX ст.

5. Чому українська інтелігенція поступово перетворювалася на впливову духовну силу українського суспільства?
6. Як буржуазні реформи 60–70-х років XIX ст. сприяли зміцненню позицій української культури?
7. Проявом якої особливості української культури стало виникнення недільних шкіл?

8. Чому імперські власті закрили недільні школи?
9. Чому, незважаючи на проголошення загальнодоступності середньої та вищої школи, вона фактично залишалася становою?
10. Чим відрізнялися класичні й реальні гімназії (пізніше реальні училища)?

11. Назвіть прояви дискредитації українців у сфері освіти.
12. Зобразіть за допомогою схеми систему освіти в Україні в другій половині XIX ст.

§ 33. УКРАЇНЬСЬКА НАУКА та ЛІТЕРАТУРА в другій половині XIX ст.

Англійський вчений Г. Спенсер стверджував, що кожна наука є передбаченням. Чим, на вашу думку, є література?

1. Наукові товариства

Глибокі зміни в економіці та позитивні зрушення в освіті зумовили успішний розвиток науки. Основними осередками наукових досліджень були університети — Харківський, Київський та Одеський. Разом із тим багато окремих науковців працювали й за межами цих визнаних наукових центрів. Дослідники потребували наукових зв'язків між собою, обміну інформацією, об'єднання зусиль для вирішення масштабних наукових питань. Із цією метою протягом 70–80-х років була створена мережа наукових товариств — Харківське, Київське й Одеське товариства дослідників природи; Харківське математичне, Київське фізико-математичне, Історичне товариство Нестора Літописця в Києві, Харківське та Ніжинське історико-філологічні товариства, Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові та ін.

2. Природничі науки

У пореформений період особливого розвитку набули природничі науки. Протягом другої половини XIX ст. в Україні працювало багато видатних учених. Їхні відкриття отримали світове визнання. Значних успіхів досягли українські математики й фізики. Професори Київського університету стали засновниками нової алгебраїчної школи. Професор Харківського університету Олександр Ляпунов отримав широке визнання завдяки дослідженню та виявленню багатьох закономірностей рівноваги механічних систем.

Професор Київського університету Михайло Авенаріус успішно займався дослідженнями у сфері молекулярної фізики. За свої наукові досягнення в 1881 р. був нагороджений французьким орденом Почесного легіону.

Західноукраїнський фізик Іван Пулюй, працюючи в провідних наукових центрах Європи, зробив відкриття так званих ікс-променів, пізніше названих рентгенівськими.

Провідні позиції у світі зайняла біологічна наука. Її досягнення насамперед пов'язані з іменем видатного мікробіолога Іллі Мечникова. Вихованець Харківського університету, він тривалий час працював в Одеському університеті. Разом із мікробіологом Миколою Гамалією він заснував першу в Україні бактеріологічну станцію й почав виготовляти та з успіхом застосовувати запобіжні вакцини й сироватки для попередження та лікування таких небезпечних інфекційних захворювань, як чума, холера, тиф, туберкульоз, сказ, ящур.

Епідемії цих хвороб забирали життя десятків тисяч людей. Проте невіглаші від науки, опираючись на підтримку царських властей, розгорнули проти вчених

Михайло Авенаріус

Ілля Мечников

Микола Бенардос

АНТРОПОЛОГІЯ

(від *антропо...* і *логія*) — наука про походження і розвиток людини.

справжнє цькування за «бактеріологічний фанатизм». Щоб налаштувати проти новаторів-дослідників місцевих селян, наклепники навіть вдалися до провокації. Вони потайки отруїли велику отару овець, яким напередодні було зроблене запобіжне щеплення. Після цього І. Мечников змушений був залишити Україну й переїхати в Париж. Там він працював у славнозвісному Пастерівському науково-дослідному інституті в зовсім новій, на той час, галузі біології та медицини — імунології (наука про імунітет — захисні властивості організму проти інфекційних хвороб). За відкриття явища фагоцитозу (знищення кров'яними тільцями — фагоцитами — збудників інфекції) Ілля Мечников — учений з України — отримав найпрестижнішу наукову нагороду — Нобелівську премію.

Микола Гамалія залишився працювати в Україні й усе-таки запровадив щеплення, чим порятував мільйони людей від смертельних захворювань.

Уродженець і патріот України вчений-енциклопедист Микола Миклухо-Маклай упродовж 17 років вивчав народи Океанії, Південно-Східної Азії та Австралії. Зібраний ним багатий етнографічний матеріал став основою спеціальної науки про людину — **антропології**. Донині зберігає свою актуальність гасло вченого й мандрівника: «Довести світові, що всі люди — люди, і зробити неможливим саме прагнення виправдати колоніальні захоплення і насильство».

Українські вчені продемонстрували також уміння застосовувати знання на практиці. Так, уродженець України інженер Микола Бенардос 1881 р. першим у світі винайшов і впровадив у промисловості зварювання металу за допомогою електричної дуги. Київський інженер Олександр Бородін наприкінці XIX ст. сконструював найекономічніший на той час паровоз.

3. Розвиток гуманітарних наук

Продовжили свій розвиток і суспільні науки. Найвизначнішим українським філософом другої половини XIX ст. став Памфіл Юркевич — викладач Київської духовної академії. Із 1861 р. він очолював кафедру філософії Московського університету. Юркевич створив філософське вчення під назвою «філософія серця». У ньому вчений продовжував розвивати погляди Г. Сковороди.

Розвивалася й філологічна наука. Професор Харківського університету Олександр Потебня заснував у вітчизняному мовознавстві новий психологічний

питань. Важливість нових теоретичних підходів О. Потебні повною мірою усвідомили лише в ХХ ст.

Протягом другої половини ХІХ ст. помітних успіхів досягло українське богослов'я. Особливо вагомим внеском як у науку богослов'я, так і в загальнокультурний розвиток української нації, її згуртування та самоусвідомлення став український переклад Біблії. Його здійснили письменник і етнограф Пантелеймон Куліш і вчений-богослов, фізик-електротехнік Іван Пулюй. Їхній натхненний багатолітній праці не перешкодили ні імперські кордони, ані належність до різних течій християнства. Куліш був православний з Лівобережжя, Пулюй — греко-католик із Галичини. Протягом трьох десятиліть вони публікували уривки перекладів Біблії в українських часописах та окремих брошурах. Коли ж переклад був завершений, його відредагував один із найбільших знавців української мови — письменник Іван Нечуй-Левицький. Протягом 1903–1906 рр. повний переклад Святого Письма Старого і Нового Заповітів було видано коштом Всесвітнього біблійного товариства, яке популяризувало слово Боже всіма мовами народів світу.

Сучасники вбачали в україномовному Святому Письмі могутню зброю проти зросійщення та полонізації українського народу. «Це ж бо наріжний камінь нашій самостійності», — вважала письменниця Ганна Барвінок.

Нових успіхів досягла історична наука. Протягом другої половини ХІХ ст. була опублікована величезна кількість історичних джерел. Це насамперед 35 томів «Архива Юго-Западной России» та 15 томів «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России». Ця багата джерельна база дала можливість українським історикам здійснити об'єктивну наукову, тобто незалежну від чийось поглядів і бажань, розробку історії нашої Батьківщини.

Роботу розпочав М. Костомаров, написавши такі визначні праці, як «Богдан Хмельницький», «Руїна» та багато інших. Засновником української історичної школи став джерелознавець, археолог, історик В. Антонович. Його праці «Про походження козацтва», «Бесіди про часи козацькі на Україні» обґрунтовували самотність українського народу, історичні корені його національної самотності. Учений також став засновником української археології, розпочавши систематичні археологічні розкопки слов'янських пам'яток у Київській та Володимирській губерніях. Зі своїх учнів він створив «київську школу» істориків, яка заклала підвалини сучасної історичної науки.

Видатним подвижником козацької теми став Дмитро Яворницький. Його тритомна «Історія запорозьких козаків» є справжнім пам'ятником козацтву. Високу наукову цінність твору визнавали науковці та широкий читацький загал.

Ганна Барвінок

Дмитро Яворницький

Зацікавлені історією трудівники-українці отримали можливість дізнатися правду про своє козацьке минуле.

4. Михайло Грушевський

Михайло Грушевський (1866–1934) походив із родини Грушів, яка мешкала на Чигиринщині. Це були переважно дрібні священнослужителі: дяки й паламарі. Батько Грушевського отримав вищу освіту в Київській духовній академії й працював учителем. Михайло народився 30 листопада 1866 р. в м. Холм (тепер м. Хелм, Польща), а дитинство провів на Північному Кавказі. Протягом 1878–1880 рр. він навчався у Владикавказькій прогімназії, потім склав вступні

Михайло Грушевський

іспити до Тифліської класичної гімназії, яку закінчив у 1886 р. У старших класах М. Грушевський зробив життєвий вибір, вирішивши пов'язати своє майбутнє з літературою та історією. Його перші літературні спроби високо оцінив І. Нечуй-Левицький і посприяв двадцятирічному випускнику гімназії опублікувати перший літературний твір — «Бех-аль-Джугур».

Протягом 1886–1890 рр. М. Грушевський навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира. За роки навчання він видав дві наукові книги, понад 20 статей і рецензій, підготував до друку два томи історичних документів. У 1892 р. М. Грушевський захистив магістерську роботу «Барське староство. Історичні нариси».

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Про свій творчий задум М. Грушевський розповідав: «Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням честі своєї й свого покоління, супроти того, що й найвидатніші репрезентанти (представники) української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річею, для якої час іще не наспів...»

Коли в 1894 р. в Галичині між українським національним рухом і політичною владою було проголошено «нову еру» у взаєминах, В. Антонович запропонував очолити кафедру української історії у Львівському університеті своєму молодому талановитому учневі. Відтоді впродовж 19 років його життя й діяльність пов'язалися з науковим і громадсько-політичним життям Галичини. Михайло Грушевський підготував і викладав курси лекцій з історії України, які пізніше лягли в основу його багатотомної фундаментальної праці «Історія України-Руси», яку він задумав, ще навчаючись в університеті.

Названа праця Грушевського — найгрунтовніший виклад нашої історії з найдавніших часів до середини XVII ст. У 1897 р. він очолив Наукове товариство імені Т. Шевченка. До 1913 р. за редакцією М. Грушевського було видано 113 томів «Записок наукового товариства імені Т. Шевченка».

Водночас із науковою роботою М. Грушевський брав участь у громадсько-політичному житті Галичини.

5. Література

Друга половина XIX ст. подарувала Україні велику когорту видатних письменників. Зірками першої величини засяяли таланти І. Франка, П. Куліша, Лесі Українки, Л. Глібова, Панаса Мирного, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, П. Грабовського та інших.

Література цього періоду характеризувалася різноманітністю художніх напрямів. Вона охоплювала найрізноманітніші теми та проблеми життя, торкалася всіх без винятку класів, станів і верств тогочасного українського суспільства. Найяскравішими рисами літератури стали насамперед реалізм і романтизм, які органічно поєднувалися та доповнювали один одного.

Обов'язково треба підкреслити спрямованість тогочасної української літератури на демократизацію та гуманізацію. Її творці сприймали людину як найвищу цінність. Своїми творами вони намагалися просвітити народ щодо його природних прав, одночасно виступаючи на його захист. Вони закликали не миритися з насиллям і сваволею, будили людську гідність, прищеплювали читачам ідеали демократії та свободи.

Реалістичний напрям у літературі започаткувала своєю творчістю Марко Вовчок. Вона створила першу українську соціальну повість «Інститутка». У «Народних оповіданнях» письменниця засуджувала кріпацтво, захищала знедолених людей. Її твори здобули широку популярність не лише в Україні, а й були перекладені на багато європейських мов.

Глибокі соціальні й психологічні проблеми 70–90-х років відображав у своїй творчості Іван Нечуй-Левицький. Він описав життя чи не всіх суспільних верств: селян і робітників, заробітчан («Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я»), міщанства («На Кожум'яках»), інтелігенції («Хмари», «Над Чорним морем»), духовництва («Старосвітські батюшки і матушки», «Афонський пройдисвіт»).

Соціально-психологічними мотивами позначена творчість Панаса Мирного. Це насамперед романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та повість «Голодна воля». У другій половині XIX ст. розквітнув талант Леоніда Глібова. Він став засновником української реалістичної байки. У своїх творах поет висміював такі соціальні лиха, як кріпацтво, хабарництво, здирництво, пихатість, войовничу неосвіченість та ін. Народну любов і славу здобув засновник громадянської та пісенно-романсової лірики Степан Руданський. Його знамениті «Співомовки» є портретним відображенням таких рис українського народу, як дотепність, оптимізм, веселість, мудрість і волелюбство.

Наприкінці XIX ст. розпочалася літературна діяльність Михайла Коцюбинського. Він заявив про себе як блискучий новеліст світового рівня. Історична

Марко Вовчок

Іван Нечуй-Левицький

Панас Мирний

Леся Українка

Павло Грабовський

повість «Дорогою ціною», у якій письменник виразно протестував проти національного гноблення українців, відразу була перекладена кількома іноземними мовами.

У 90-х роках заявила про себе Леся Українка. Її перші збірки «На крилах пісень», «Думки і мрії» ушляхетнювали боротьбу проти соціального і національного гноблення. У поемі «Давня казка» поетеса формулює своє кредо як митця: «*Не поет, хто забуває // Про страшні народні рани. // Щоб собі на вільні руки // Золоті надіть кайдани!*» Поезію Лесі Українки дуже високо цінував І. Франко. У 1898 р. він писав: «З часу Шевченкового „Поховайте та вставайте, кайдани порвіте“ Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сії слабосилої, хворої дівчини...»

У цей час переживала піднесення й західноукраїнська література. Героїчні й відверті натури борців за людську гідність гуцулів, буковинців і галичан, їхнє життя та побут стали темою творчості Юрія Федьковича. Своїми творами він захопив як українських, так і багатьох європейських читачів.

Вершиною літературної творчості другої половини XIX ст. стала література на спадщина І. Франка. Він написав майже 5 тис. літературних і наукових

Леонід Глібов

Обкладинка збірки
«Байки» Л. Глібова. 1895 р.

І. Труш.
Портрет Івана Франка

праць. Важливе місце в них посідає опис життя робітників («Борислав сміється»), у яких він засуджує соціальну експлуатацію. Талановитий митець створив романтичний образ революціонера в українській літературі («Вічний революціонер», «Каменярі»). Болючим соціально-побутовим сюжетам підпорядковані його поеми «Наймичка», «Марійка», «Смерть убивці». Висвітлення проблем загальнолюдських стосунків принесли йому світову славу. Це, зокрема, романи «Перехресні стежки», «Для домашнього вогнища», драма «Украдене щастя».

Працюємо з джерелами

Видатний український історик І. Крип'якевич так визначив роль України й української культури: «В історії Східної Європи Україна грала впродовж довгих сторіч роль передового чинника. Спершу вона була творцем і центром великої східноєвропейської держави, організувала економічне життя, поширила культуру. Пізніше, коли політичний провід перейшов до Росії, Україна все-таки залишилася передовою культурною країною і своїм культурним впливом підняла Московщину на вищий рівень. Сила України була в тому, що вона завжди була у зв'язках із Західною Європою і звідти переймала всі живі культурні течії. Для Європи її значення було в тому, що Україна творила найдалше на схід висунутий бастион європейської культури і що своїми зусиллями та жертвами крові вона стримала наступ диких орд Азії».

- Подумайте, чи стосуються ці слова до української культури другої половини XIX ст.

Перевірте свої знання

1. Назвіть досягнення та відкриття вчених у царині природничих наук.
2. Яких видатних успіхів досягли українські вчені в галузі техніки?
3. Чому виникла потреба створення наукових товариств?
4. Чому І. Мечников досяг своїх наукових висот не в Україні, а у Франції?
5. У чому полягав високий гуманістичний зміст досліджень М. Миклухо-Маклая?
6. Чому для історичної науки надзвичайно вагомим є публікація історичних джерел?
7. Які міжнародні обставини дозволили відкрити у Львівському університеті кафедру історії України, а М. Грушевському очолити її?
8. Опишіть визначальні риси української літератури другої половини XIX ст. У яких творах українських письменників того часу ці риси знайшли своє відображення?

§ 34. УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО та АРХІТЕКТУРА в другій половині XIX ст.

1. Прокоментуйте думку: «Наука заспокоює, мистецтво ж існує для того, щоб не дати заспокоїтися».
2. Пригадайте найвидатніші твори українських драматургів.

1. Драматургія

Незважаючи на перешкоди, які ставив російський царизм на шляху розвитку драматургії, вона піднімалася до все вищого художнього й інтелектуального рівня.

Найбільший внесок у розвиток української драматургії зробили її класики: Михайло Старицький, Марко Кропивницький, Іван Карпенко-Карий. Вони створили колоритні п'єси у жанрах драми, трагедії, комедії, водевілю, писали лібрето оперет та опер. Їхні драматичні твори стосувалися української історії та сучасного життя. Усі вони порушували такі проблеми моралі, як добро і зло, благородство і підлість, вірність і зрада. Неодмінною складовою їхніх творів були теми соціальної справедливості та національної гідності.

Михайло Старицький написав 25 п'єс. Серед них шедеври — «Не судилось», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Героїзм українського народу, нездоланну силу волі, гідність і патріотизм драматург зобразив у п'єсах «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Оборона Буші».

Ф. Красицький.
Портрет Михайла
Старицького

Марко Кропивницький насамперед зосереджувався на соціально-побутовій тематиці. Його драми «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук» користувалися незмінним успіхом на сценах українських сіл і міст.

Особливою соціальною гостротою, яскравістю образів позначені найкращі твори Івана Карпенка-Карого: «Безталанна», «Наймичка», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн». Незважаючи на те, що цензура дозволяла ставити українські п'єси тільки на селянську тематику, Карпенко-Карий зумів показати ті соціальні кривди, безправ'я робітників, зажерливість підприємців, які були характерні для тогочасного капіталізму.

2. Театр

Уже в середині XIX ст. в Україні набув поширення аматорський театр. Аматорські театри й групи створювалися в містах, містечках і навіть у селах. У театральних гуртках повітового міста Бобринця та в Єлизаветграді робили перші кроки брати Тобілевичі. Їхніми театральними й літературними псевдонімами були: Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський, Панас Саксаганський.

Емський указ завдав театру удару нечуваної сили, адже його третій пункт проголошував: «Заборонити також різні сценічні твори і читання малоросійською мовою, а рівно й друкування нею тексту до музичних нот».

*Учасники аматорської вистави музичної комедії
«Різдвяна ніч» М. Старицького — М. Лисенка на сцені
Київського міського театру. Січень 1874 р.*

Микола Садовський

Українське театральне мистецтво протягом 1876–1880 рр. перейшло в підпілля. Вистави готувалися й виконувалися в приватних будинках таємно від поліції, за участю лише перевірених осіб.

І все-таки наш український театр вистояв. Він уже набрав такої сили й популярності, що проти заборони українського театру виступали не лише актори, письменники, а й буржуазія і навіть частина чиновництва, зокрема київський і волинський генерал-губернатори. Тому царський уряд у 1881 р. змушений був передати дозвіл на постановку українських вистав на розсуд місцевих губернаторів.

У 1882 р. за ініціативою М. Кропивницького було створено професійний театр у Єлизаветграді. Уже того ж року він гастролював у Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві, Новочеркаську, Ростові-на-Дону.

Історичний факт. «Що коїлося в Кременчуку, коли наліпили афішу „Наталка Полтавка“ і „Кум-мірошник“, трудно переказати. Не фаєтони, не карети загальмували під'їзд [тут: перегородили майдан та вулиці навколо театру], а фургони та ковані повозки козаків полтавських. Пішли биткові збори [від: битком набито — повний зал, повний розпродаж квитків, аншлаґ]. Поліцмейстер Філонов, стоячи біля театру, застеріг: „Если такое столпотворение будет

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Марко Кропивницький у своїх спогадах писав: «У день заборони йшла драма „Дай серцю волю...“ і дивертисмент. Губернатор був І. М. Дурново, котрий дозволив нам виконати цей спектакль. У дивертисменті я співав відому пісеньку із „Підгірян“ — „Поле моє, поле“, але не доспівав її і розревівся. Дружина моя боялася, щоб я не заподіяв чого із собою, і мусила слідкувати за мною. Одначе ж не встерегла, як я сів в саду під дуба і під тужиння приятеля д[і]обродія] Ізотова почав плакати і битись головою об дуба...»

*С. Проценко. Микола
Садовський — Сава Чалий
(п'єса «Сава Чалий»
І. Карпенка-Карого)*

*М. Уваров. Панас
Саксаганський у ролі Гната
Голого (п'єса «Сава Чалий»
І. Карпенка-Карого)*

*Марія Заньковецька —
Бондарівна (п'єса
«Бондарівна»
І. Карпенка-Карого)*

долго продолжаться, придется донести губернатору!..“ — „Навіщо?“ — спитав я. Він нічого не відповів», — згадував М. Кропивницький.

Протягом другої половини 80–90-х років ХІХ ст. в Україні діяло кілька провідних театральних колективів, очолюваних М. Старицьким, М. Кропивницьким, П. Садовським, і ще майже 30 невеликих театральних труп.

Історичний факт. Театральні трупи працювали під прискіпливим наглядом імперського чиновництва й зазнавали всіляких утисків. Так, у 1883 р. київський генерал-губернатор на цілих десять років заборонив у всіх п'яти підвладних йому губерніях вистави українських театральних труп.

Подібні обмеження змушували українські театри гастролювати далеко за межами України. Вони здобували любов публіки Казані, Москви, Петербурга, Грузії, Білорусі, Польщі. Особливо вражала глядачів своїм талантом краса української сцени — Марія Заньковецька.

Історичний факт. Свій театральний псевдонім Марія Адасовська — п'ята дитина в сім'ї збіднілих поміщиків — запозичила в с. Заньки на Чернігівщині, де народилася. Вона завжди залишалася вірною рідній Україні. Коли Марії запропонували вступити до театральної трупи імператорського Маріїнського театру в Петербурзі, вона відмовилася.

Марія Заньковецька була не лише талановитою актрисою, відданим патріотом, а й людиною високої громадянської мужності. Коли в Москві в 1897 р. відбувався Всеросійський з'їзд театральних діячів, вона виступила з трибуни з по-

дум'яною промовою, висловивши рішучий протест проти утисків українського театру, який, на її думку, мав розвиватися як народний, «щоб як зміст п'єс, так і мова їхня були близькі й доступні народові».

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Із розповіді М. Кропивницького про свій виступ навесні 1879 р. у Києві на квартирі М. Лисенка: «І, о горе побіжденним! Перш чим почати: „Щука-риба в морі гуляє доволі“, земляки мусили позамикати вікна і віконниці; а хтось ще став і вартовим на вхідних дверях...»

3. Музика. Українська опера

Із театральним мистецтвом пов'язаний розвиток української музики. У 1862 р. співак і композитор Семен Гулак-Артемовський створив першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Хоча опера написана в лірико-комічному жанрі, вона не позбавлена героїко-епічних мотивів. У ній виразно звучать любов до рідної землі, волелюбство й почуття власної гідності. «Запорожець за Дунаєм» став найпопулярнішою п'єсою українського театру. Його окремі номери заповнили концертну естраду. Їх виконували найвидатніші співаки. Свою популярність опера зберігає донині.

Микола Аркас на основі творчості Т. Шевченка створив оперу «Катерина». Через перешкоди цензури та імперських властей глядачі її побачили лише наприкінці століття, у 1899 р., а прем'єра відбулася не в Україні, а в Москві. Композитор Петро Сокальський — хімік за освітою — написав опери «Мазепа», «Майська ніч», «Облога Дубна». Остання написана за мотивами повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя.

Львівський композитор Анатоль Вахнянин написав першу оперу на західноукраїнських землях — «Купало». Багато пісень і романсів на тексти Т. Шевченка, І. Франка, Ю. Федьковича створили західноукраїнські композитори Михайло Вербицький, Іван Воробкевич, Дмитро Січинський.

Українські композитори продовжили професійну музичну обробку українських народних пісень. Найбільше цією справою захоплювався найвидатніший

Микола Аркас

М. Лисенко. Хорова композиція «Іван Гус»

Микола Лисенко

український композитор другої половини ХІХ ст. М. Лисенко. У його творчому доробку майже 600 пісень як народних, так і написаних на слова вітчизняних і зарубіжних поетів. Він поклав на музику майже 100 творів Т. Шеченка, багато поезій І. Франка, Лесі Українки.

Головною заслугою композитора стало творення українських класичних опер «Наталка Полтавка» і «Тарас Бульба». Він написав і перші опери для дітей «Ко-за Дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна».

Українська народна музика та пісня жила й розвивалася разом із народом. Талановитим виконавцем народних дум і пісень був сліпий кобзар Остап Вересай. У 1874 р. він виступав перед учасниками ІІІ Археологічного з'їзду в Києві.

Історичний факт. Французький вчений Едуард Рембо, який був присутній на концерті кобзаря, заявив, що О. Вересай має стояти в одному ряду з Гомером.

4. Містобудування

Протягом другої половини ХІХ ст. міста стрімко зростали за рахунок приєднання до своїх територій передмість, слобід, віддалених сіл і хуторів, що вело до принципових змін у їхньому плануванні. Навколо старих центрів, забудованих відповідно до вимог класицизму й ампіру, виростали нові райони. Їхня забудова здійснювалася нерівномірно та примхливо, створюючи мальовничу мозаїку вулиць, провулків, тупиків.

Ставши центрами промисловості, міста на околицях обростали кільцем підприємств, які й ставали індустріальною межею міста. Згодом за промисловою смугою розбудовувалися нові житлові райони, що погіршувало умови проживання, приносило гуркіт і кіптяву, транспортний гомін і пилюку.

У ході капіталістичної урбанізації стали масово знищувати сади, парки, сквери. Через це у великих містах створювалися несприятливі екологічні умови, і власті змушені були розпочати насадження нових парків та інших зелених зон громадського користування. Однак зелені насадження зосереджувалися в центрі чи неподалік від нього. А робітничі околиці, які найбільше страждали від диму й пилу, були майже позбавлені зелені, залишалися невпорядковані.

На прилеглих до центру майданах, вулицях і проспектах будувалися громадські споруди. Наприкінці століття почали вимальовуватися групи споріднених закладів та установ.

Навколо залізничних вокзалів зводилися готельні комплекси. Біржі, банки та кредитні установи утворювали ділові центри. Розкішні магазини й **пасажі** — торговельні центри. Університети, бібліотеки й студентські гуртожитки поступово об'єднувалися в навчальні комплекси.

ПАСАЖ (від. фр. *passage* — перехід) — крита галерея з крамницями по обидва боки проходу.

Такі комплекси відрізнялися й архітектурними стилями. Флорентійський ренесанс став обличчям банків, музеїв, бібліотек. Навчальним закладам частіше надавали античних форм, середньовічна архітектура залишалася прерогативою храмів.

Комплекс військових інвалідів у Львові

Володимирський собор у Києві

Капіталістичним містам уже стали непотрібні базарні площі, які поступово замінювалися критими ринками. Містобудівники майже повністю відмовилися від соборних майданів. Натомість усе більшої уваги надавали ансамблевій завершеності вулиць, особливо центральних і прилеглих до них.

5. Архітектура

Тодішня архітектура характеризувалася використанням багатьох попередніх стилів. Усе частіше архітектори зверталися до **еклектики** — навмисного змішування в одній споруді ознак різних стилів і художніх епох.

Будівництво втрачало єдину систему, цілісність, жорстку симетричність. Архітектори відмовлялися від поділу форм на головні й другорядні. Основними носіями краси стали декоративні деталі, якими пишно оздоблювали стіни будівель. Гарне ототожнювалося з багато прикрашеним.

Однак перенасиченість численними, неповторними, екзотичними архітектурними деталями призвела до того, що вони вже й не сприймалися, не помічалися.

ЕКЛЕКТІКА — механічне поєднання, змішування різнорідних, органічно несумісних елементів.

*Костел Святого Миколая в Києві.
Фрагмент фасаду*

*Київський політехнічний інститут.
Головний корпус*

Міський театр в Одесі

Національний художній музей України в Києві

Продовжувало розвиватися храмове будівництво. Одним із найвидатніших храмів того часу є Володимирський собор у Києві. На завершальному етапі його проектував архітектор Р. Бернгардт. Храм збудовано у вигляді складної купольної базилики, увінчаної сімома банями. У дусі пізньої готики наприкінці XIX ст. архітектором В. Городецьким було спроектовано та розпочато будівництво костелу св. Миколая в Києві.

Наприкінці століття виник новий тип культових споруд — подвір'я. Вони були призначені для паломників, які йшли до святих місць — Палестини та грецького Афонського монастиря. За своїм призначенням це були готелі, побудовані в єдиному комплексі з молитовними приміщеннями. Яскравим прикладом такої споруди є Пантелеймонівське Афонське подвір'я поблизу залізничного вокзалу в Одесі.

Найвидатнішим культовим комплексом став ансамбль резиденції буковинського митрополита в Чернівцях. До його складу входили митрополичий та семінарський корпуси, церква семінарії, будинок для приїжджих, парк із будівлями для відпочинку. Ансамбль органічно поєднав українські народні традиції з прийомами та декоративними елементами візантійського та романського західноєвропейського стилів.

Архітектурне обличчя міст стали визначати й приміщення культурно-освітніх установ. Прикрасами міст ставали приміщення бібліотек, клубів, музеїв, народних будинків і особливо театрів.

Найвидатнішим серед театральних приміщень XIX ст. вважають Міський театр в Одесі (1884–1887). Після проведення всесвітнього конкурсу його

Резиденція буковинського митрополита в Чернівцях

Земельний банк у Харкові

проектування доручили австрійським архітекторам Ф. Фельнеру та Г. Гельмеру. На конкурсній основі обирали й проекти для Київського та Львівського театрів. Обидва театри за проектами В. Шретера та З. Горголевського були збудовані наприкінці століття в бароковому стилі. Споруда Львівського театру за композицією нагадує споруду Гранд-опера в Парижі.

Як і за попередньої доби продовжували зводитися величні адміністративні будівлі. Характерним прикладом є будівля судових установ в Одесі, архітектор М. Толвінський. Триповерхова споруда з ренесансними формами займає цілий квартал. Найяскравішим серед будинків регіонального та міського самоуправління став будинок галицького сейму (архітектор Ю. Гохбергер).

Не менш показовими споруджувалися будинки фінансово-кредитних установ. У пишних формах раннього бароко збудовано Земельний банк у Харкові (1896–1898), архітектор О. Бекетов. Архітектурного блиску набували торговельні, лікарняні, готельно-санаторні споруди й комплекси, приватні особняки.

6. Живопис

На вищу сходинку піднявся український живопис. Розвивалися всі його жанри. У найбільших містах формувалися художні школи, об'єднання художників. Центром уваги художників була реальна соціальна дійсність. Тому провідного значення набув побутовий жанр. Він дозволяв найбільшою мірою відгукуватися на питання, що опинялися в центрі суспільної уваги.

Значних успіхів у побутовому жанрі досягнув академік Микола Пимоненко. На свої полотна він насамперед поміщав селян, відтворюючи їхні стосунки, мрії, радощі й печалі: «Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Жниця», «На річці», «Проводи рекрутів», «Свати».

У цьому жанрі працював також одеський художник Микола Кузнецов. Він активно співпрацював із передвижниками. Мотиви соціальної несправедливості й напруження втілено в картинах «Об'їзд володінь», «На заробітки».

І. Рєпін.

Запорозжці пишуть листа турецькому султанові

І. Рєпін.

Запорозький полковник

*К. Устиянович.
Бойківська пара*

*М. Пимоненко.
На ріці*

Розвинув традиції українського реалістичного пейзажу Сергій Васильківський. Він створив 3,5 тис. полотен і замальовок різного жанру. Найвідоміші з них — «На Журавлівці», «Околиця Кам'яної Балки», «Гуси», «Козача левада».

Поєднання жанрових і пейзажних елементів було характерне для Сергія Світославського — «Подвір'я, освітлене сонцем», «Воли на ниві».

Батальний жанр започаткував Микола Самокиш. Разом із С. Васильківським вони протягом багатьох років, за допомоги історика Д. Яворницького, працювали над виданням серії «З української старовини». У розробку історичної тематики в українському мистецтві зробив значний внесок І. Рєпін.

Видатним українським живописцем і педагогом був Микола Мурашко. З 1869 р. він викладав малювання в київських школах, а потім заснував Київську рисувальну школу і 25 років керував нею.

У Західній Україні живопис зазнавав впливу художніх шкіл Австрії, Німеччини й Польщі. Проте за змістом він залишався народним. Ліричністю відзначалися полотна Корнила Устияновича «Гуцулка біля джерела», «Бойківська пара». Йому ж належить полотно громадського звучання «Тарас Шевченко на засланні».

*С. Васильківський.
Околиця Кам'яної Балки*

Василь Симиренко

Платон Симиренко

Богдан Ханенко

7. Українські підприємці-благодійники

Підприємці українського походження назавжди увійшли в історію як меценати та благодійники. Ці люди заслуговують на особливу увагу тому, що за умов бездержавності та пригнічення української культури їхня діяльність мала велике значення, а нерідко була справжнім громадянським викликом офіційній політиці Петербурга щодо української культури.

Серед них — відома сім'я Симиренків. Так, Василь Симиренко власним коштом утримував майже всі часописи й газети підросійської України. Він фінансував історико-етнографічні експедиції, театральні трупи, виплачував стипендії українським науковцям, письменникам, діячам культури. Своє майно вартістю в 15 млн руб. В. Симиренко заповів Фонду розвитку української науки і культури та допомоги українським митцям. Коштом Платона Симиренка було видано «Кобзар» Т. Шевченка в 1860 р.

Богдан Ханенко — український колекціонер-меценат і археолог, на базі колекцій творів мистецтва якого в Києві було засновано Музей мистецтв ВУАН. Нині він має назву Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків. Богдан Ханенко видавав часопис «Старожитності Придніпров'я».

Микола Терещенко активно займався благодійництвом спочатку в рідному Глухові, а потім у Києві. Він пожертвував 5 млн рублів на будівництво лікарень,

Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків

середніх і вищих навчальних закладів (зокрема, його коштом було збудовано Політехнічний інститут та зразкову міську школу). Значна частина пожертв використовувалася на задоволення культурно-мистецьких потреб українського суспільства: будівництво історичного музею, театрів, храмів, пам'ятників. Підприємець займався меценатством, купував картини й матеріально підтримував молодих митців.

Художні колекції братів Миколи та Федора Терещенків стали основою сучасних зібрань творів образотворчого мистецтва Національного художнього музею України і Київського музею російського мистецтва. У колишньому будинку М. Терещенка нині діє Національний музей Т. Шевченка. Діяльність названих та багатьох інших українських підприємців засвідчила, що вони відчували себе частиною українського народу.

Відомі українські цукрозаводчики й землевласники Харитоненки збудували в рідних Сумах реальне та духовне училища, чоловічу й жіночу гімназії, дитячий притулок. Вони фінансували облаштування міського освітлення, залізниці. На їхні кошти споруджені кадетський корпус і містечко, три корпуси дитячої лікарні, училище-пансіон для дівчат, які й нині облагороджують архітектурний вигляд міста.

Діяльність названих і багатьох інших українських меценатів засвідчує, що вони відчували себе невід'ємною частиною українського народу.

Працюємо з джерелами

1. Які критерії оцінки творчості будуть завжди вагомими для митців усього світу?
2. На які риси української культури другої половини XIX ст. вказує заклик Миколи Лисенка до молоді навчатися «на сірій свитині, на грубій сорочці, на дьогтяних чоботях: там-бо душа Божа сидить»?

Перевірте свої знання

1. Назвіть найвидатніших драматургів другої половини XIX ст., охарактеризуйте їхню творчість.
2. Назвіть українських підприємців-благодійників і їхні, гідні шани, справи.
3. За якими архітектурними особливостями можна було визначити призначення окремих міських комплексів другої половини XIX ст.?
4. Які напрями й риси стали притаманними українському образотворчому мистецтву другої половини XIX ст.?
5. Визначте етапи розвитку українського театру.
6. Як відобразився на становищі українського театру Емський указ?
7. Назвіть основні напрями розвитку музичного мистецтва в другій половині XIX ст.
8. Визначте нові риси, які стали характерними для містобудування.
9. Охарактеризуйте сутність еклектизму як архітектурного стилю.
10. Дайте характеристику М. Заньковецькій як актрисі та громадській діячці.

§ 35. НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ у другій половині ХІХ ст.

1. Які народні пісні ви знаєте?
2. Які види прикладної народної творчості вам відомі?

1. Фольклор

У народній пам'яті зберігалися високі надбання усної народної творчості попередніх поколінь. Продовжував жити й збагачуватися героїчний епос. Не втрачали популярності історичні пісні, думи про героїв Національно-визвольної війни. Останні, як правило, виконувалися кобзарями в супроводі бандури, кобзи або ліри. Найвище шанування завдяки надзвичайній пам'яті, чудовому голосу та високій музичній майстерності здобув сліпий кобзар Остap Вересай. Добре відомими були й кобзарі Павло Братиця й Михайло Кравченко.

Народні музики грали також на цимбалах, сопілках, скрипках, басолях. Їхній репертуар пов'язувався з народними піснями й танцями: козачком, гопакom, дудочкою та ін. Жодне народне свято не обходилося без троїстої музики — скрипки, цимбал і бубна. У селах, особливо у свята, усю ніч лунали пісні.

Активно розвивався фольклор, у якому знаходилися відображення тяжкої умови праці на фабриках і заводах. Досить поширеними стали наймитські та заробітчанські пісні. В усній народній творчості поширився казковий жанр, скарбниця народної мудрості поповнювалася приказками, прислів'ями.

Історичний факт. Український фольклор приваблював і європейських композиторів. Так, перебуваючи в 60-х роках за кордоном, Марко Вовчок протягом двох тижнів щодня по 5 годин наспівувала з пам'яті українські народні пісні німецькому композитору Едуарду Мертке. Так було впорядковано до друку 8 збірників, але вдалося видати лише один у Лейпцигу в 1866 р. Він містив слова й ноти понад 200 українських народних пісень.

Ю. Павлович. Герої народної драми

Остap Вересай

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Славнозвісний російський композитор П. Чайковський упродовж 20 років відвідував Україну, подовгу жив на Поділлі й дійшов висновку: «Бувають щасливо обдаровані натури і бувають також щасливо обдаровані народи. Я бачив такий народ, народ-музикант. Це — українці».

2. Декоративно-ужиткове мистецтво

Продовжувало розвиватися художнє ткацтво. Наприкінці XIX ст. народні майстрині вже використовували фабричні нитки й барвники. Не було такого села, у якому б не ткали килимів, рушників, скатертин, наміток, божників. Останніми прикрашали ікони на покутті. Виготовляли також домоткані пояси, по-пружки, крайки, баюрки та різноманітні декоративні елементи: бомбончики, дармовиси, кутасики, торочки, френдзлі тощо.

Малювання
на митих стінах.
Полтавщина, XIX ст.

Одним із досягнень українського народного ткацтва було виготовлення картатих плахт, характерних для Полтавщини, Чернігівщини й Київщини. Вони ткалися здебільшого з вовни й шовку: усе поле заповнювалося клітинами, що складалися з візерунків і дрібних геометричних елементів. Вони мерехтіли й мінілися барвами під різним кутом освітлення.

Найпопулярнішим видом прикладної народної творчості було вишивання. Воно не потребувало громіздкого устаткування. Фантазію не обмежували можливості техніки. Для вишивання найчастіше використовували нитки червоного кольору — символу життя, творчої енергії, завзяття. Вишивкою прикрашали рушники, скатерки, підзори на простирадлах. Вона була майже неодмінним елементом одягу. Вишивка оздоблювала хустки, фартухи, коужухи, а особливо коміри, рукави, манжети, лиштви сорочок, які називали «вишиванками».

Зразки української
народної вишивки

Кохлі. Покуття.
XIX ст.

Різьблена рамка для світлин. XIX ст.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Візерунки, використовувані здебільшого вишивальницями Поділля, де вишивання було особливо розвинуте, мали назви: дерево-квітка, орлики, шулики, півники, барани, ромби, зірки, вужики, кривульки, хмелики, качалочки, пунктирні сикавки, гребінчики, спіральні цуцики та юрки, гусячі лапки, зозульки, кудрявці, мушлі, собачки, виноград, віконця, вітряки, вертуни, кривоноги, восьмироги, семироги, триноги, дзвони, княгині, королівни, панни.

Високого рівня досягла художня кераміка. Оригінальний посуд виготовляли в 500 населених пунктах України. Серед них особливо вирізнялися: Опішня на Полтавщині, Бубнівка на Поділлі, Сокаль на Львівщині.

На Полтавщині й Чернігівщині, Буковині та Галичині продовжувало розвиватися різьблення по дереву. Вироби українських майстрів здобували високі оцінки на виставках у Відні, Празі, Парижі. Розвивалися також лозоплетіння, декоративне малювання й писанкарство.

3. Повсякденне життя

Під впливом нових умов відбувалися певні зміни в народному житті. Поряд із традиційним дво- та трикімнатним плануванням з'явилися житла, де в сінях почали відгороджувати місця для кухонь. У промислових селищах будували довгі бараки. У них для сімейних робітників виділяли окремі кімнати з вікном і грубкою. Проте в більшості випадків барак не мав ніяких внутрішніх перегородок. Приміщення обігрівалися великими печами. Уздовж стін стояли дво- або й триярусні нари. Для сімей відгороджували кутки. У бараках не дотримувалися жодних норм санітарії. Вони не провітрювалися, наповнюючись випарами людських тіл, одягу і взуття.

Окремі робітники, за можливості, будували напівземлянки-напівмазанки, обробляли невеличкі городи й садочки. Значні зміни відбувалися в сімейному побуті. Патріархальні сім'ї зберігалися лише на Поліссі та в гірських селах Закарпаття. В інших регіонах старші сини відділялися і, утворивши сім'ю, жили

С. Васильківський.
Біля корчми

В. Маковський.
Українська дівчина

самостійно. Батьки залишалися здебільшого з молодшим сином, який, узявши на себе всі обов'язки в господарстві, ставав главою сім'ї.

Історичний факт. В українців було прийнято шанобливе звертання на «ви» до батьків і старших людей. Батька в Україні ласкаво називали «татусем», матір — «мамою», «мамусею». І нині на Закарпатті до батька звертаються: «няню», «нянько», у Галичині — «гедьо», «лельо». До матері кажуть: «неню», «ненько»; до баби з дідом: «бабусю», «бабуню», «дідо», «дідю».

Повсякденне життя селян найбільше відповідало традиціям. Молодше покоління виявляло повагу до старших. Традиційні етичні норми не дозволяли образ і сварок у громадських місцях. Селяни продовжували збиратися на толоки, допомагаючи один одному. Села відзначали релігійні свята, чітко дотримувалися звичаїв і традицій, що супроводжували їх від народження і до смерті. Майдан біля церкви був головним центром громадського життя. Іншим центром залишалася корчма, яка в негодю відігравала роль сільського клубу. Тут обмінювалися інформацією, слухали кобзарів і бандуристів, збиралися на вечорниці.

Окрім вечорниць, улаштовувалися й колективні зустрічі — бесіди — представників різних поколінь: дорослих, молоді, підлітків. Зазвичай вони проводилися на запрошення когось із господарів. Спочатку збиралися чоловіки, потім приєднувалися жінки та молодь. Розпочиналися бесіди на господарські теми (прогнози на врожай, хід косовиці, якість придбаного сільськогосподарського знаряддя тощо). Ці розмови продовжувалися жартами, анекдотами, піснями. У невимушеній формі бесіди молодь отримувала життєвий досвід, засвоювала етнокультурну інформацію.

Загалом повсякденне життя українців було сповнене напруженої праці, домашніх турбот, релігійних почувань, громадського єднання та змістовного дозвілля.

4. Зміни в житті українських жінок

Жінки з нижчих суспільних верств зазнавали всіх труднощів, які супроводжували життя народу при переході до капіталістичних відносин. Вони виконували

свою роботу в домашньому господарстві, поки чоловіки були на заробітках. Нерідко злидні відривали від дому та гнали й жінок на заробітки.

Жінки з вищих верств протягом другої половини XIX ст. отримали можливість здобувати кваліфікацію та середню й неповну вищу освіту. Поступово вони вливалися в громадсько-політичну роботу й привертали увагу до жіночої долі, ставали на захист своїх знедолених сестер. Такі можливості жінкам насамперед надавала література. Першою серед них була Марія Вілінська-Маркович (Марко Вовчок). Вона перетворила літературу на засіб боротьби із залишками кріпацтва, рабського становища жінки. Своє слово на захист жіноцтва й загалом демократичних ідеалів підняли

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Описуючи ті події, шеф київської поліції доповідав генерал-губернатору: «Демонстративний характер вечора був спричинений не читанням вітань, які не були крамольними... а тим особливим тоном святкування на честь Заньковецької, якого не можна було передбачити і якому не можна було запобігти».

письменниці другої половини XIX ст.: Ганна Барвінок (О. Куліш), Марія Загірна (Грінченко), Дніпрова Чайка (Людмила Василевська), Валерія О'Коннор-Вілінська, Любов Яновська, Грицько Григоренко (Олександра Судовщикова-Косач), Христина Алчевська, Олена Пчілка (Драгоманова-Косач), Леся Українка (Лариса Косач).

З появою та розвитком аматорського, а потім і професійного театру для жінок відкрилося нове поле діяльності. Одні підтримували театр фінансово, інші ставали акторками перших театрів. Серед них М. Садовська-Барілотті, Г. Затиркевич-Карпинська, Л. Ліницька, М. Заньковецька.

Що могла зробити жінка для національної справи, показував творчий шлях Марії Заньковецької. Відзначення 25-річчя її театральної праці перетворилося на триумф. Для багатьох українців М. Заньковецька стала уособленням України. Лише зачитування ювілейних вітань тривало понад дві години. Зала не могла вмістити всіх прибулих. Увесь простір навколо театру й прилеглі вулиці заповнив народ. Налякана великим скупченням людей, поліція розпочала арешти. На думку київської поліції, ювілей перетворився на демонстрацію могутності українського руху.

Протягом другої половини XIX ст. жінки розпочали рух за право на здобуття вищої освіти. Заснування вищих жіночих курсів ініціювала Євдокія Гогоцька. Однак консерватори вважали, що освіта згубно позначиться на лагідній жіночій вдачі. На думку поліції, такі курси насаджували б дух революційності й українофільства серед молоді. Попри всі перешкоди, у 1879 р. жінки домоглися відкриття дворічних вищих жіночих курсів. У 80-і роки XIX ст. вони діяли в Києві, Харкові й Одесі. Окремі жінки зайнялися науковою працею. Це насамперед Софія Ковалевська, родом з Полтавщини. Вона — перша жінка-математик у Російській імперії: член-кореспондент Петербурзької АН, професор Стокгольмського університету. Авторка творів «Боротьба за щастя», «Спогади про дитинство», «Нігілістка» та ін.

Марія Заньковецька

Христина Алчевська

Ганна Затиркевич-Карпинська

Систематично збирала та вивчала вишивки Пелагія Бартош-Литвин. Олександра Ставровецька-Єфименко написала багато праць з історії України.

Освічені жінки брали участь у подоланні неграмотності народу. Найактивнішою поборницею недільних шкіл стала відома харківська діячка й педагог Христина Алчевська.

У 1862 р. вона заснувала недільну жіночу школу, яка діяла понад півстоліття. Педагогічна праця принесла Х. Алчевській міжнародне визнання. У 1899 р. вона представляла учителів для дорослих на міжнародній виставці в Парижі. У 1904 р. була відзначена за свою педагогічну працю на Міжнародному жіночому конгресі в Берліні.

Водночас з педагогічною працею Х. Алчевська займалася громадською та культурною діяльністю. Вона однією з перших почала організовувати в Україні громадські концерти на відзначення культурних подій та діячів. На ці концерти Х. Алчевська та її подруги обов'язково приходили в українському одязі.

5. Особливості релігійного життя

Протягом другої половини XIX ст. духовно-релігійне життя Наддніпрянської України визначала російська православна церква. Проте не всі священники ставали слухняним знаряддям зросійщення українського народу. Незважаючи на суворі заборони, патріотично налаштовані вихованці Київської духовної академії та духовних семінарій створювали таємні гуртки, вивчали українську історію, літературу й етнографію. Із родин духовенства вийшли відомі українські вчені та письменники: М. Грушевський, І. Нечуй-Левицький, П. Житецький, О. Кістяківський, С. Руданський, Ю. Січинський, С. Єфремов та ін.

Хоча церковні власті, спираючись на державу, забезпечили собі повне підпорядкування прихожан, у другій половині XIX ст. стало широко проявлятися взаємне відчуження й недовіра між парафіянами та священниками. Насамперед це було пов'язане із забороною церковним громадам обирати собі

Митрополит
Євген Гакман

М. Пимоненко. Страшний четвер

духівників. Їх призначали церковні власті. Це та інші причини призвели до поширення в Україні протестантських віровчень і сект. Найбільше поширився баптизм, який сповідували німецькі колоністи Херсонської та Катеринославської губерній. Хоча влада всіляко перешкоджала сектантам і навіть вдавалася до репресій, на початку ХХ ст. кількість баптистів в Україні вже наближалася до трьох мільйонів.

Протягом другої половини ХІХ ст. відбулися зміни й у релігійному житті Західної України. Після польського повстання 1863 р. російський уряд продовжив наступ на греко-католиків, які проживали в західних губерніях. У 1875 р. там було організовано збір підписів про приєднання українців Холмщини та Підляшшя до православ'я. Скориставшись цим приводом, російський уряд офіційно ліквідував уніатську церкву. Не бажаючи примусово приймати православ'я, 200 тис. уніатів перейшли в католицизм.

Значно кращим було становище греко-католицької церкви під владою Австро-Угорщини. Уніати Галичини теж зазнавали тиску з боку польських властей краю, проте вони могли опертися на законодавчі імперські акти про рівність усіх церков.

Поліпшилося становище української православної церкви Буковини. Митрополит Євген Гакман досягнув згоди із сербською православною церквою, якій до того часу підпорядковувалися буковинські приходи. У 1873 р. було створено Буковинську митрополію. Це дало можливість задовольняти національні духовні потреби українців. У наступні роки тут для релігійних потреб було видано підручник українською мовою, укладено катехізис. Митрополити сприяли діяльності товариства «Руська бесіда».

У найважчому становищі перебували українські віруючі Закарпаття. У 1871 р. греко-католицькій церкві тут було відмовлено в автономії. Угорські власті переслідували будь-які національні прояви релігійного життя українців.

Перевірте свої знання

1. Які напрями українського фольклору продовжили свій розвиток протягом другої половини ХІХ ст.?
2. Визначте найрозвинутіші напрями українського декоративно-ужиткового мистецтва.
3. Порівняйте становище віруючих у Галичині, Буковині, Закарпатті.
4. Визначте перешкоди, які виникали на шляху консолідації української нації.
5. Які нові можливості отримали жінки в пореформений час?
6. Чи зумів імперський синод домогтися повного підпорядкування українського духовенства?
7. Визначте зміст академічного (наукового), митецького етапів консолідації нації.
8. Який етап має обов'язково пройти народ, щоб із нації культурної перерости в націю політичну?
9. Чим пояснити поширення в Україні протестантських сект?
10. Чим завершилися спроби московських церковних властей ліквідувати унію в Холмщині й Підляшші?
11. Порівняйте традиційне й нове в повсякденному житті українців того часу.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ТЕМИ

«КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ в другій половині XIX ст.»

Духовне життя України в другій половині XIX ст. продовжувало розвиватися в умовах колоніального підпорядкування Австрійській та Російській імперіям. Модернізація навздогін змушувала імперські власті турбуватися справами освіти й підготовки кваліфікованих фахівців. Зростання числа освічених людей зумовлювало посилення авторитету духовно-культурних лідерів, їхніх громадсько-культурних об'єднань. Вагомою особливістю української культури залишалася її відкритість, здатність розвиватися завдяки взаємозбагаченню та взаємовпливу з культурами західних і східних народів. За таких умов імперські уряди втрачали можливість контролювати і тим більше зупинити розвиток української культури.

Імперський підхід до культури насамперед проявлявся в ставленні до освіти. Австрійські та російські власті практично самоусунулися від фінансування початкової освіти, передавши цю справу в руки місцевих громад і земств, залишивши за собою функцію контролю. До розвитку середньої і вищої освіти власті підходили з погляду підготовки фахівців, а не свідомих та ініціативних громадян.

Протягом другої половини XIX ст. продовжила розвиток українська наука, яка набула нової форми організації — наукових товариств. Вони давали можливість швидко ділитися й взаємозбагачуватися науковими досягненнями, вирішувати складні наукові проблеми, непосильні для одного вченого.

Новою визначною особливістю тогочасної культури стало виникнення громадсько-культурних об'єднань. За відсутності державно-національних установ, вони перебирали на себе такі функції, як розвиток культури, наукових знань, ліквідацію масової неписьменності, піднесення національної самосвідомості, згуртування українства.

Нових класичних висот досягла українська література. Розвиток різноманітних жанрів, художніх напрямів здійснювався в рамках розвитку реалізму чи романтизму, які органічно поєднувалися і взаємно доповнювали один одного.

Друга половина XIX ст. стала періодом розквіту української драматургії та музики.

Економічний розвиток України зумовив подальший розвиток містобудування й архітектури, яка відійшла від стильової визначеності й стала еkleктичною.

Розвиток професійної та народної культури, промислового і сільськогосподарського виробництва, модернізаційні зміни у виробничих відносинах, у всіх сферах суспільного виробництва сприяли становленню й консолідації української нації. Протягом XIX ст. вона пройшла академічний (науковий) і мистецький етапи, сконсолідувалася як нація культурна. У житті українського народу, особливо в Західній Україні, стали проявлятися ознаки політичного етапу. Він же неодмінно мав завершитися сформуванням української політичної нації. Проте на цьому шляху ще потрібно було подолати немало перешкод, які заважали її консолідації.

НАШ КРАЙ наприкінці XVIII — у XIX ст.

Наступні три уроки присвячені вивченню історії вашого рідного краю.

Отже, ви маєте визначити особливості його тогочасного адміністративно-територіального устрою, а також з'ясувати, які етноси (народи) населяли ваш край, на які соціальні складові вони були поділені.

Якими були особливості модернізації вашого регіону протягом XIX ст? У цьому зв'язку необхідно проаналізувати ту систему управління краєм, яка складалася на початку XIX ст., і як вона змінилася внаслідок адміністративно-територіальних реформ 60–70-х років XIX ст. З'ясуйте, які зміни відбулися в етнічному та соціальному складі мешканців, чи торкнулися краю, і якою мірою, переселенські рухи.

Другим уроком має стати вивчення господарського життя: стан сільського господарства, промисловості, торгівлі. Ви маєте з'ясувати соціальне становище ваших попередників-земляків, описати й проаналізувати соціальні рухи, які охоплювали ваш край. Виявити особливості розвитку ринкових відносин у сільському господарстві; вивчити особливості здійснення промислового перевороту на ваших теренах. Завершити урок пропонуємо вивченням повсякденного життя різних верств мешканців вашого регіону.

Третій урок можна присвятити вивченню творчості видатних митців і особливостям духовного життя: віруванням, звичаям, традиціям, побуту. Ви маєте також з'ясувати, як впливали загальноукраїнські процеси національного відродження на свідомість мешканців вашого краю.

Обов'язково проаналізуйте, у чому проявилася спільність, а в чому особливість духовного розвитку вашого регіону на тлі загальноукраїнських історичних процесів.

*Палацово-парковий ансамбль XVIII–XIX ст. —
музей-маєток «Самчики» над р. Случ
(Хмельницьчина)*

Історія України XIX ст. — це справжнє диво. Зазнавши історичної катастрофи, утративши, здавалося б, усе, що тримає народ у його самобутності: державу, провідні верстви, систему освіти, особисту свободу (Російська імперія відновила в Україні кріпацтво), український народ вистояв. Як засвідчує історія, не всі народи витримували такі випробовування.

Утриматися на історичній арені нашому народові допомогла надзвичайно розвинута й багатогранна народна культура. Тримаючись своєї культурної самобутності, звичаїв, традицій, повстаючи проти кріпацтва, наш народ домігся особистої свободи. Не сподіваючись на державну освіту, він пішов у недільну школу й театр. Він викохав нову культурну еліту, а вона перетворила його на культурну націю. Наприкінці століття його кращі сини й дочки розпочали боротьбу за політичні права і свободи нашого народу, зокрема й право на політичну самостійність. Відтоді Україна стала на шлях перетворення української нації культурної на націю політичну.

Можливо, найкраще цей перехід описав своїми поетичними рядками І. Франко:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служить!
Довершилась України кривда стара —
Нам пора для України жить!

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор!
Най пропаде незгоди проклята мара!
Під України єднаймося прапор!

Не пора, не пора, не пора
За невігласків лить свою кров
І любити царя, що наш люд обдира, —
Для України наша любов.

Бо пора се великая єсть.
У завзятий, важкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю, і славу, і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

Яким буде цей шлях, яких звершень і невдач, успіхів, перемог і важких поразок він зазнає, ви будете вивчати в 10 класі. Цей період — усього 20 років, але якими насиченими виявляться ці два десятиліття. Наш народ здобуватиме і втрачатиме свої права на початку століття в ході революції 1905–1907 рр., зазнаватиме утисків у роки наступу чорної реакції. Він гинутиме на фронтах Першої світової війни, підніметься на революцію, прийде до створення самостійної держави. Яких висот демократії він досягне, яким виявиться романтичним, відчайдушним і героїчним, як наївно довіряться соціальній більшовицькій пропаганді й розпочне свій шлях небачених, неймовірних страждань — усі ці уроки історії ви осягатимете наступного року.

Важко навіть передати ті емоції та почуття, які викликатимуть у ваших душах ті події. Однак знаємо напевне, що в кожного, хто буде оцінювати ті події за загальнолюдськими мірками, вони неодмінно збігатимуться з позицією українського патріота.

Бажаю натхнення та успіхів!

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

А

АНСАМБЛЬ (від фр. *ensemble* — разом) — узгодженість, струнке ціле. Архітектурний ансамбль — цілісна група споруд, об'єднана спільністю форм і стилю.

АНТАГОНІЗМ (з грец. суперечка, боротьба) — суперечність, що характеризується найгострішими проявами, непримиренністю, боротьбою.

АНТИГУМА́ННИЙ — той, хто нехтує потребами людини, заперечує її цінність як особистості.

АНТРОПОЛО́ГІЯ — наука про походження і розвиток людини.

АСИМІЛЯ́ЦІЯ (від латин. *assimilatio* — уподібнення) — поступове поглинання однієї культури іншою, панівною; злиття одного народу з іншим унаслідок засвоєння його мови, культури, національних ознак.

АСОЦІА́ЦІЯ (від латин. *associatio* — сполучення, з'єднання) — добровільне об'єднання осіб або організацій для досягнення спільної мети.

Б

БІРЖА — постійно діючий ринок, де торгують цінними паперами, нерухомістю, великими партіями товарів.

БОЙКО́Т (англ. *boycott*, від прізвища унраваителя маєтку в Ірландії Ч. Бойкотта, що до якого в 1880 р. орендарі вперше застосували таку форму протесту) — спосіб політичної або економічної боротьби, що полягає в повній або частковій відмові від стосунків, відносин із будь-якою особою, організацією чи державою, від участі в тій або іншій роботі, заходах тощо.

Г

ГІЛЬДІ́Я (від. нім. *gilde* — об'єднання, корпорація) — у Російській імперії об'єднання купців за певним рівнем багатства.

Д

ДЕМОГРА́ФІЯ — наука, яка вивчає склад і рух населення та закономірності його розвитку.

ДЕМОКРАТИ́ЗАЦІЯ — тут творчий напрям у літературі й мистецтві, який полягає у зверненні до тем із життя народу, у правдивому їх зображенні.

ДЕМОКРАТИ́ЧНА ГРОМА́ДСЬКІСТЬ — та частина народу, яка здатна висловити й захищати потреби народу.

ДЕНАЦІОНАЛІ́ЗАЦІЯ — політика, спрямована на позбавлення народу його власної культури та національного самоусвідомлення.

Е

ЕКЛÉКТИКА — механічне поєднання, змішування різнорідних, органічно несумісних елементів.

ЕЛЕГІ́ЙНИСТЬ (від грец. *elegos* — журлива пісня) — задумливість, схильність до смутку, журби, роздумів.

ЕТНОГРА́ФІЯ (від грец. *ethnos* — народ і *grafio* — пишу) — галузь історичної науки, яка вивчає культуру і побут народів світу.

Е́ТНОС — це спільність людей, що сформувалася історично на родоплемінній основі в межах певної території і має спільні, досить сталі особливості мови, культури, психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших, зафіксовану в самоназві.

Ж

ЖАНДА́РМ — (від фр. *gendarme* — люди зброї). У Російській імперії — людина, яка служить у жандармерії — державній поліції, що займається політичним розшуком.

З

ЗЕ́МСТВА — загальностанові, виборні органи місцевого самоврядування з розпорядчими й виконавчими повноваженнями та функціями.

І

ІДЕ́Я НАРО́ДНОСТІ — ідея відстоювання становища (статусу) та гідності народу — його культури, утіленої в традиціях, звичаях, мові й релігії, його історичних надбаннях.

ІСТОРИ́ЧНА ПА́М'ЯТЬ — пам'ять про історичне минуле народу, найсуттєвіший чинник формування національної свідомості.

К

КАПІТА́Л (від латин. *capitalis* — головний) — головне майно, головна сума; у XIX ст. — багатство (власність, гроші), що використовується для створення ще більшого багатства.

КАПІТАЛІЗАЦІЯ — процес перетворення певної галузі господарювання на прибуткову шляхом активного вкладення капіталів для отримання прибутку.

КОМПЕНСАЦІЯ (від латин. *compensatio* — винагорода) — відшкодування, винагорода за що-небудь.

КОМПРОМІС (від латин. *compromissum* — угода, згода) — угода, якої досягають за допомогою обоюдної поступки.

КОНСОЛІДАЦІЯ (від латин. *consolidatio* — зміцнення, об'єднання) — зміцнення, згуртування, об'єднання в нерозривне ціле.

КОНТРАБАНДА (від італ. *contra* — проти і *bando* — урядовий указ) — незаконне перевезення товарів або інших цінностей через державний кордон.

КОНТРАКТ (від латин. *contractus* — угода) — договір, письмова угода сторін.

КОНФЛІКТ (від латин. *conflictus* — зіткнення) — зіткнення інтересів, поглядів.

КООПЕРАЦІЯ (від латин. *cooperatio* — співробітництво) — підприємство, створене на основі об'єднання власності осіб для підприємницької діяльності.

КСЕНОФОбІЯ (від грец. *ksenos* — чужий і *fobos* — страх, побоювання) — страх і ненависть до всього чужого.

Л

ЛОЯЛЬНИЙ (від фр. *loyal* — вірний, чесний) — той, хто тримається в рамках законності, готовий виконувати вимоги та розпорядження влади.

М

МІСЯЧІНА — форма експлуатації кріпаків, позбавлених поміщиками земельних наділів і примушених щоденно відпрацьовувати панщину за місячну норму харчів.

МІФ — уявлення людей про знакові події свого минулого.

МОДЕРНІЗАЦІЯ (від фр. *modernisation* — оновлення) — удосконалення, надання нового вигляду. 1. Організований владою відставою країни ряд реформ і перетворень з метою наздогнати розвинуті країни, зберігши при цьому владне становище провідних верств. 2. Удосконалення, зміни, які відповідають вимогам сучасності.

МОНОПІЛІЯ (від грец. *monopolia*; *mono* — один і *poleo* — продаю) — 1. Об'єднання

підприємств, які виробляють продукцію певного виду, заради обмеження конкуренції та отримання високих (монополістичних) прибутків. 2. Зосередження будь-чого в руках однієї верстви, організації, особи тощо.

Н

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ — це доповнення культурних прав народу політичними, ідея відновлення власної держави для захисту господарських інтересів та культурної самобутності народу.

НАЦІЯ — політична спільність людей, витворена на етнокультурній основі, що має на меті захист своїх національних інтересів та самобутності.

НАЦІЯ КУЛЬТУРНА — нація, яка усвідомила свою особливість, самобутність, має власну гідність, об'єднується навколо своєї культурної еліти, усвідомила свої культурні інтереси, але ще не здатна захистити себе політично.

НАЦІЯ ПОЛІТИЧНА — нація, яка перейшла від етнокультурного усвідомлення до політичних засобів захисту інтересів і прагне та створює власну державу.

О

ОПОЗИЦІЯ (від латин. *oppositio* — проти-ставлення) — опір, протидія, протиставлення одних поглядів, однієї політики іншим поглядам, іншій політиці; угруповання, яке протистоїть політиці офіційної влади.

П

ПАРТІЯ (від латин. *pars (partis)* — частина, галузь, відділ) — політична організація, яка представляє інтереси певної групи чи верстви й прагне здобути владу чи впливати на неї.

ПАСАЖ (від фр. *passage* — перехід) — крита галерея з крамницями по обидва боки проходу.

ПРОЛЕТАРІАТ (від латин. *proletarius* — незаможний громадянин) — суспільна верства найманих робітників (пролетарів), джерело існування якого — продаж своєї робочої сили власникам засобів виробництва.

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ, або **ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ** — перехід від мануфактури до великого машинного виробництва, що супроводжувався формуванням суспільних верств підприємців і найманих промислових робітників.

Р

РАДИКАЛЬНИЙ (від латин. *radicalis*) — докорінний, основний, рішучий. У політиці — схильність до рішучих методів і засобів вирішення суспільних справ.

РЕАКЦІЯ (фр. *reaction*, від латин. *re...* — проти і *actio* — дія). В історії — активний опір суспільному прогресові з боку віджилих або переможених суспільних верств, політичний режим, установлений для збереження та зміцнення старих суспільних порядків і придушення прогресивних сил.

РЕАЛІЗМ (від латин. *realis* — суттєвий, дійсний) — творчий напрям у літературі й мистецтві, який правдиво відтворює життя.

РЕГІОН (від латин. *regio* — область, округ) — територія, яка характеризується комплексом властивих їй ознак.

РЕНТА (від латин. *reddo* — сплачую) — плата за користування землею.

РЕСТАВРАЦІЯ (від латин. *restauratio* — відновлення) — відновлення втрачених архітектурних споруд з урахуванням стилю, у якому вони були свого часу збудовані.

РЕФОРМА (від латин. *reformo* — перетворюю, поліпшую) — політичне, економічне чи інше перетворення, що його здійснює влада заради зміцнення чинного ладу.

РОМАНТИЗМ (від фр. *romantisme*) — ідейно-художній напрям, який висував на передній план індивідуальність, наділяючи її ідеальними рисами й прагненнями; світогляд, якому властива ідеалізація дійсності, мрійливість.

С

СЕПАРАТИЗМ (від латин. *separatus* — відокремлення) — прагнення до відокремлення, відособлення й створення своєї держави.

СЕРВИТУТ (від латин. *servitus (servitutis)*) — підпорядкованість, повинність). У римському, а потім у феодальному та в праві деяких сучасних країн — обмеження права користуватися чужим майном, наприклад, заборона проїзду через приватні володіння тощо.

СОЛІДАРНІСТЬ — однастайність, єдність думок і дій, співчуття їм.

СОБОРНІСТЬ — відновлення єдності розмежованого сусідніми державами, державами народу та його земель.

СОЦІАЛІЗМ (від латин. *socialis* — суспільний) — лад, який, за вченням соціалістів, мав прийти на зміну капіталізму та ґрунтуватися на спільній власності на засоби виробництва та владі трудящих.

СОЦІАЛЬНА ОСНОВА — соціальна верства (клас, стан), яка зацікавлена в певній справі, готова її усвідомлено підтримувати.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА — будова суспільства; внутрішні сутнісні взаємозв'язки між складовими суспільства.

СОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ — загострення суперечностей між суспільними верствами.

СТАТУС (від латин. *status* — становище) — становище особи або соціальної верстви щодо інших осіб чи верств у суспільстві.

У

УКРАЇНОФІЛЬСТВО — дослівно «любов до українського». Уживалося імперськими політиками та російськими шовіністами в зневажливому розумінні.

УРБАНІЗАЦІЯ (від латин. *urbanus* — міський) — процес зосередження населення, економічного та культурного життя в містах.

Ф

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ (від латин. *falsificatio* — підробка) — умисне викривлення або неправильне тлумачення чогось; учинена з корисливою метою підробка; надання предмету вигляду, що не відповідає його суті.

ФОЛЬКЛОРИСТИКА (від англ. *folk-lore* — народна мудрість) — наука про фольклор — усну народну творчість (казки, прислів'я, пісні, обряди тощо).

Х

ХЛОПОМАНІ — нечисленне відгалуження українського культурно-національного руху другої половини XIX ст., яке демонструвало бажання зблизитися з простими людьми.

Ц

ЦИРКУЛЯР (від латин. *circularis* — круговий) — письмове розпорядження наказового змісту для підлеглих.

Ш

ШОВІНІЗМ — проповідь національної винятковості одних націй і цькування інших, розпалювання ворожнечі між народами.